

Aforizm – fikrin qönçəsidir!

Əbu Turxan

Əbu Turxanın hikmət dünyası

**Prof. Dr. Səlahəddin Xəlilovun
təqdimatında**

Bakı- 2012

Müəllif-tərtibçi: Səlahəddin Xəlilov

**Əbu Turxanın hikmət dünyası. Prof. Dr.
Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında. Bakı,
“Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2012, 445 səh.**

Kitabda “Əbu Turxanın hikmət dünyası” adı altında min illərin sınağından çıxmış və bu gün həqiqət yolunu nişan verən, düzü əyridən, haqqı nahaqdan seçməkdə bizə bələdçi olan müdrik fikirlər toplanmışdır.

İnsan həyatının müxtəlif sahələrinə aid olan hər bir fəslə giriş mətni yazılmış, mövzular sadəcə aforizmlər vasitəsilə deyil, həm də fəlsəfi təhlil səviyyəsində işıqlandırılmışdır.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978-9952-8147-1-2

© Xəlilov S., 2012

«Yox millətimin imzası imzalar içində», – deyir Şair.

Fəlsəfə dünyasına girdikcə, onu vərəq-vərəq açdıqca bu dünyanın yeni-yeni hikmətlərini mənimsəməklə bərabər... gizli bir doğmalığ nisgili ilə millətimin imzasını da axtardım. Hərdən mənə elə gəldi ki, nəhayət, tapdım; lakin mən yaxınlaşdıqca, o məndən qaçdı. Bəzən dil doğma oldu, fikir yad oldu. Bəzən doğma ola biləcək bir fikir də tərcümədə yadlaşdı, uzaqlaşdı. Araya yad nəfəs girdi.

Gərək mən dil səddini keçərək başqa dillərin qoynunda gizlənən dəyərləri özümünküləşdirirmiş kimi, doğmalığ görün-tüsü yaradaydım, ya özgüləşərək bir damla kimi o böyük fəlsə-fələrin dəryasına qatılaydım və dilini, dinini batmasın deyə, sa-hildə qoyaydım, ya da “batır, qoy batsın”, – deyəydim.

İstənilən halda, mənim öz dilimdə mənə doğma olan fi-kirlərin doğuluşunu, yüksəlişini, səmaları fəth etməsini izləmək səadətindən məhrum idim.

Nəhayət, günlərin bir günü fikir ənginliyinin səmasında bir səs mənə doğma gəldi. O mənim dilimdə danışırdı. O mə-nim kimi düşünürdü. Omu mənim qəlbimin bir parçası idi, mən-mi onun – fərqi yoxdur.

Sanki o mən idim. – Budur doğmalığ duyğusu! Bu, – Əbu Turxan fəlsəfəsi idi!

Fəlsəfənin doğmalaşması hikmətdən keçir. Hikmət də ən kamil şəkildə üzə çıxır. Ona görə də biz Əbu Turxan dünyasına səyahəti onun aforizmlərindən başlayacağıq.

Aforizmlərdə fikir rüşeym halında, yığcam və lakonik ifadə olunur. Fikrin cücərməsi və qol-budaq atması – nəzəri fəlsəfə, bar verməsi və həyata tətbiqi isə – praktik fəlsəfə mərhələsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, aforizmlər böyük fəlsəfi təlimlərin təməli yox, nəticələri, xülasələri kimi də ortaya çıxır. Yəni geniş araşdırma və təhlil mütəfəkkirləri müəyyən qənaətlərə, prinsiplərə gətirib çıxarır ki, bunlar da yaddaşlara həkk olunur, nəsilən nəslə ötürülür. Aforizmlərin bir spesifikasiyası da bundan ibarətdir ki, onlar məhz yığcam olduğuna görə, daha geniş əhali təbəqəsinin yaddaşında saxlanır, kütləviləşir və şifahi nitqdə də istifadə olunur. Bu mənada onlar bir növ adi şüurun, gündəlik həyatın oriyentirləri və meyarlarına çevrilir. Amma bu fikirləri ayrılıqda əzbər bilmək hələ onu həyata tətbiq etmək üçün yetərli deyil. Əbu Turxanın dediyi kimi, əsas məsələ min illərin təcrübəsindən intixab edilmiş nəsihət və hikmətləri məqamı çatanda, konkret həyat situasiyalarında xatırlamaq və əməl etməkdir:

*Hikmət sirdaş olub qala biləydi,
Zəngli saat kimi çala biləydi,
Gen gündə Gün kimi aydın olanı
Məqamda yadıma sala biləydi.*

Bir çox ideyalar mütəfəkkirlərin yazılarında, mətnin içərisində ifadə olunsada, bu ideya həmin mətndən ayrılıqda bilmir; fikir zəncirinin ayrılmaz bir halqası kimi qalır. Aforizm kimi yalnız o fikirlər məşhurlaşmış və dillərdə əzbər olmuşdur ki, onlar fikir zəncirindən, mətndən ayrılıqda, müstəqil surətdə

təkbaşına “yaşamaq” əzmində olduğunu sübuta yetiriblər. Çox olub ki, ideyası bəlli olan bir sıra fikirlər neçə əsrlər keçdikdən sonra, başqa bir mütəfəkkir tərəfindən müstəqil bir fikir halında dilə gətirilmiş və həmin fikir məhz onun adı ilə aforizmə çevrilmişdir. Şərqdə fikrin necə deyilməsi bəzən onun özündən daha önəmli hesab olunur. Əbu Turxan yazır: *“Fikrin müəllifi çox vaxt onu ilk dəfə deyən yox, daha gözəl deyən sayılır”*.

Fikir nə zaman güclüdür: başqa fikirlərlə əlaqəli olanda, əl-ələ verib hansı isə başqa bir fikrin izahı üçün vasitəyə çevriləndəmi, yoxsa müstəqil olandamı? Musiqi dili ilə desək, bir alətin orkestrdəmi səslənməsi, yoxsa solo ifası daha önəmlidir? Hər hansı bir alətin səsi orkestrdə yalnız vasitəyə çevrilir və müstəqil surətdə eşidilmir. Əlbəttə, hərəsinin öz yeri var. Məsələn, motor təklikdə də çalışır, amma heç bir sistemə daxil edilməsə, faydası yoxdur. Motor ancaq müəyyən bir texniki sistemin tərkib hissəsinə çevrildikdə, tutaq ki, su xəttinə qoşulduqda, yaxud avtomobilin mexanizminə daxil edildikdə faydalı bir iş görə bilir.

Hər hansı bir aforizm özlüyündə gözəl ola bilər, amma o hansı isə fikri əsaslandırmaq, gücləndirmək üçün istifadə edildikdə, məqamında elmi mətnə və bədii əsərə, məruzəyə, çıxışa daxil edildikdə aktuallaşır, yeni nəfəs əldə edir. Fikir daha böyük bir fikrin tərkib hissəsinə çevriləndə, görünür, daha “xoşbəxt olur”, çünki kollektivə qoşulanda təkliyin həm sıxıntısından, həm də məsuliyyətindən azad olur, özünü daha rahat, qayğısız, asudə hiss edir.

Hər hansı bir aforizm nə qədər gözəl olsa da, fikir kontekstindən ayrılmış, məcrasından çıxmış haldadır. Onun gözəlliyi ancaq dərilmiş bir qönçənin gözəlliyi ilə müqayisə oluna bilər. Bu qönçənin açması üçün onu suya qoyurlar. Fikir də ancaq yenidən münbit mühitə qaytarıldıqda bəhrə verə bilər.

Çiçək çəmənlikdə daha gözəldir.

Dərilmiş çiçək getdikcə solduğu kimi, fikir məcrasından qoparılmış hansı isə kəlam canlılığını itirir. Fikrin daxili potensialı həmin mövzuda alternativ fikirlərlə qarşılaşdırılarkən açılır. Fikirlərin ünsiyyətindən və ya mücadiləsindən yeni fikirlər doğulur.

Ancaq canlı olanlar doğub-törəmək potensialına malikdirlər. Fikirlərin canlanması və konkret həyat şəraitində mayak, meyar, məhək daşı rolunu oynaya bilməsi üçün insanda sadəcə hafizə bəs eləmir, bunun üçün geniş dünyagörüşü, assosiativ təfəkkür, yumor hissi, fəhm, intuisiya, həzircavablıq kimi keyfiyyətlər də tələb olunur.

Müdrək fikirlərin çoxu əvvəlki dövrlərdən miras qalmışdır.

Yeni dövrdə elm xüsusi sahələrə ayrıldığına görə və alimlər daha çox dərəcədə ixtisaslaşmış biliklərlə məşğul olduqlarına görə adi həyat həqiqətləri elmin görüş dairəsindən kənar qalır.

Elm cari həyatdan uzaqlaşdıqca sanki həyatın mahiyyətindən də uzaqlaşır...

Əbu Turxanın dediyi kimi, *"təfərrüatlarda ilişib qalanlar mahiyyətə çatma bilmirlər"*. Əslində elm də hadisələrdən keçərək mahiyyətlər arasındakı əlaqəni öyrənir. Lakin elmin predmeti təbiət hadisələridir və onlar insan həyatında bilavasitə rol oynamır. Həyatı məsələləri, insanların yaşayışı, həyat tərz, sevinci, kədəri, xoşbəxtliyi ilə bilavasitə bağlı olan hadisələri ümumiləşdirən, onların daxili qanunauyğunluqlarını üzə çıxaran ümumi prinsiplər heç bir elmə aid olmasa da, insan üçün onların hamısından daha önəmlidir. Bu sahə hikmətin predmetinə aiddir. Əslində həm də fəlsəfənin maraq dairəsində olan bu məsələlər hikmət aləmində dünyanın ümumi qanunauyğunluqlarından, daha

universal prinsiplərdən çıxış etmədən, həyati müşahidələrin ümumiləşdirilməsi ilə, fəhmlə işıqlandırılır. Yəni, əslində bir tərəfdən empirik təfəkkür səviyyəsində, digər tərəfdən bədii təfəkkürün və sezginin köməyi ilə formalaşan və sanki həqiqət dünyasının ayrı-ayrı zərrələri olan hikmət məhz bu zərrələrdən, daş-qaşdan, cavahirətdən ibarət olan bir xəzinədir.

Fəlsəfə həqiqəti bütöv halda mənimsəmək istəyir və bunun üçün qollarını çox geniş açır; kiçik bir həyat hadisəsinə münasibətini bildirmək üçün bütün dünyanı fırlanıb gəlməli olur. Hikmət isə həqiqəti bütövlükdə olmasa da, onun məhz baxılan məsələyə aid hissəsini işıqlandıra bilir və ona çatmağın ən qısa yolunu göstərir. Bəli, burada fəhm, bədahət əsas bələdçi olur. Məsafə rəşional düşüncənin iştirakı olmadan qət edilir. Fəlsəfə isə öz müddəalarını rəşional yolla, deduktiv prinsiplərdən çıxış edərək, dünya ahəngi kontekstində əsaslandırır. Bu mənada *fəlsəfə dərk olunmuş hikmətdir*.

Giris:

***Fəlsəfə ilə hikmətin
görüş məqamı***

Fəlsəfəni elm hesab edənlər, daha doğrusu, onu elm səviyyəsində mənimsəyənlər bu sahədə də ixtisaslaşmış bilik tərəfdarıdırlar. Yəni elmlər diferensiaslaşdığı kimi, fəlsəfə də diferensiaslaşır və hər bir dar ixtisas sahəsinin öz mütəxəssisləri olur. Halbuki, hansı isə konkret fəlsəfi problem üzrə ixtisaslaşmış tədqiqatçı sözün böyük mənasında filosof hesab edilə bilməz. Çünki böyük mənada fəlsəfə insanı da, dünyanı da vahid və bütöv götürür; onun baxış bucağında hər hansı bir məsələ ayrılıqda deyil, bütöv dünya kontekstində üzə çıxır.

Müasir dövrdə Qərbdə fəlsəfə elm səviyyəsinə endirilib və ixtisaslaşmış “filosoflar” araşdırdıqları problemi həyatın mənası, insan və dünya məcrasına gətirə bilmədiklərinə görə, hikmət aləmindən ayrı düşüblər.

Fəlsəfə hikmətlə o zaman əlaqəli idi ki, hər bir problemin açılışını insanın maraq dairəsinə qədər yaxınlaşdırı bilirdi. Əslində bu cür yanaşma Şərq düşüncə tərzini üçün səciyyəvi idi. Şərq bu gün də davam edə bilsə idi, fəlsəfə ilə hikmət ayrı düşməzdi. Əbu Turxan təlimində biz fəlsəfədən hikmətə, hikmətdən də fəlsəfəyə keçid yollarının açıq olduğunu görür, bu iki təfəkkür səviyyəsinin əlaqə və vəhdətinin şahidi oluruq.

İndi biz bu fəlsəfədən hikmətə, müdrik fikirlərə, aforizmlərə keçidi təmin edən əsas mühakimələri və mülahizələri qısaca şərh etməyə çalışacağıq.

“Mən” və insan

Deyirlər ki, qədim yunan filosoflarının (Parmenid, Sokrat) qapısına “*özünü dərk et*” kəlməsi yazılıbmış.

Lakin heç də hamı özünü dərk etmək iqtidarında deyil. Özünüdərkini iki yolu var. Biri dünyanı dərk etməkdən keçir ki, bu elm vasitəsilə dərkdir. O biri insanın özü ilə bilavasitə təması, öz iç dünyasına səyahət və ya için işıqlanmasıdır. Qərb fəlsəfəsində buna refleksiya deyilir. Lakin onun mahiyyətini açmaq istərkən çətinliklərlə üzləşirlər. Çünki mahiyyəti sezgi olan bir hadisəni məntiqlə, rəşional düşüncə ilə anlamaq mümkün deyil. Əbu Turxan fəlsəfəsində isə “iç dünyasına səyahət”in özü də iki yola ayrılır: tədrici işıqlanma – nurlanma və bir də “*qısa qapanma*”.

İstənilən halda, özünüdərkə dünyanı dərk arasında bir körpüyə ehtiyac vardır ki, bu da fəlsəfənin funksiyaları sırasındadır. Məhz bu mənada fəlsəfəni özünüdərk kimi də dəyərləndirmək olar.

Hər bir adam özünü müxtəlif dərəcələrdə dərk edir. Amma əslində bu idrakın nə dərəcədə həqiqətə uyğun olması önəmlidir. Yəni insanın özü haqqında təsəvvürü heç də həmişə gerçəklə uyğun olmur. Hətta özündən tamamilə bixəbər olanlar da var.

Ən pisi odur ki, insanlar öz obrazını, öz modelini çox vaxt tərəfkeşliklə, obyektivlikdən uzaq, bəzən hətta idealizasiya etməklə yaradırlar. Bəzən başqalarını özlərindən daha çox tanıyırlar. Çünki başqalarına münasibətdə daha obyektiv olurlar.

Lakin insan özünü olduğu kimi dərk etməyə çalışsa da, bu, elə asan məsələ deyil. O öz sifətinə aynada rahatca baxa bilər, amma iç dünyasını göstərən ayna tapmaq çətindir. Belə bir funksiyanı yerinə yetirən “ayna” – əslində fəlsəfədir. Yəni insan özünü qapalı olduğu vaxtda, tənhalıqda, ayrılıqda deyil, ancaq dünya ilə münasibətdə dərk edə bilər. Dünya iki fərqli vəziyyətdə öyrənilir: insanın müdaxiləsi olmadan, obyektiv şəkildə; bu – elmin funksiyasıdır. Bir də İnsanın, “Mən”in iştirakı ilə, yəni insanlaşmış, “mən”ləşmiş dünya – bunu öyrənmək ədəbiyyatın, sənətin funksiyasıdır.

Riyazi olaraq bu münasibəti aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$İ = D_1 - D_2$$

Yəni:

$$İnsan = insanlı dünya - insansız dünya$$

Hər bir filosof əslində məhz özünü dərk edir. Başqa sözlə, insanı olduğu kimi ancaq fəlsəfi təfəkkür səviyyəsində öyrənmək olar. İnsan onun özüdür, “mən”-dir. Bununla belə, necə ki, bir çox yazıçılar bədii təsvirdən kənara çıxmır və nə ədəbiyyata, nə də həyata rəşional müstəvidə münasibət bildirmir, eləcə də bəzi filosoflar hətta öz fəlsəfi sistemlərini yaratsalar da, fəlsəfənin mahiyyəti məsələsinə toxunmurlar. Əbu Turxan isə öz fəlsəfi sistemini şərh etməzdən öncə fəlsəfənin dinə, ədəbiyyata, elmə nisbətdə nə ilə fərqləndiyini, başqa sözlə desək, fəlsəfənin mahiyyəti məsələsinə araşdırır.

Əbu Turxan öz fəlsəfəsinə “Mən” anlayışının təhlilindən başlayır. Belə ki, bildiyimiz kimi, elmi düşüncəni adi düşüncədən və tarixilikdən fərqləndirən əsas cəhət onun təkçələr deyil, ümumilər arasındakı münasibəti ifadə etməsindədir. Bax, bir çox filosoflar fəlsəfəyə də elə buradan, ümumilər arasında münasibətdən başlayırlar. Və ümumi ilə mahiyyətin, mahiyyətlə

həqiqətin nisbəti məsələsi önə çəkilir. Ümumilik dərəcəsinin nisbətən aşağı olması sayəsində, yəni tək-cə ilə ən ümumi arasındakı məsafənin tək-cəyə daha yaxın məntəqələrində qərar tutmaqla elm daha geniş hadisələr çoxluğunu öz tədqiqat obyektinə çevirə bilir. Və bu çoxluğun, müxtəlifliyin öz rəngi-ruhu, özünəməxsus çalarları olur ki, bu da nəticə etibarı ilə elmlərin bölünməsinə, qruplaşmasına və xüsusi elm sahələrinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumilik dərəcəsi daha yüksək olan məntəqələrdə isə ümumelmi problemlər, dünyanın elmi mənzərəsi, metodologiya məsələləri qərarlaşır və nəhayət, daha yüksəyə qalxdıqda, metafizik məsələlər – fəlsəfənin qərarlaşdığı ən uca məqamlar başlanır. Zirvə və onun yaxın ətrafı uğrunda mübarizə fəlsəfə ilə din arasında gedir. Başqa sözlə desək, zirvəyə iki iddialı tərəf var: fəlsəfə və din. Sadəcə, fəlsəfə zirvəyə ardıcıl surətdə, elmin qərarlaşdığı nisbətən aşağı sahələrdən sürət götürərək və ağırlığı, cazibə qüvvəsini dəf edərək, böyük bir intellektual yüklə birlikdə, ayaqları yerə bağlı olmaqla yaxınlaşır. Din isə uçub birbaşa zirvəyə qonur, çünki onun tədqiqat obyekti əvvəlcədən zirvədədir.

Əbu Turxan təliminə görə, fəlsəfə elmlə eyni kökənli deyil. Yəni o, elmlərdən sadəcə ümumilik dərəcəsinə görə fərqlənir. Fəlsəfə lap əvvəldən elmlə əks qütbdən başlayır. Belə ki, elmin əsas məqsədi cismani dünyanın obyektiv gerçəkliyi subyektiv təsirlərdən, yəni tədqiqatçının öz müdaxiləsindən azad edərək öyrənməkdir. Yəni söhbət insansızlaşmış, daha doğrusu, *mən-sizləşmiş*, ruhsuzlaşmış dünyadan gedir. Fəlsəfədə isə, dünyaya “Mən” vasitəsilə, “Mən” prizmasından keçirilməklə öyrənilir, çünki onun mövzusu xarici aləm yox, daxili aləm, iç dünyası, “Mən”-dir.

Burada fəlsəfənin dinlə çox maraqlı uyğunluğu və eyni zamanda fərqi ortaya çıxır. Belə ki, dinin hədəfi Allahdır və

dünya da, insan da bu ideyanın prizmasından təqdim olunur. Elmin hədəfi dünyadır (cismani dünya) və Allah da, insan da kənarlaşdırılır, fəlsəfənin hədəfi “Mən”-dir, lakin həm Allah, həm də dünya “Mən” prizmasından nəzərdən keçirilir.

“Mən” təkcədən də, ümumidən də fərqli bir mahiyyətdir. Başqa sözlə desək, “Mən” həm təkcə, həm də ümumidir. Bu nə deməkdir? Ümumi cəhətləri olan təkcələr məhz bu cəhətə görə də eyni növə daxil edilir və eyni adla adlandırılırlar. Cisimlərin adı onun mahiyyətini və deməli, həmin ümumi cəhəti ifadə edir. Məsələn, “qələm” deyərkən, onun ancaq bir keyfiyyəti, daşdığı bir ideya – yazmaq funksiyası əsas götürülür. Amma maddi forma və maddi məzmun baxımından, qələmlər çox müxtəlif ola bilər. Yəni ümumilər müxtəlif variantlarda təzahür edir. “İnsan” da ümumidir və hər bir təkcə insanda həmin ümumi cəhət, mahiyyət təkrar olunur. İnsanı fərdiləşdirən cəhətlər olduqca müxtəlifdir, ona görə də onların hamısına ayrı-ayrı adlar qoyulur.

Əlbəttə, düşünmək olar ki, neçə insan varsa, o qədər də “Mən” olmalıdır. Və filosofların əksəriyyəti məhz bu məsələdə prinsipiallıq göstərmədiklərindən “Mən”-in statusu qeyri-müəyyən qalır. Əbu Turxan isə fəlsəfənin elmdən fərqli olan əsas əlamətini rəhbər tutaraq və kumulyativliyin fəlsəfəyə aid olmadığını nəzərə alaraq “Mən”-in təkcəliyini vurğulayır. Və eyni zamanda bu təkcələrin ümumi bir cəhətindən çıxış edərək “ümumi Mən” ideyasını inkar edir və göstərir ki, hər bir fəlsəfə üçün ancaq bir “Mən” var və o da filosofun özüdür. “İnsan” ümumisi də, “nəfs” ümumisi də “filosof-mən”-in yaratdığı model-dünyaya aiddir.

Əbu Turxan təlimində əsl böyük dünya əbədi, sonsuz və tükənməz olan imkanlar dünyasıdır. Hər bir insanın model-dünyası ancaq bir an ərzində aktuallaşa bilər. Və bu an sonsuz kiçik olduğu təqdirdə insanın dünyası heçliyə çevrilir. Əbu Tur-

xanın fəlsəfə ilə dini uzlaşdırmaq təşəbbüslərindən biri məhz bu məsələyə aiddir. Onun fikrinə görə, imkanlar dünyası zaman və məkan çərçivəsinə salınmadan, yəni bütövlükdə və tamamilə ancaq Allah tərəfindən aktuallaşdırıla bilər. Allahın dərgahında imkan ilə gerçəklik eyniyyət təşkil edir; çünki imkan dünyası heçlik yox, varlıqdır. Buna yaxın mövqedən çıxış edən sufilər belə hesab edirlər ki, var olan ancaq Allahdır, qalan hər şey fənidir, heçlikdir. Lakin Əbu Turxan təlimində məsələ bir qədər başqa cür qoyulur. Burada söhbət Allahın varlığından, yoxluluğundan getmir; söhbət dünyanın O-nun üçün var olmasından, varlığından gedir. Yəni əslində insanın ancaq bir zaman anı və ən kiçik məkan kontiniumu çərçivəsində (guya) aktuallaşdırma bildiyi model-dünyadan fərqli olaraq, Allah üçün öz yaratdığı dünyanın həm zaman, həm məkan rakursunda bütün nöqtələri aktuallaşa biləndir.

Burada məkan-zaman kontiniumuna transfer edilmiş bir problemin başqa bir rakursdan da işıqlandırılmasına ehtiyac vardır. Bu – yaradıcılıq rakursudur. İnsanın nəyi isə “yaratması” və Allahın yaratması köklü surətdə fərqlidir. İnsan istənilən anda və istənilən məkanda yarada bilmir. Bunun üçün ona müəyyən məkan və zaman kontiniumu verilməlidir. İkincisi, insan heçdən yaratmır, o nəyi isə sadəcə dəyişir və bu dəyişiklik zaman axınında baş verir. İnsanın dünya haqqında düşüncələri mexaniki dünyagörüşü ilə məhdudlaşdığı vaxtlarda bu problem özünü daha aydın şəkildə göstərir. Belə ki, insanın bütün yaradıcılığı hansı isə şeylərin və onların hansı isə hissələrinin məkanda yerini dəyişməklə həyata keçir. Məsələn, dülgər ağacdən masa düzəldirsə, bu ağacın müəyyən hissələrini atır, müəyyən hissələrini kəsib o birisinin yanına gətirir və onunla calaşdırır; yəni təbiətdə öncədən hazır şəkildə olan şeylərin məkanını dəyişməklə iş görür.

İnsanın yaradıcılığı ideyadan başlayır. İdeyanın mənimsənilməsi ilə onun cismani dünyada realizasiyası, yəni maddiləşdirilməsi fərqli hadisələrdir. Əsl böyük yaradıcılıq ideya müstəvisində həyata keçir. Yəni insan özü üçün işıqlanan hansı isə bir ideyanı, fikir halında modeli qurur, öncə öz fikir dünyasını zənginləşdirir, sonra onun hansı materialdan və necə düzəldilməsi barədə düşünür. Başqalarına da məlum olan bir şeyin düzəldilməsi hələ yaradıcılıq sayılmır. İnsan ancaq öz “Mən”-inin özəlliyindən çıxış edərək yeni, orijinal bir ideya irəli sürdükdə, bu, həqiqi böyük yaradıcılığın təməli olur.

“Mən” – mahiyyətdir. “Mən” – həm başlanğıc, həm də sonudur. Lakin dünya ilə Allah arasında seçim edərkən, fəlsəfə də iki qütbə ayrılmışdır. “Mən”-i bu dünyaya pərçimləyən, başlanğıcı da, sonu da bu dünyada axtaran fəlsəfələr və bir də başlanğıcda da, sonda da Allahı görən, “Mən”-in hədəfi olaraq Allahı seçən fəlsəfələr!

Dünyanın mənalandırılması

Dünya elə bir labirintdir ki, onun hər hansı bir nöqtəsindən hərəkətə başlasan, son mənzilə çatmaq üçün gərək bütün dünyanı dolaşasan. Lakin bu yolu hərə bir trayektoriya ilə keçir. İnsan bəzən başladığı nöqtədən hey uzaqlaşır, daim yeniliklərlə rastlaşır, amma başlanğıca dönə bilmədiyi üçün həyat sanki tamamlanmamış qırılır, yekunlaşa bilmir. *“Dünya hamının axırına çıxsa da, onun axırına çıxan hələ olmayıb”*, – deyirlər. Nə qədər ki, dünyanın içində dolaşırsan, gec-tez dünya sənə axırına çıxacaq. Onun axırına çıxmaq, onu bütövlükdə mənimsəmək üçün isə mütləq onun fəvqünə qalxmalısan və öz qəlbinin şöləsində onu kənardan seyr etməlisən. Belə vəcd məqamlarında dünyanı sanki ovucuna alıb seyr edənlər də olur.

Bəli, kim isə başlanğıcından və özündən daim uzaqlaşır, kim isə elə hey başlanğıcın ətrafında fırlanır; özünə yaxın olsa da, dünyanın zənginliyindən xəbərsiz qalır. Hansı daha maraqlıdır: heç vaxt bitməyən xarici, zahiri, dünyəvi müxtəliflik, yoxsa başlanğıcı və sonu olan, sanki dövrə boyunca hərəkət edən, sanki öz məhvərini tapan və onun ətrafında fırlanan bir həyat?! Obrazlı desək, dünyanın bu başından vurub o başından çıxan çəyirtkəmi, yoxsa ömrü boyu bir şamın şöləsi ətrafında fırlanan pərvanəmi bu dünyada çox şey görür? Sualı başqa cür qoysaq, hansı daha mənalı bir həyat yaşayır? Yəni burada maraq ilə məna arasındakı fərq də özünü göstərir. Maraqlar bir-birinə calanır və onların sonu olmur.

Məna isə başlanğıc ilə sonun birləşməsidir. Amma əlbəttə, daha uzaqlara gedib, daha böyük sahələri gəzib, dünyagörü-

şünü daha çox zənginləşdirib sonradan başlanğıca qayıda bilmək, yəni yollarda itib-batmamaq, özünə qayıtmaq hədəfini unutmamaq şərti ilə uzaqlara getmək həm maraqlı, həm də mənalı olur.

Bu hikməti dərk etmək üçün Əbu Turxanın “*qısa qapanma*” təlimi ilə tanış olmaq lazımdır. “Qısa qapanma” zamanı dünyanın axırı elə onun başlanğıcında olur. Milyonlara sığmayan dünya bir sıfıra sığa bilər; sıfır da dairə şəklindədir və hər bir dairə bitkin bir mənanın ifadəsidir. Cümlələr də ona görə cümlə olur ki, yəni o zaman bitkin bir fikri ifadə edir ki, fikrin sonu başlanğıc ilə əlaqələnmiş olsun.

Ən əsası ümumbəşəri dünya obrazı kontekstində öz yaşadığımız dünyanı fərqləndirə bilməkdir. Zira bu, bizim həyatımızdır və varlığına ən çox əmin olduğumuz dünyadır; baxmayaraq ki, fəlsəfi fikirlər bəzən onun da varlığını şübhə altına alır...

İnsan üçün görmədiyi hadisələr bəlkə də daha maraqlı ola bilər. Lakin hər halda ancaq o zaman maraqlı olar ki, ən azından söhbət onun ümumbəşəri dünya obrazı həddində olsun. Yəni əslində bu həddin xaricində də dünya vardır. O, sadəcə bizim üçün deyil, bütövlükdə bəşəriyyət üçün qaranlıq olan bir dünyadır. Qeyri-müəyyənlikdir... Sonsuzluqdur... Və əslində dünyanın gerçək varlığıdır. Biz onu bilmirik. Biz sadəcə özümüzün və öz soydaşlarımızın yaşantılarını, daha doğrusu, bu yaşantılar haqqında təsəvvürlərini bilirik. Biz ancaq sonlu olanları bilirik. Sonsuz dünyadan sonlu bir hissə min illər boyu insanların formalaşdırdığı ümumbəşəri dünya obrazıdır. Nəyə görə məhz sonlu hissə? Ona görə ki, insan idrakı sonsuzu mənimsəmək iqtidarında deyil. Amma bizim bu sonlu dünyamız nə qədər böyük olsa da, maləsəf, sonsuzluq müqabilində bir heçdir. Sonsuzluqla rabitəyə girmək əzmində olan bizim ancaq ruhumuz-

dur, çünki bu ruh həmin sonsuzluğun bir parçası olmaqla özü də bir sonsuzluqdur.

Bəli, dünya rəngarəng və müxtəlifdir. Və bizə ən yaxın olan, doğma olan bizim bilavasitə yaşadığımız dünyadır. Hətta kitablardan oxuduğumuz dünyanı da biz şəxsi dünyamız prizmasından keçirərək dərk edirik. Yəni onun rənglərində təsəvvür edirik. Başqa cür ola da bilməz, çünki başqa rəngləri, başqa səsləri, başqa duyğuları biz hələ yaşamamışıq. Hətta heyvanların yaşadıkları da bizə bəlli deyil. Belə ki, heyvanlar da çox vaxt bizim görmədiklərimizi görür, eşitmədiklərimizi eşidir və s. Deməli, dünya əslində daha zəngindir. Zəngin olan məhz həmin sonsuz, qeyri-müəyyən dünyadır. Biz isə dünyanın ancaq öz təbii imkanlarımızla duyduğumuz və anladığımız hissəsinə dünya deyirik.

Mənim dəyərləndirməm ancaq öz meyarlarıma əsaslanır. Bu dünyada mənə bəlli olmayan hadisələrlə işim yoxdur. Mən ancaq mənə bəlli olan dünyanın sakiniyəm. Hansı məqamlardasa böyük dünyanın dalğasına tuş gəlirəmsə, bunu mən ancaq təsadüf adlandırıram. Bəli, mənim dünyam mənim duyduğum və bildiyim dünyadır və mən öz xoşbəxtliyimi də ancaq bu dünyada axtarıram.

Bildiyim dünya ümumbəşəri dünya obrazıdır. Daha doğrusu, mən onu da tam mənimsəyə bilmirəm. Amma nə qədər mənimsəmişəmsə, dünya mənim üçün o qədərdir. Lakin biliklərdə ehtiva olunan dünya mənə doğma olan dünya deyil, çünki o mənim həyatım deyil. Yalnız mənə doğma olan dünya mənim həyatımdır. Böyük dünyada mənim üçün ən çox o şeylər maraq kəsb edir ki, onlar mənim şəxsi həyatımla bu və ya digər dərəcədə bağlı olsun. Mənim indiyədək yaşadığım həyat mənim bundan sonrakı həyatımın oriyentirlərini müəyyən edir. Mənim sevincimin və kədərimin meyarları əvvəlki, yəni artıq yaşamış

olduğum həyatda formalaşmışdır. Mənim yaşadığım həyat isə daha çox dərk olunmamış, məhz mənim özüm tərəfindən seçilməmiş, mənə nəzərən təsadüfi olan bir həyatdır. Lakin mən artıq onu yaşamışam və bu həyat “mən”ləşmişdir. Və mənim öz həyatım formalaşdıqca, mənim sonrakı həyatım onun üzərində daha bir təsadüf kimi deyil, əvvəlki həyatın ekstrapolyasiyası kimi, determinasiyası kimi əmələ gəlir və deməli, həm də artıq xeyli dərəcədə mənim öz tərəfindən seçilmiş bir həyat olur.

Ancaq o həyat dərk olunmuş həyat sayıla bilər ki, o, insanın özü tərəfindən seçilir, müəyyənləşdirilir, yəni maddi realizasiyadan öncə ideya halında mövcud olur.

Maddi olan hər hansı bir şeyin dərk olunması əslində onun maddiləşməzdən öncə məhz bir ideya şəklində mövcudluğunun dərkini kimi mümkündür. *Öncə ideya şəklində olmayan bir hadisə dərk oluna bilməz.* Zira o, bütöv və mükəmməl ola bilmir.

İnsan yaradıcılığı ilə ilahi yaradıcılıq arasındakı fərqlərdən biri də bundan ibarətdir ki, insan ancaq artıq korlanmış, əvvəllər istifadə olunmuş materialdan istifadə edir. Heç bir ilkin ideya daşıyıcısı olmayan (bakirə), saf material ancaq Allahın sə-rəncamındadır. İlahi yaradıcılıq xalis ideya ilə xalis materiyanın təmasından qaynaqlanır. İnsan yaradıcılığı isə mürəkkəb ideyalar sistemindən, iyerarxiyasından abstraksiya olunmuş, yəni qismən təmizlənmiş ideyanın əvvəl başqa ideyalara xidmət etmiş, yüzünün «köləsi olmuş», «üzü üzlər görmüş» materialın bazasında həyata keçir.

Bütün əvvəlki fəlsəfələrin bir nöqsanı da bundan ibarətdir ki, bu dünyanın cisim və hadisələrini ya ancaq maddiyyat kimi, materiya kimi, ya da hissi obrazlar və ya ideal model kimi götürür, bu iki qütbün necə birləşmiş olması məsələsi isə kölgədə qalmışdır.

Hissi dünyada mövcud olan bütün cisimlər artıq nə vaxt-sa yaradılmışdır. Və müəyyən, həcmə, miqdara, formaya malikdir. Xalis materiyanın isə həcmi, kütləsi və forması yoxdur və heç bir ideyanın daşıyıcısı deyil. Biz bəni-Adəmlər xalis materiyanı görməmişik, necə ki, xalis ideya (Mütləq Həqiqət) da bizə bəlli deyil. Belə güman etmək olar ki, ancaq vəhy məqamında bizə ideya xalis halda bəyan olur. Lakin biz onu sözlərlə ifadə etmək istəyərkən və ya praktiki tətbiq etmək istəyərkən, o öz bakirəliyini itirir; sözlər onu sərhədləyir və müəyyən formaya salır – formallaşdırır. Bədii obrazlar da ancaq müqayisənin verdiyi imkan dərəcəsinə mahiyyəti ifadə edir. Ona görə də, vəhy məqamında doğulan ideya ancaq həmin məqamda xalisdır, canlıdır və insanı qanadlandıracaq qədər güclüdür. İfade olunmaq üçün, başqalarına çatdırılmaq üçün ideya göylərdən yerə endirilir və sanki sıx atmosfer qatlarında kənar təsirlərə məruz qalmaqla öz bakirəliyini qismən itirir. Kim isə onu elə göylərdəcə bələyir (metafora, bədii obrazlar) və yerə enənədək yad gözlərdən qoruyur (bakirəliyin qismən qorunması).

İnsan yaradıcılığının məhdud, naqis cəhətlərindən biri də bunda təzahür edir ki, yaradıcılıq prosesinin özü ideal şəraitdə baş vermədiyindən, ideya (layihə) ilə realizasiya arasında tam adekvatlıq mümkün olmur. Deməli, təhriflər əslində üç pilləni əhatə edir: ideya özü xalis ola bilmir, onun realizasiya vasitələri və şəraiti layihənin adekvatlığını təmin edə bilmir və xalis material tapmaq mümkün olmur. Yəni biz ağ lövhə üzərində deyil, artıq bir neçə dəfə yazılmışın üzərində yazmaq məcburiyyətində qalıyıq.

* * *

Bizim “real” dünyamızda bütün şeylər, cisimlər, material kimi istifadə oluna biləcək hər şey artıq qabaqcadan istifadə olunmuşdur və bir qatışıqdır; artıq hansı isə ideyaların daşıyıcı-

sıdır. Hətta yeraltı sərvətlər də əsasən qatışıq halda çıxır və onları ayırmaq, təmizləmək xüsusi səylər tələb edir.

Tam bakirəlik tapmaq ona görə çətindir ki, bizim nəzərlərdən öncə artıq kiminsə nəzərləri bu gözəlliyi seyr etmiş və ondan feyziyəb olmuşdur.

*«Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı, yarım».*

Mütləq bakirəlik olmadığı kimi, mütləq «ağ lövhə» də yoxdur. Və mütləq saf (təmiz) material da yoxdur. Onun təmizliyini əlindən alan öncə hansı isə başqa ideyaların onda təcəssüm olunmasıdır.

Əbu Turxan deyir:

*Bu aynada mən ancaq özümü görürəm,
Amma bu ayna məndən öncə neçə-neçə
sifətlər görmüşdür.*

Burada sifətin yox, aynanın bakirə olmasından söhbət gedir. Müasir elm heç nəyin təsirsiz ötüşüb getmədiyini, keçmişin «indi»də hansı formadasa yaşadığını üzə çıxara bilir. Amma üzə çıxarılanlar hələ də azdır. Gizli informasiyalar da var və onlar bizim üçün qaranlıq olaraq qalmaqdadır. Bircə şey məlumdur ki, cisimlərin qaranlıq, gizli tərəfi onların həqiqətən də özündə heç bir məlumat saxlamadığına dəlalət etmir. Günlərin bir günü bu qaranlıqda nə isə «cücərsə», təəccüblənməyə ehtiyac yoxdur.

Maraqlıdır ki, həm «ağ», həm də «qara» məlumatsızlığın simvolu, işarəsi kimi istifadə olunur. Amma «ağ lövhə»də nə isə yazmaq istəyi bu lövhədə həqiqətən əvvəlcə nəyin isə yazılmış olmadığına bir inamdan irəli gəlir. «Qara»nın da məhz səlt mühit olması, yəni başqa bir informasiya daşımaması inamın-

dan bizim kor-koranə münasibətimiz formalaşır. Sadəcə olaraq, «ağ lövhə» üzərində qara rənglə, «qara lövhə» üzərində isə ağ rənglə yazırlar. Bizim dünyamızda ağlar da, qaralar da artıq informasiya daşıyıcılarıdır. Hətta xaosun da əslində bir o qədər xaos olmadığı ortaya çıxır. İnformasiyanın olması müəyyən bir nizamın olması deməkdir. Nizam isə ideyanın ifadəsidir. İdeyanın aşkar və ya gizli saxlanması hər bir şeyin xüsusi təyinatından, ilahi mənasından xəbər verir. Yəni bizim üçün qaranlıq olanların da əslində ilahi işıqdan (eşqdən) payı vardır. Əbu Turxan deyir: *“Xaosun da görə bilmədiyimiz bir ahəngi var, daha doğrusu, Allah tək təbiətdə, bizdə və s.-də deyil, həm də xaosda, əbədiyyətdə, qaranlığın dərinliklərində də təzahür edir. O, hansı isə bir nizamın təzahüründə, xaosun artıq xaos olmadığı üzə çıxanda özünü büruzə vermiş olur”*.

Başqa sözlə desək, bizə qaranlıq kimi, qarışıqlıq kimi, yarımcılıq və naqislik kimi görünənlərin də bətnində bir işıq, bir xalislik, bütövlük, kamillik gizlənmiş ola bilər. Sadəcə, onlar adi gözlə görünmür və real həyatda asanlıqla üzə çıxmır. Daha dərin qatda gizlənmiş bu proqramın aşkarlanması üçün daha parlaq işıq lazımdır.

İnsan və dünya

*Hərdən tənhalığa çəkiləndə mən,
Dünya darıxırmı mənsiz görəsən?!*

Əbu Turxan

İnsan bir qayda olaraq mühitlə təmasda yaşayır. Daha doğrusu, bioloji mənada həyat insan orqanizminin mühitlə maddələr mübadiləsindən ibarətdir. Amma sözün geniş mənasında da həyat məhz mühitlə, dünya ilə əks-əlaqə prosesidir. “Hər bir insanın həyatı onun qarşılıqlı əlaqəyə girdiyi, öz təsir və əks-təsir dairəsinə daxil etdiyi bir aləmdən ibarətdir”, – desək, yənilməli. Əslində, “həyat nədir?” sualının cavabı “insanın həyatına daha çox dərəcədə onun özümü, yoxsa onun dünyasını aiddir” sualına cavabdan asılı olacaqdır.

Həyatı ya insan bədəninin, ya da hətta insan ruhunun hüduqları daxilində axtarmaq fayda verməz. Çünki o, bu hüduqlardan kənara çıxır. Digər insanlar da, dünya da bu və ya digər dərəcədə bu həyatın iştirakçısı olduğundan, həyat insanın hüduqlarına sığmır. Bu məqamda biz bioloji həyata verilən tərifi qayıtsaq, həyat təkə maddi mühitlə yox, həm də ictimai və mənəvi mühitlə mübadilə və əks-əlaqə prosesi kimi anlaşıla bilər. Lakin biz gərək öncə mühit, dünya anlayışlarını aydınlaşdıraraq. Məsələ burasındadır ki, hər bir insan bütövlükdə dünyanı deyil, onun ancaq müəyyən bir qismini öz mühitinə çevirir, yəni onunla bilavasitə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu əlaqənin bir neçə aspektini vurğulamaq olar.

Əvvəla, insan bu dünyanı hansı həcmdə və hansı dərəcədə dərk etmişdir? Yəni idrak sayəsində insan hansı dünyanı öz dünyasına çevirə bilmişdir? Onun bu dünyada mənalandırdığı və ya mənasını anladığı hadisələr nədən ibarətdir? Başqa sözlə desək, insanla dünya arasında nə kimi bir məna mübadiləsi gedir və insan ətrafında nə kimi bir məna mühiti, yaxud noosfer mövcuddur?

İkincisi, insan ətraf aləmdəki hadisələrdən nələrə biganə qalmamış, nələrdən təsirlənmiş, duyğulanmış və nələri qəlbən yaşamışdır? İnsanın duyğu aləminə bu dünyadan nələr daxil olmuşdur? Yəni, insanla dünya arasında nə kimi bir duyğu mübadiləsi getmişdir? Və nəticədə insanın ətrafında nə kimi bir emosional aura formalaşmışdır?

Üçüncüsü, insan bu dünyada nələri öz təxəyyülünün gücü ilə yaratmış, nələri, hansı ideyaları özündən kənara transfer etmiş və maddiləşdirmişdir? Yəni insan dünya ilə nə kimi bir ideya mübadiləsində olmuşdur?

Nəticədə, mənim həyatım sayəsində bu dünya nə dərəcədə “mənləşmişdir”?

Adi şüur səviyyəsində buna insanın dünyada iz qoyması da deyirlər.

Beləliklə, insanın həyatı “*mən*”in *dünyalaşması* və *dünyanın “mən”ləşməsi* prosesi kimi başa düşülür.

Əslində hər bir adam başqalarından yaşadığı həyatla seçilir. Yəni insanlar bioloji və fizioloji cəhətdən, habelə düşüncə stereotiplərinə görə bir-birindən çox az fərqlənirlər. Potensial imkan kimi fərqlər var, amma normal mühitdə adamların böyük əksəriyyətinin bu mühitlə qarşılıqlı münasibəti təxminən eyni olur. Mühit insanları normalaşdırır, standartlaşdırır. Marksizm məhz bundan çıxış edirdi. İnsan həyatında fərdiyyət arxa plana keçir və standart həyat etalonu yaradılırdı. Halbuki, insan üçün

mühit heç də onun bilavasitə fiziki əlaqədə olduğu, bilavasitə görmə və eşitmə məsafəsində olan yaxın ətrafdan ibarət deyil. Əksinə, bəzən yaxın ətraf insanın mühitinə, onun fərdi dünyasına daxil olmaya da bilər. Yaxud, fiziki cəhətdən əlçatmaz olan bir çox hadisələr onun fikrini daha çox məşğul edə bilər. Xüsusilə indi kitablar, telekommunikasiya, İnternet vasitəsilə olan əlaqələr insan dünyasının sərhədlərini xeyli genişləndirir. Amma ən böyük ənginlik insanın mənalar aləminə səyahəti zamanı açılır. Həyatı ancaq ətraf mühitlə fiziki və bioloji əlaqələrdən ibarət olan fərdlərdən fərqli olaraq, daha çox mənalar dünyasında yaşayan, mahiyyətlər arasındakı əlaqələri öz dünyasına daxil edən insanın dünyası çox zəngindir. Belə insanların həyatı da onların dünyasına mütabiqdir.

Əslində insanın dünyası elə onun həyatı qədərdir. İnsanın yaşamadığı bir dünya onun üçün yoxdur. Artıq yaşamış olduğu həyat isə onun keçmiş dünyasıdır. Lakin bu keçmiş dünyadan hər bir anda aktual dünyaya nə isə keçir və fikirlərdə, duyğularda və əməllərdə yaşamaqda davam edir.

Bir dəfə fiziki olaraq yaşanan dünya duyğu və fikir məkanında dönə-dönə yenidən yaşanır. İnsan-dünya münasibətində ağırlıq mərkəzinin hansı tərəfdə olmasından asılı olaraq həyatı iki cür səciyyələndirmək olar. Mən-in mühitə, zamanə uyğunlaşması və əksinə, mühiti öz-ünə uyğunlaşdırmaq əzmi! Lakin bu halda belə bir sual ortaya çıxır ki, “öz” nədir, “öz”ə nələr daxildir? Bu “öz” bu dünyanın təsiri ilə deyilsə, bəs necə formalaşır?

Əgər “öz” genetik proqram, *alın yazısı* ilə öncədən müəyyənləşibse, onda insanın həyatı bu ilkin proqramla mühit arasındakı uzlaşmadan ibarət olacaqdır. Mühitin də öz proqramı varsa, onda həyat bu iki proqram arasında münasibətlərin aydınlaşdırılması kimi ortaya çıxacaqdır. L.Tolstoy deyir: “Hər kəs

insanlığı dəyişdirməyi düşünür, amma kimsə özünü dəyişdirməyi ağına belə gətirmir”. Burada “insanlıq” əslində ictimai mühit mənasındadır. Lakin hansı daha düzgündür? Mühiti, yoxsa özünü dəyişmək? Dərk olunmuş həyat bundan ibarətdir ki, insan özünü də, mühiti də tanıyır, onları müqayisə edə bilir və mühit daha yaxşıdırsa, ona qatılmağa çalışır, özünü daha yaxşı hesab edirsə, mühiti özünə uyğunlaşdırmaq istəyir. Bunun üçün daha ali meyarlar sistemi olmalıdır.

Amma müəmmalı olan yenə də “öz”ün təbiətidir.

İnsan həyatı o zaman fəal həyat olur ki, o mühitini özü qurmağa çalışır. Və bunun üçün həmin o ali meyarlar sisteminə yiyələnmək zərurəti yaranır. Bu sistemin daşıyıcıları isə fəlsəfə, din və ədəbiyyatdır.

Haydegger deyir: “Fəlsəfə ilə poeziya əks ucalıqlarda dayanırlar, fəqət anlatdıqları bir-birinin eynidir”¹. İlk baxışda fikir çox cazibədar görünür. Hərə öz vasitələri və imkanları ilə eyni bir gerçəkliyi anladırsa, son nəticədə eyni həqiqətlərə gəlib çıxa bilər. Lakin, fəlsəfə ilə poeziya doğrudanmı əks qütblərdə dayanırlar? Və doğrudanmı eyni həqiqətlərə gəlirlər? Məsələ burasındadır ki, poeziya insanın müəyyən bir məqamda keçirdiyi hissləri ifadə etməkdən o tərəfə getmir. İnsan həyatının hər bir anını bir şeirlə təcəssüm etdirsək, bu həyat həmin şeirlərin toplusundanmı ibarət olacaqdır, yoxsa hər şey toplama qaydasından, yəni hansı istiqamətdə toplamaqdanmı asılı olacaqdır? Müəyyən bir anda keçirilmiş acı hisslər başqa bir andakı xoş duyğularla kompensasiya olunurmu? Əgər arifmetik qaydalar-dan çıxış etsək, həyatın müsbətləri ilə mənfiləri toplanaraq yekunda sıfır verirmi? Bəs nə müsbət, nə də mənfi emosiya keçirməyən, həmişə sıfır vəziyyətində dayanan biganə və buz kimi

¹Хайдеггер М. Что это такое — философия? // Вопросы философии. 1993, № 8, с. 115.

soyuq adamların həyatı nədir? Bu sıfırla o biri sıfırın fərqi nədən ibarətdir? İnsanın həyatının mənası anların toplanması iləmi, yoxsa anlar içərisində bir anlamı müəyyən olunur?

Biz burada iki fərqli toplanma qaydası ilə üzləşmiş oluruq. Ənənəvi riyaziyyata görə, insanın ömrü yaşadığı anların toplusudur. Bu baxımdan, insan həyatının (yekun) mənası da müxtəlif anlardakı mənalardan məcmuyudur. Amma Əbu Turxan fəlsəfəsində başqa bir toplanma qaydasından istifadə olunur: toplananların cəmi mütləq qiyməti ən yüksək olan toplanana bərabərdir. Yəni, həyatın mənası da hansı isə bir andakı mənaya bərabər olacaqdır. O anda ki, həyat öz daxili potensialını ən yüksək səviyyədə təzahür etdirə bilir.

Həyatın ən lirik anı!

Həyatın ən müdrik anı!

Həyatın ən möcüzəli anı!

Müxtəlif zaman anlarına səpələnmiş mənalardan var; amma mənə dünyasında zaman yoxdur. Mənalardan hikmətə çevrilməsi, aforizmlər şəklində gələcək nəsillərə ötürülməsi – ümumbəşəri fikir prosesinin kəsilməzliyinə xidmət edir.

Bir var, gerçək həyat təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, yəni insanın öz praktik həyatında hər gün və ya heç olmasa hərdən bir yaşadığı həyatı situasiyaların təhlili və buradan hasil olan ümumiləşmiş nəticələr, tövsiyələr, bir də var, daha yüksək ümumiləşmə səviyyəsində ortaya çıxan dərin qatdakı qanunauyğunluqlar.

Üst qatda, üzə müşahidə olunan tendensiya, qanunauyğunluqlar bəzən bir-birini təkzib edir, ona görə ki, onlar real situasiya ilə, şəraitlə, ab-hava ilə bilavasitə bağlı olduğundan ruzigar dəyişəndə, onlar da dəyişə bilər. Bu səviyyədə aparılan müşahidələr, əldə olunan qənaətlər, söylənilən fikirlər, atalar sözləri, deyimlər də müəyyən bir bucaq altında düz olsa da, başqa

yanaşmada onun əksinə olan fikirlər ortaya çıxır. Dərin qatlar isə ruzigardan, situasiyadan asılı olmur. Bu səviyyədə müşahidə olunan tendensiyalar qanunlar səviyyəsinə qalxır və əvvəlcə elmin, sonra isə fəlsəfənin predmetinə daxil olur.

Fəlsəfə qatında ideya yenidən qanad açır, canlanır.

Həyatın özündən çıxış edən, doğrudan da baş vermiş və ya baş verməsi mümkün olan bir hadisənin təsvirindən qaynaqlanan ideyalar ona görə canlıdır ki, burada oxucu özünü obrazın yerinə qoya bilir və təsvir olunan vəziyyəti duyğu səviyyəsində yaşayır. Obrazlı deyimlər, bədii təfəkkür səviyyəsində söylənməmiş aforizmlər belə yaranır. Bunlar *şairanə* aforizmlərdir. Bir də var elmi düşüncə səviyyəsində ortaya çıxan ümumiləşmiş fikirlər – həyat düsturları: bunlar *alimanə* aforizmlərdir. Və nəhayət, fəlsəfi fikir qatında – *dahiyanə* aforizmlər!

Dünyanın mənası və həyatın mənası

Dünyadakı şeylərin və hadisələrin hər birinin mənası ilə yanaşı bütövlükdə dünyanın da ümumi bir mənası vardır. Əslində kiçiklərin həqiqəti üçün meyar daha böyük olanın həqiqətidir. *Hissənin ahəngi bütövün ahənginin bir parçası olmasıdır.* Bütövlə uzlaşmayan hissə öz mühitinə yad olmaqdan başqa, öz təbiətindən, ilkin ahəngindən də uzaqlaşmışdır.

Dünya sanki universal bir zəka ilə idarə olunur. Dünyanın ahəngi bu universal zəkanın məntiqidir. Öz iradəsi, fərdi maraqları olmayan və özü üçün, öz kiçik mühiti üçün tama xəyanət etməyən, ona qarşı getməyən cisim və hadisələr ümumi ahəngi pozurlar. Universal ahəng o zaman pozulur ki, hansı isə lokal sahələrdə universal Zəkaya alternativ zəkalar, universal İradəyə alternativ iradələr peyda olur. Əslində yer üzündə belə alternativ zəka və iradəyə sahib olan yalnız insanlardır. Və deməli, insanlar həmişə seçim qarşısındadırlar. İnsan ya öz kiçik zəkası və iradələri ilə hərəkət edərək dünyanın ahənginə, universal Zəkaya meydan oxumalı, *“fələklə çilik-toxmaq oynamalı”*, ya da dünyanın ahəngini və bu ahəngin əsasında duran universal Zəkayı mənimsəyərək öz fəaliyyətini ona uyğunlaşdırmalıdır. Və idrakı çatmayanda, onu inamla tamamlamalıdır.

Min illər boyu insan zəkası qarşısında duran ən böyük vəzifələrdən biri məhz dünyanın ahəngini, onun qanunauyğunluqlarını öyrənmək və öz fəaliyyətində bunları nəzərə almaq olmuşdur. Bu dünyada insan iradəsi üçün də, onun azad fəaliyyəti üçün də meydançalar saxlanmışdır. Və insan öz azadlığının çərçivəsini müəyyənləşdirə bilmək üçün əvvəlcə dünyanın zə-

rurətini dərk etməlidir. Spinozanın məşhur “*azadlıq dərk olunmuş zərurətdir*” kəlamı da İnsan-Dünya münasibətlərindəki bu məqamı nəzərdə tutur.

Heraklit insanlara təbiətlə həmahəng olmağı tövsiyə edirdi. Mark Avrelinin məşhur duasında isə belə deyilirdi: “*Ey dünya, məni də öz ahəngindən ayırma!*”¹.

Təbiətin, dünyanın ahəngi əslində həm də zərurətdir. Lakin dünya çoxpilləli, iyerarxik quruluşa malikdir. Hər bir şeyin öz daxili strukturu, daxili aləmi olmaqla bərabər, ətraf aləmi, mühiti də vardır. Avenariusun prinsipial koordinasiya nəzəriyyəsinə görə, dünyada istənilən münasibətə mərkəzi elementlə onu əhatə edən mühitin qarşılıqlı münasibəti, yəni əks əlaqə sistemi kimi baxmaq olar. Məhz bu kontekstdə insan özü də mərkəzi elementə çevrilir: “Mən” və “qeyri-Mən” münasibəti də insan-mühit sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Sadəcə olaraq mühit çox müxtəlif miqyaslarda götürülə bilər: bilavasitə mühit və bu mühitin özünün daxil olduğu mühitlər şəbəkəsi. İkinci halda *yaxın mühit* mərkəzi element kimi götürülür və *böyük mühit* mühit üçün mühitə çevrilir.

İndi elə bir dövrdə yaşayırıq ki, bütün fəaliyyət sahələrinə ixtisaslaşma gedir və hər bir sahənin daha optimal təşkilatlandırılması, fəaliyyətin daha səmərəli olması üçün müvafiq araşdırmalar aparılır.

İnsanın özünü dərk etməsi haqqında çox yazılıb. Lakin “öz”ün özü də diferensiaslaşmalı və müxtəlif rakurslarda nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, insan ailənin bir üzvü kimi, cəmiyyətin bir üzvü kimi, işlədiyi sahədə kollektivin bir üzvü kimi

¹ *Марк Аврелий*. Наедине с собой. Размышления. Перевод с древнегреческого. Под общей редакцией А.В.Добровольского с примечаниями Б.Б.Лобановского. К.: Collegium Artium Ing, Ltd. – Черкассы: РИЦ “Реал”, 1993. Книга 10.

hər bir halda ayrı-ayrı keyfiyyətlərlə səciyyələnir. Əlbəttə, belə bir sual da qoyula bilər ki, insanın sosial özünüdərk, siyasi özünüdərk, bir mütəxəssis kimi özünüdərk, bir övlad kimi, bir valideyn kimi, vətəndaş kimi özünüdərk çıxıldıqdan sonra yerdə yenə də bir “öz” qalır mı?

İnsan sanki müxtəlif radiuslu konsentrik çevrələrin mərkəzindədir. Yaxın mühit, bir az daha böyük çevrədəki mühit, nəhayət, bütün ölkə, bütün planet, bütün kainat...və bu kainatdan kənarda insanı gözləyən daha böyük əbədi həyat – “o dünya”, əbədiyyət!

İnsan üçün mühit onun öz güzgü əksi də ola bilər. Güzgüyə baxıb düzlənər və süslənər.

İnsan üçün mühit başqa bir şəxs də ola bilər. Ona baxıb onun kimi olmağa çalışar, ona baxıb süslənər, özünü onun istəklərinə uyğunlaşdırar. Onun zövqü həyat meyarına çevrilir.

İnsan üçün mühit qonu-qonşu, məhəllə, kənd, el-oba da ola bilər, işlədiyi şöbə, idarə, institut – kollektiv də.

İnsan üçün mühit bütün şəhər və ya ölkə, bu ölkədə qəbul olunmuş adət-ənənə, həyat tərz və s.-də ola bilər. Ölkə miqyasında dövlətin qoyduğu normativlər, hüquq sistemi və s. də mühitə çevrilir. Yəni insan bütün bunları nəzərə almaq məcburiyyətindədir.

Bütün bəşəriyyət əslində vahid bir sivilizasiya yolu keçir. Amma müxtəlif xalqlar bu yolun ayrı-ayrı mərhələlərini müxtəlif dövrlərdə keçirlər. K.Yaspers deyir: *“Bəşəriyyət eyni mənsəyə və ümumi məqsədə malikdir.”*

Zirvəyə çox az-az xalqlar gəlib çata bilər. Amma piramidanın oturacağında durum təxminən eynidir. Həyat tərzlərindəki bu oxşarlıq, bu eyniyyət əslində insan xislətinin eyniyyətindən irəli gəlir. Bir də ən başlıcası, hamı üçün universal bir dilin mövcudluğu – məntiq dilinin eyni olmasıdır.

Fərqlərin olması üçün obyektiv əsaslar coğrafi şərait, tarixi dövr və müəyyən bir tayfanın, qövmün təbii-bioloji özəllikləri ola bilər. Uzun müddət irqi müxtəlifliyin insanların düşüncəsində və mənəviyyatında, hissiyyatında və xarakterində nə dərəcədə əks olunması barədə mübahisələr getmişdir. Hansı isə bir xalqın guya antibəşəri, yaxud antiəxlaqi mahiyyətə malik olması barədə illüziyalar yaradılmış, hansı isə xalqı həтта yer üzündən silməyin zəruriliyi barədə nəinki düşüncələr irəli sürülmüş, müəyyən dövrlərdə bu istiqamətdə böyük miqyaslı aksiyalar da həyata keçirilmişdir.

Amma bütün tərəqqipərvər bəşəriyyət insanlar arasında irqi, dini və milli ayrı-seçkiliyin əleyhinə çıxış etməklə belə bir mövqeyi dəstəkləmiş olurlar ki, coğrafi fərqlər və ondan irəli gələn bioloji, fizioloji özəlliklər əql və mənəviyyət sferasına transfer edilməməlidir. Yəni bu fərqlər əslində bədənə bağlı olub insani mahiyyətə şamil olunmamalıdır, çünki insani mahiyyət bədənə yox, ruhla bağlıdır. Əql də ruhun əlamətidir. Lakin insan öz ruhani başlanğıcını unudanda, neçə min illər ərzində əldə edilmiş ictimai tərəqqi, sivilizasiya üçün təhlükə yaradır. Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, Şərqdə Günəş artıq yoxdur; o, indi Qərbdədir. Yox, Hegelin düşündüyü kimi, Günəş indi Qərbdən çıxmır. Günəş indi ona görə Qərbdədir ki, o, artıq batmaq üzrədir.

Bəşəriyyəti qürubdan xilas etmək mümkündürmü?!

Bunun üçün ictimai mühit mənəvi-ruhani simasını bərpa etməlidir. İnsan üçün mühit daha təkcə onun öz el-obası, xalqı deyil. Bütövlükdə bəşəriyyəti, insanlığı qorumaq naminə hər bir insan bütün qüvvələrini səfərbər etməlidir. Nəhayət, insan üçün mühit bütün bəşəriyyəti təmsil edən insani mahiyyət, yəni insanın özü də ola bilər. Bu nöqtədə dövrə qapanır, “öz”-dən başlanan yol “öz”-ə qayıdır. Daha böyük çevrə yenidən mərkəzi

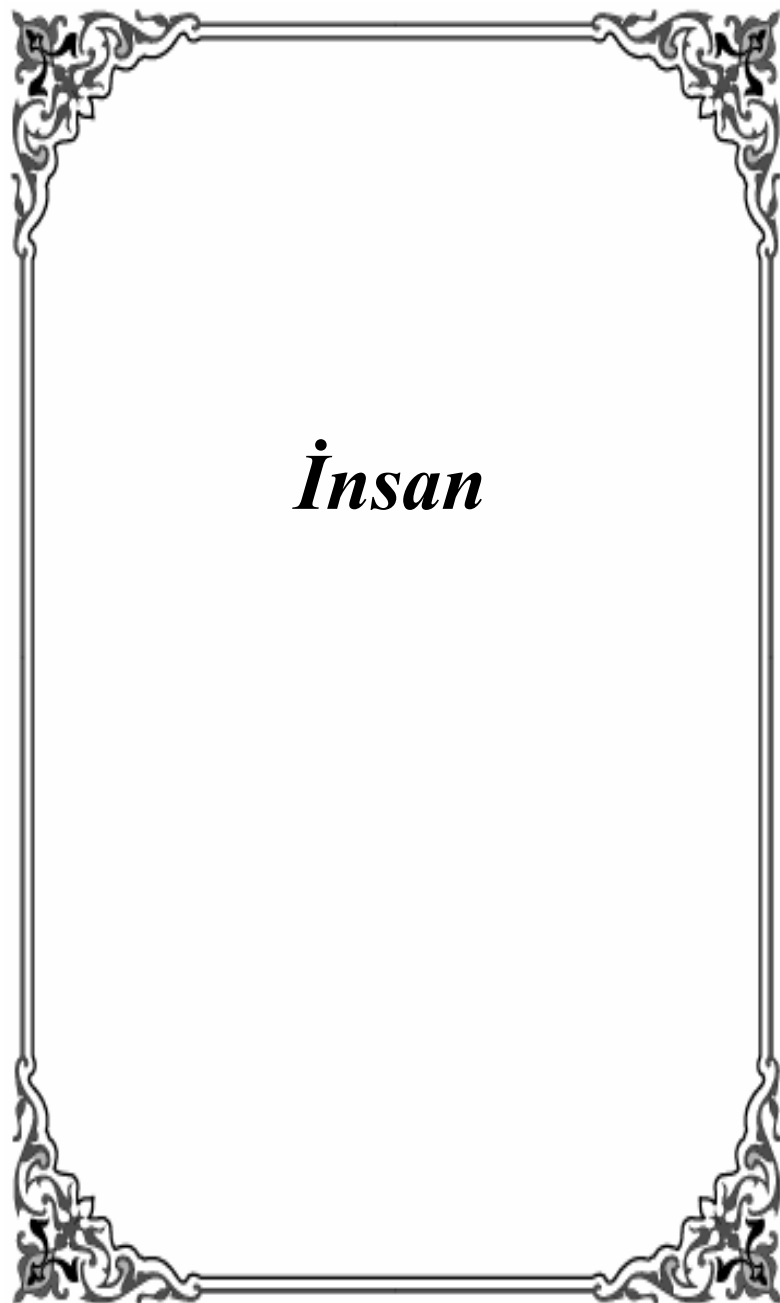
Fəlsəfə ilə hikmətin görüş məqamı

nöqtədə cəmləşir, konsentrasiya olunur.

Dəyərlər insandan başlanıb bütün dünyanı seyr edərək insana qayıdır. Fikirlər də ilkin başlanğıca (insana) qayıdanda dövrə qapanır. Böyük, uzun yollar fəlsəfənin yoludur. Qısa yolla qayıdışda isə aforizmlər yaranır.

Fikrin qönçəsi olan aforizm açılandan sonra toxuma, fikrin cövhərinə çevrilir. Əbu Turxanın fikrin dövrü hərəkəti haqqında təlimi də, bax, beləcə yaranıb.

Insan

İnsan bir kitabdır ki, zaman keçdikcə başqaları tərəfindən səhifə-səhifə oxunur və nə qədər diqqətlə oxunsa da, açılmayan, oxunmayan səhifələrin sayı daha çoxdur. İnsanın özü isə əksər hallarda öz kitabını oxumaq və dinləmək imkanına malik olmur. O öz nitqi və əməlləri ilə başqaları üçün açılsa da, başqaları tərəfindən oxunsa da, onun içində daha nələr olduğu, sabah nələr etməyə qadir olduğu və bu dünyaya nə kimi bir missiya ilə gəldiyi bilinmir. Bunu bilmək üçün o öz iç dünyasına nəzər salmalıdır. İç dünya isə əvvəl-əvvəl qaranlıq olur və onu işıqlandırmagın yeganə yolu iman nurudur. *“Xarici aləm əqlə, daxili aləm imanla işıqlanır”* (Əbu Turxan).

İnsan öz həyat məbədini kərpic-kərpic, mərtəbə-mərtəbə tikir və çox vaxt onu tikib başa çatdıra bilmir. Elə insanlar da var ki, elə ilk mərtəbələri tikib qurtaran kimi üstünü örtür və öz tikdiyi binanın içinə çəkilərək böyük həyatla əlaqələrini əcəl gəlməmişdən əvvəl kəsir.

İnsanın əməllərini onun xislətindən asılıdır, yoxsa onun xisləti məhz bu əməllərin sayəsində daim yeniləşərək onun simasını formalaşdırır? Quranda deyilir: *“...Təkcə böyük savab yiyəsinə verilən vergidir gözəl xislət”* (Quran 41/35). Deməli, xislət öncədən müəyyənlanmış sabit, dəyişməz bir şey olmayıb,

insanın əməli fəaliyyəti, həyatda göstərdiyi səbr və əzm, gördüyü savab (və ya günah) işlər sayəsində müntəzəm olaraq dəyişir, təşəkkül edir. Ya kamilləşir, ya naqisləşir. Bu gün gördüyümüz hər bir iş, atdığımız hər bir addım sabahkı taleyimizə təsir göstərməklə yanaşı, sabahkı simamızı da təyin edir.

Bir sözlə, insanın xisləti, əməli və imanı bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır və biri o birisi üçün şərt və təkan olur.

İnsan dünyaya boş yerdə gəlmir. Ona qədər müəyyən təbii və ictimai mühit mövcud olur. Və bu mühitin öz ruhu (nəfəsi), öz meyarları və prioritet maraq dairəsi vardır. Bu mühitə düşən insanlar həmin bu maraqlara xidmət etməyə, öz həyatını həmin bu meyarlar baxımından qurmağa çalışırlar.

Müasir dövrdə bəşəriyyətin əldə etdiyi ictimai təcrübə və yüksəltdiyi intellektual səviyyədən elm, fəlsəfə, din, əxlaq və digər mənəvi dəyərlər sisteminə yenidən baxılmasına, onların insan həyatında rolunun yenidən dəyərləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Cəmiyyətin yüksək dərəcədə təşkilatlanmış olduğu bir şəraitdə hər bir insanın fərdi həyatı özündən daha çox, kənar amillərdən asılı olur. İnsan hələ dünyaya gəlməmiş, onun yaşamalması olduğu təbii, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi mühit artıq formalaşmış olur və bu mühit fərdlə müqayisədə qat-qat böyük miqyaslı proseslərlə bağlı olduğundan xeyli dərəcədə ətalətli və konservativ olur. Onun azacıq da olsa dəyişdirilməsi, bir tərəfdən, böyük daxili enerji, inqilabi təfəkkür və əzm, digər tərəfdən də sosial enerjinin konsentrasiyası, ictimai şüurun yönəldilməsi və idarə olunması – sosial təşkilatlanma tələb edir.

Lakin mühiti dəyişmək zəruridirmi? Daha doğrusu, həmişəmi buna ehtiyac vardır?

İnsan müəyyən zamanda və məkanda dünyaya gəlir. Bu, onun qismətidir. O ya öz taleyi, qisməti ilə barışmalı və mühitə

uyğunlaşmalı, ya da mühiti dəyişdirmək kimi çətin bir yola qədəm qoymalıdır ki, bu yol da ancaq daxildən gələn işıqla aydınlaşa bilər.

Mühitə qarşı dayana biləcək, ona alternativ ola biləcək yeganə mənbə insanın daxili mənəvi aləmidir. Sual oluna bilər ki, bəs daxili aləm özü də mühitin təsiri ilə formalaşmırmı? Əlbəttə, mühitin müəyyən bir təsiri vardır.

Amma tam əksinə olan bir proses də gedir; mühit özü sosiallaşmış mənəvi potensialdır. İnsanların ideyaları, düşüncə və arzuları öz maddi təəcəssümünü tapdıqca təbiət özü də insanlaşır; *ikinci təbiət* yaranır. İnsanların ehtiyacına uyğunlaşmış təbiət ictimai münasibətlərin daha dayanıqlı, stabil olmasına şərait yaradır. İnsanın mənəvi həyatı onun maddi varlığı, bədəni ilə bağlı olduğu kimi, cəmiyyətin də mənəvi həyatı maddi mədəniyyətlə, ictimai münasibətlər sistemi ilə sosiallaşmış təbiətlə sıx surətdə bağlı olur. Əvvəlki nəslin ideyaları onun yaratdıqlarının təmsalında sonrakı nəsil üçün mühitə, bazisə çevrilir. Bu bazis mürəkkəb, sinkretik sistem olmaqla həm ictimai mühiti, həm sosial-təbii mühiti, həm də mədəni-mənəvi mühiti ehtiva edir. İctimai varlıqla ictimai mühit sıx surətdə bağlıdır. Lakin insan mühitə bağlanmaq məcburiyyətindədirmi?

Özünü dərk etmək, tanımaq, həyatını öz meyarlarına uyğun şəkildə qurmaq heç də bütün insanlara qismət olmur. Neçə-neçə insan bu dünyada həyat sürüb, başqaları ilə ünsiyyətdə olub, başqalarını tanıyıb, onlarla iş birliyi qurub, amma bir dəfə də olsun özü ilə görüşmək, özünü tanımaq və öz seçimi ilə nə isə bir iş görmək şansı olmayıb. Daha doğrusu, bu şans bəlkə də olub, amma o bu şansdan istifadə etmək cəsarətini özündə tapmayıb.

Amma kimə ki, özü ilə ilk dəfə görüşmək nəsis olub, onun keçirdiyi hisslər ürək çırpıntıları və heyrətlə müşayiət olunur. Başqasının istəklərinə və düşüncələrinə soyuqqanlı yanaş-

maq, onları tənqidi surətdə nəzərdən keçirmək emosiyasız da mümkündür. Yaxın adamların mövqeyinə, həyat tərzinə biganə qalmaq çətinidir. Özünə qarşı biganəlik isə qeyri-mümkündür. Düzdür, insan özünü heç tanımadan rahatca «yaşayır». Amma əslində kimin həyatını yaşayır? Başqalarının həyatı üçün əlavə, vasitəyə çevrilmir ki?

Hegel «Tarix fəlsəfəsi» əsərində diqqəti insanın özünün əslində nə olması haqqında fikirlərin tarixən dəyişilməsinə yönəldir. Misirlilərin bu haqda düşüncələrini ifadə etmək üçün Neyt ilahəsinin məbədinə həkk olunmuş məşhur yazını misal gətirir: «Mən o-yam ki, olmuşam, varam və olacağam: heç kim mənim pərdəmi götürməmişdir.»¹ İnsanın özü haqqında bilgisi, özünə münasibəti problemi daha yüksək inkişaf pilləsi olan yunan təfəkküründə daha aydın qoyulur və «*özünü dərk et!*» şəklində konkretləşir. Hegel bu fikri izah edərək yazır ki, burada söhbət heç də hər bir insanın öz müsbət və mənfi, üstün və zəif cəhətlərini anlamasından getmir. Əsas məsələ *ümumiyyətlə* insanın özünü dərk etməsidir.² Bu mənada özünüdərk *Öz-ün*, fərdi *Mən-in* yox, insan ümumisinin dərkidir və tarixi bir prosesdir. Lakin hər bir insanın öz şəxsi həyatında məhz öz fərdi varlığını dərk etməsi problemi də çox önəmlidir. Həm də bu zaman proses daha çox dərəcədə duyğu, hissiyyat müstəvisində gedir, insan həyatının tərkib hissəsi kimi yaşanır.

Özünün əslində kim olduğunu, ürəyindən nələr keçdiyini bilmək imkanı insanı vahimələndirir. İnsanın özü ilə həqiqi görüşü onun özü haqqında yaratdığı himsiz-bünövrəsiz, çox təxmini, ufaq obrazın, bəzən mifin dağılması ilə nəticələnə bilər və insanın həqiqi siması özü üçün tam bir yenilik ola bilər. Şopen-

¹ Г.В.Ф.Гегель. Философия истории. Санкт-Петербург, «Наука», 2000, с. 248-249.

² Yenə orada, s. 249.

hauer yazır ki, insandan başqa heç bir varlıq öz mövcudluğuna təəccüb və heyrətlə baxmır. İnsan öz şüurlu həyatını yaşayarkən, öz mövcudluğuna izahat tələb etməyən bir reallıq kimi baxır. Lakin insanın öz Mən-inə kənardan baxmaq imkanı fəlsəfi düşüncələrin əsası olur və məlum olur ki, insanın kortəbii fəaliyyəti çox vaxt onun öz maraqlarının əksinə yönəlmişdir.

Bəzi adamlar öz qəlbini dinləməkdən məqsədyönlü surətdə çəkinirlər, onlar öz həyat tərzini mövcud sosial normalara, mənəvi prinsiplərə, əxlaqi dəyərlərə uyğun surətdə qurmağa çalışır və əslində nə kimi bir *materialla* işlədiklərinin fərqinə varmırlar. Lakin bu *material* insanın istəyindən, arzusundan asılı olmadan irəlicədən verilmiş, başqası tərəfindən yaradılmış bir gerçəklikdir. Elə bir gerçəklik ki, onunla tanışlıq ya meditasiya, ya da fəlsəfi reduksiya zamanı mümkün olur. Hər iki halda insan bütün kənar təsirlərdən, sonradan əldə edilmiş keyfiyyətlərdən, cəmiyyətin, mühitin insana təlqin etdiklərindən uzaqlaşmaq, «xilas olmaq» yolu ilə özünə yaxınlaşmağa çalışır. Bu bir azadlıq məqamıdır və bundan sonrakı fəaliyyət ancaq insanın həqiqi Mən-inin realizasiyası kimi həyata keçir.

Lakin insan öz həyat yolunun yeganə qurucusu, özü-özünün tək subyekti deyil. Burada “alın yazısı”nı və yaşadığı dövrün və mühitin təsirlərini də nəzərə almaq lazım gəlir. İnsanın bütün həyatı mühtlə dialoqa və ya mücadiləyə həsr olunur. İnsan, onun yaxın ətrafı, uzaq ətrafı, ictimai mühit, millət, bəşəriyyət – hamısı bir zəncirin halqalarıdır.

Kənar təsirlər arasında insanın genetik koduna, proqramına, missiyasına uyğun gələn, ona təkan verən mütərəqqi amillərlə yanaşı, onu əngəlləyən mürtəce amillər də vardır: “*İnsanı aşağı çəkən qüvvələr sərvət və şəhvət, insanı ucaldan – yaradıcılıqdır*”.

Başqalarını adətən əməllərinə görə, yəni gerçəklik müstəvisində tanıyırlar. Özünü isə insan ürəyindən keçənlərlə və

imkanlarını düzgün qiymətləndirməklə, yəni niyyət və imkan müstəvisində tanımalıdır.

Belə bir atalar sözü var: *“Alim olmaq asandır, insan olmaq – çətin”*. Xatırlayıram ki, bəzi alimlər bu sözdən incidiklərini gizlətməyib, hətta televiziyaadakı çıxışları zamanı isbat etməyə çalışırdılar ki, alim olmaq çox çətinidir, hər adam alim ola bilməz, amma görəsən, atalarımız niyə belə deyiblər? Doğrudan da hər adam alim ola bilməz. Və bu cür yanaşdıqda məhz alim olmağın çətinliyi vurğulanmalıdır. Amma bir şey unudulur ki, bu atalar sözündə “insan” anlayışı “hər adam” mənasında deyil, “kamil insan” mənasında işlədilir. Və əslində bu iki fikri birləşdirərək belə demək daha dəqiq olardı: *“Alim olmaq çətinidir, kamil insan olmaq isə ondan da çətinidir”*; çünki onun əlavə şərtləri də var. Bura ilk növbədə yüksək mənəviyyat aiddir ki, buraya da alicənablıq, fədakarlıq, qorxmazlıq, ləyaqət və s. onlarca insani keyfiyyət daxildir və bunların heç biri “alimlik” anlayışında ehtiva olunmur.

Sual tərsinə də qoyula bilər: bəs kamil insan olmaq alimliyi də ehtiva edirmi? Əgər belə olsa, onda yuxarıdakı atalar sözünün dəqiqliyi mübahisə obyektinə ola bilməz, çünki alimlik insanlığın şərtlərindən biri olmaqla ona çatmağın ancaq bir pilləsi olardı. Amma əslində alimlik insanlıq üçün şərt deyil, yəni bu iki keyfiyyət müqayisə oluna bilməyən keyfiyyətlərdir. Necə ki, kamil insan zirvəsinə çatmadan da alim olmaq mümkündür, eləcə də alimlik zirvəsinə çatmadan da kamil insan olmaq mümkündür. Bu baxımdan, hansının daha çətin olması sualı məntiqi baxımdan cavablandırıla bilməz. Əgər statistikaya müraciət etsək, əsl insanlar az olduğu kimi, əsl alimlər də azdır. Amma formal yanaşdıqda və istənilən elmi dərəcəsi olan adama alim dedikdə, bu atalar sözü özünü doğruldur, çünki rəsmi alim olmaq təhsil və təlim sayəsində çoxları üçün əlçatan olan, adi bir hadi-

sədir. Təəssüf ki, müasir dövrdə bu atalar sözü getdikcə daha çox dərəcədə özünü doğruldur. Yəni alim olmaq asanlaşır, əsl insani keyfiyyətlər isə sanki keçmişdə qalır və nisgillə xatırlanır. Məhz buna görə də yeni deyimlər əmələ gəlir: “Yaxşı kişiler yaxşı atlara minib getdilər”. Sanki “kamil insan” axtarırları da daha artıq keçmişdə qalır. Hətta müasir ədəbiyyat da kamil insandan, “müsbət qəhrəman”dan üz döndərir və biz belə qəhrəmanlara ancaq klassik ədəbiyyatda rast gəlirik. Maraqlıdır ki, müasir fəlsəfə də, psixologiya da indi daha dahiliyin, qəhrəmanlığın deyil, anormallığın tədqiqi ilə məşğul olur. Anormallıq sənətin də obyektinə çevrilir və sanki insan azadlığının tapıntısı olur. Başqa sözlə desək, insan azadlığa ona görə can atırmış ki, anormallığın dadını çıxara bilsin. Axı normativlər, qaydalar, ictimai əxlaq, mənəvi prinsiplər hamı üçün eynidir. Azadlığı nəyin bahasına olursa-olsun, “hamıdan” fərqlənmək kimi başa düşənlər özlərinin buna uyğun fəlsəfələrini də yaradırlar.

Nəyə görə? Çünki kamil insana gedən yolda adamlar birbirinə yaxınlaşır və zirvədə, hətta üfüqdə eyniləşirlər. Anormallığın isə yolları istənilən qədərdir. Hərəkət bir cür dəli ola bilər. Hərəkət qaydanı öz istədiyi kimi poza bilər. Kənaraçıxma insan fərdiyyətinin əlaməti kimi təqdim olunur. Avropa individualizmi Şərqi ideal insan obrazına qarşı qoyulur. Amma halbuki pozitiv fərdiyyət, dahilik normalardan aşağı dıdırılanmaq yolu ilə deyil, onların fəvqünə qalxmaq yolu ilə əldə edilməlidir. İdeala gedən yol hələ keçilməmiş bir yoldur və onsuz da hər kəs öz izini qoyur və öz çıxırını açır. Qəlbin qaranlıqlarına səsləyən azadlıq duyğusu və üfüqdəki, zirvədəki işığa səsləyən azadlıq duyğusu fərqli şeylərdir. Norma harada isə qaranlıqla işıq arasındadır. Normalar alatoranda yaşayırlar. İşıq dəliləri (dahilər) onları işığa, qaranlıq dəliləri (anormallar) isə onları qəlbin işığından azad olmağa səsləyirlər.

İnsan fərdiyyətinin dərinliklərində çox zaman işıq yox,

qaranlıqlar üzə çıxır. Hətta Səməd Vurğun da insanın daxili aləminin varlığını vurğulayarkən məhz qəmi ön plana çəkir:

*Lakin duyan olmamış ki,
Mənim öz aləmim vardır,
Bu səbəbdən ürəyimdə
Dünya boyda qədim vardır.*

Qəm ona görə önə çəkilmir ki, sevinc unudulur. Sadəcə olaraq süni nikbinlik atmosferində, ictimai firavanlıq görüntüsü xaricində, haradasa isə insan qəlbinin dərinliklərində qəmin də olduğu vurğulanır. Bu fikir bütöv halda belə deyilə bilərdi:

*Kimin ki, öz aləmi var,
Tək sevinci yox, həm də qəmi var.*

Amma indi ədəbiyyatımızda elə qaranlıq notlar hakimdir ki, unudulan qəm yox, sevinc olur. Və uca səslə demək istəyirsən: “*İnsan qəlbi ancaq qaranlıqlardan ibarət deyil, burada işıq da var, sevinc də. Sadəcə indi onlar dərinliklərdə gizlənməyə məhkumdurlar*”. Bu – ədəbiyyat dünyasında belədir. Bu notlar sanki gerçəklikdə olan vəziyyətə bir reaksiya, bir antitez kimi səslənir.

Bütün xalqların qazandığı uğurlar və qarşılaşdığı problemlər bir-birinə bənzəyir. Həyat idealları, arzular və məqsədlər arasında da eyniyyət fərqdən qat-qat çoxdur. Görünür, bunun nəticəsidir ki, müxtəlif xalqların atalar sözləri, deyimləri, el hikmətləri əsasən üst-üstə düşür. Biri dünyanın o başında, biri bu başında bir-birindən xəbərsiz olaraq eyni bir hikməti, eyni bir kəlamı nüsxə olaraq gələcək nəsillərə ərməğan edir. Bunlar adi həyatdan, məişətdən, güzərandan, ailədən, məhəbbətdən – hər bir insan üçün səciyyəvi olan hadisələrdən intixab edilmiş ümumi universal həqiqətlərdir. Görünür, hamı eyni cür xoşbəxt olur.

Tolstoyun dediyi bu məşhur fikrin ikinci tərəfi, yəni “bədbəxtliklər fərqli olur” fikri burada müxtəlif xalqlarda yox, eyni xalq daxilində müxtəlif adamların həyatlarındakı problemlərin özəllikləri ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, Tolstoyun başqa bir aforizmində də insan xoşbəxtliyi ev, ailə kontekstində ifadə olunmuşdur: *“Xoşbəxt öz evində xoşbəxt olandır”*.

Əslində insan inkişaf etdikcə, sosiallaşdıqca, milli və ümumbəşəri miqyas kəsb etdikcə, onun xoşbəxtlik arealı da genişlənir və nə qədər paradoksal olsa da, eyni zamanda xoşbəxt olmaq imkanları azalır. Amma bütün xalqları, bütün insanları ümumiləşdirən cəhətlərdən biri məhz ailə səadətidir. Daha ümumi, daha universal cəhətlər isə insanın yüksək inkişaf məqamlarında deyil, aşağı məqamlarda, heyvani instinktlə, bədənini ehtiyacları ilə bağlı məqamlarda üzə çıxır.

Əsas olan budur ki, xoşbəxtlik əsasən eyni cür başa düşülür. Yəni hamı üçün eyni bir normativ olması idealda, üfüqdə insanların eyniyyəti fikrinə gətirir. İdealından kənaraçıxmalar isə təbii ki, min bir istiqamətdə ola bilər.

İnsanın xoşbəxtliyi, bəxtinin xoş olması öncədən, alın yazısı iləmi müəyyən edilir, yoxsa insan öz bəxtini özümü yazır? Əlbəttə, bunların hər hansı birini mütləqləşdirmək səhv olardı. Baxmayaraq ki, “bəxt” sözü məhz tale kimi, qismət kimi, alın yazısı kimi başa düşülür, “xoşbəxtlik” anlayışı əslində yalnız “bəxti gətirmək” mənasında yox, həm də bəxti yönəldə bilmək mənasında başa düşülməlidir. Yəni, o adam xoşbəxt ola bilər ki, onun bəxtinin sükanı öz əlində olsun. Lakin belə yanaşdıqda da başqa bir problem (sual) ortaya çıxır. Həyat yolunu seçmək imkanı insanın öz ixtiyarına verilsə, insan doğrudanmı düzgün seçim etmək, özünə ən əlverişli olan və onu həqiqətən xoşbəxt edəcək yolu seçmək iqtidarındadır, yoxsa sənin özün üçün yaxşı saydığın bir iş xeyirdən daha çox zərər gətirə bilərmi? Axı insan bütün mümkün variantları hesablamaq, gələcəyi öncədən gör-

mək imkanında deyil. “*Sən saydığını say, gör fəlak nə sayır*” ifadəsi də buradan yaranmışdır.

Nəyin yaxşı, nəyin pis nəticələrə gətirməsini öncədən bilmək çox çətindir. Ona görə də ağıllı insanlar dua edəndə demir ki, “Allah, övladımı həkim elə, prokuror elə, ona məhz filan işi qismət elə”; sadəcə deyir ki, “*onu xoşbəxt elə*”, çünki hansı yolun xoşbəxtliyə apardığını ancaq Allah bilir.

Bununla belə, insanların da müəyyən həyat təcrübəsi, müəyyən dünyagörüşü bar ki, bu həddə daxilində, öz ağıllarının verdiyi imkan çərçivəsində düzgün seçim etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürməlidirlər. Yəni insan elə hər işdə “Allaha təvəkkül” deməli deyil; öz öhdəsinə düşəni etməlidir. Bir Şəkili-nin lotereya almadan avtomobil udmaq duası haqqında lətifə də məhz bu ideyanı əks etdirir. Yəni insan öz imkanı daxilində olanları özü etməli və ancaq imkanı xaricində olanları Allahdan arzulamalıdır.

Xoşbəxtliyin yolu öncədənmi bəllidir, yoxsa onu insan özü salmalıdır? Bu yol hamı üçün eyni olur, yoxsa xoşbəxtliyə hərə bir yolla çatır? L.Tolstoy fərdi faciələrin müxtəlifliyinə baxmayaraq, xoşbəxtlik yollarının eyni məkana gətirib çıxardığını qeyd edir. Ola bilsin ki, adi mənada xoşbəxtlik hələ *dao*, *nirvana*, yaxud *ənəlhəqq* məqamları deyil, lakin hər halda zirvəyə aparən yolun üstündədir. Əlbəttə, ilk baxışda belə görünə bilər ki, naqis ictimai mühitdə elə maddiyyətə bağlı olanlar, yeyib-içib kef çəkənlər xoşbəxtlərdir, faciə isə məhz ləyaqətli insanların, cəmiyyətin çirkabına bulaşmayanların qismətidir. Lakin hər şey meyarların necə seçilməsindən asılıdır. İctimai mühitin «harmoniyasına» daxil olan, «palaza bürünüb, elnən sürünən» də özünü xoşbəxt sayı bilər. Çünki həqiqətən onun faciəsi yoxdur. Çünki ancaq öz fərdi-mənəvi aləmi olanların faciəsindən danışmaq mümkündür. Çünki faciə *Mən* ilə *Mühit* arasında zid-

diyyətdən yaranır. Elə xoşbəxtlik də! «Mən»in mühitdə realizasiyası da və nəticə etibarilə adekvat mühit yaradılması sayəsində mümkün olur.

Yox, əgər xoşbəxtliyi ziddiyyətlərin fəvqündə durmaq, mənəvi rahatlıq tapmaq kimi dəyərləndirsək, onda xoşbəxtliyin iki müxtəlif səviyyələrdə təzahürü ilə qarşılaşmış olarıq. *Birincisi*, ictimai mühitə ümumiyyətlə daxil olmamaq və ancaq öz şəxsi mənəvi aləmini təkmilləşdirmək və fərdi qaydada kamilləşmək. Bütün Şərq fəlsəfələri və dinləri bunu təlqin edir. Daoizmdə, dzen-buddizmdə, sufizmin bəzi boylarında fəaliyyətsizliyə, şəxsi iradənin tərksilah edilməsinə, hətta hissi qavrayışdan da təcrid olunmağa yönəlmiş özündəqapanma, bütün diqqətin iç dünyasına yönəldilməsi və burada daxili ahəngin təmin edilməsi cəhdləri də xoşbəxtliyə gedən yoldur. İç dünyası sanki yoxmuş kimi, ancaq xarici aləmin, cəmiyyətin ahənginə uyğunlaşmaq, şəxsi iradəni yenə də bir kənara atıb mühitin tələbləri ilə hərəkət etmək, – bu da bir harmoniya olmaqla «xoşbəxtlik» yaradır. Bədbəxt isə o adamlardır ki, nə mühitdən ayrılıb bütünlüklə öz Aləminə qapıla bilir, nə də öz Məninə atıb bütünlüklə mühitə tapına bilir. Bu cür «iki suyun arasında» qalanlar tərəddüdlü və nagişməli həyat sürür və bu iki qütbün mücadiləsində bəzən ayaq altında qalırlar. Bu, – miskinlərin bədbəxtliyidir. Burada hələ faciə yoxdur!

Faciə ancaq Mən-i, ruhu olanların və bu ruh uğrunda mübarizə aparanların qismətidir!

Şərqin təlqin etdiyi xoşbəxtlik yolu mühitdən, cəmiyyətdən keçmir. Bu yolu hər kəs öz iç dünyasına doğru təklikdə gedir. Və əgər məramına çatırsa, təklikdə xoşbəxt olur və Təke – Vahidə qovuşur, əbədiyyət, ölməzlik qazanır. Lakin bu yolda başqalarını da düşünmək, mühiti dəyişmək əzmi, mühitlə mübarizə yoxdur.

Böyük insanın faciəsi əslində onun ali xoşbəxtlik məqa-

mına yüksəliş cəhdindən doğur. Bu məqam isə özünü yaradıcılıqda və xilaskarlıq missiyasında büruzə verir.

Milliyyətindən və dinindən asılı olmadan bütün insanlar xoşbəxt olmağa, Xeyri Şərdən qorumağa çalışırlar. Lakin Xeyir nədir? Fəzilət nədir?

İnsan xoşbəxt olmağa çalışmazdan əvvəl xoşbəxtliyin əslində nədən ibarət olduğunu bilməlidir. Amma bunu kim bilir?

İlk məqamda insanı sevindirən bir hadisə sonradan onun kədərinə səbəb ola bilər. Birinin sevinci onun sevdiyi adamın sevincini məhdudlaşdırmaqla son nəticədə öz əksliyinə çevrilə bilər. Məhəbbət də qısqanlıq zəminində izzətləndirə bilər. Amma məhəbbət əsasında qurulmuş ailə xoşbəxtliyin ən mühüm şərtlərindən biridir.

Toy mərasimi sanki ailənin bütün gələcək səadətinin rəmzi, təməli, bir növ uvertürasıdır. Amma təəssüflər olsun ki, dəbdəbəli toy mərasimi özlüyündə məqsədə çevrilir və bir çox hallarda gələcək ailə həyatına işıq salmaq əvəzinə gələcək qararıqların təməlini qoyur. Bakıda bu qədər şadlıq evlərinin olması milli-mənəvi amillərinmi, mentalitetinmi təsiridir, yoxsa bazar iqtisadiyyatının mənəvi keyfiyyətlərdən, adət-ənənədən yararlanması, onlarla manipulyasiya etməsinin nəticəsidir? Axı, məhz Azərbaycanda toy günü, ailə həyatının başlanğıcı bir növ müqəddəs sayılır. Lakin bu müqəddəs duyğu əsrlər boyu kök salmış mərasimçilik ənənəsi ilə birləşərək yeni məzmun kəsb edir, fətişləşdirilir və kimlərsə maddi qazanc mənbəyinə çevrilir. Hətta kasıb adamlar da öz övladlarının boğazından kəsərək, onların təhsili, sağlamlığı, mədəni həyatı üçün ayrılmalı olan pulları qəpik-qəpik yığaraq övladların toy günü üçün saxlayırlar. Bir gün hamı bolluq, şadlıq və təntənə görmək istəyir, hətta israfçılıq edilir. Niyə? Övladların xoşbəxtliyi üçün mü? Yoxsa «palaza bürünüb elnən sürünmək» üçün mü? Yalnız fi-

ravanlıq görüntüsü yaratmaq üçün mü? Kimlərinsə qarşısında qürrələnmək övladların real problemlərini həll etməkdən daha mı vacibdir? Bütün bunlar nəyə görə məhz Azərbaycanda baş verir? Axı, dünyanın heç bir şəhərində bu qədər toyxana və belə dəbdəbəli toylar yoxdur.

Yüksək mədəniyyətli, dünyagörmüş insanlar toy dəbdəbəsi haqqında deyil, ailənin gələcək xoşbəxtliyi haqqında düşüncəli və hər şeyi buna uyğun surətdə qururlar. Yəni ağıl xaricində xoşbəxtlik yoxdur, olsa da, keçicidir.

İnsanın xoşbəxtliyi təkcə qurmaq və yaratmaqla deyil, həm də yaratdıqlarının bəhrəsini görmək, hər şeyin məhz ona xidmət etdiyinə əminliyini saxlamaqla bağlıdır.

İnsanın xoşbəxtliyi min illərdən bəri formalaşmış gözəllik, haqq-ədalət meyarları ilə könül rahatlığı ilə müəyyən olunur. İnsanın bir həyat amalı, ideali olur ki, onun daxili tələbatı bu ideala yaxınlaşmaqdan ibarətdir. Lakin bu amal, bu ideal nəçə yüzillər ərzində formalaşmış dünyagörüşü, düşüncə tərz, bədii ədəbiyyat, musiqi, estetik meyarlar üzərində qurulmuşdur. Hələ uşaqlıqdan formalaşan arzu və istək, həyat meyarları hadisələrin sonrakı gedişində dəyişilə bilmir. Biz bir şey istəyirik, həyat isə bizə başqa şeyləri təqdim edir. Xatirələrimizdəki və idealdakı gözəllik bir cürdür, zamanın təqdim və reklam etdiyi isə başqa bir cürdür.

Hətta “pulla hər şey alına bilər”, – deyən cəmiyyətdə belə, ora-bura vurnuxub, ömürdən kəsib pul qazanmış insan istədiklərini daha artıq ala bilmir; indi satılan, tapılan başqa şeylərdir. Sənin ürəyindəkilər artıq dəbdən çıxmış və keçmişdə qalmışdır. Hadisələr dünyasında temp artmışdır. Nəticədə hətta bir insan ömrü ərzində elə böyük dəyişikliklər baş verir ki, uşaqlıq və gənclik illərinin arzuları, tələbləri ilə yetkinlik yaşında olan insanın yaşadığı real mühit və bu mühitin təklifləri arasında bir ziddiyyət yaranır. Arzular arxaikləşir; arzu ilə reallıq arasındakı

ziddiyyət xoşbəxtliyi qeyri-mümkün edir.

İnsana könül rahatlığı və sevinc gətirə biləcək davamlı bir psixi-mənəvi halda qalmaq mümkün olmadığından, könülün özünün həyat ritminə uyğunlaşması zərurəti yaranır ki, nəticədə əsəblər də tarıma çəkilir. Yeni həyat tempinin “daha az müddətə daha çox həzz almaq” çağırışının ritmik diqtəsindən xilas olmaq çətinləşir. Rahatlığın yerinə “dinamik həzz”, kəskin duyğular təklif olunur. Daha böyük romanlar oxumağa, başqa bir virtual mühitin ab-havasına adaptasiya olunmağa, davamlı musiqilərə, simfoniya və ya muğamatın ahənginə uyğunlaşmağa vaxt qalmır. İnsanı bu dünyanın bütün dərd-sərindən, problemlərindən tezəcə ayıraraq başqa bir aləmə köçürən və qısa vaxtda ona fərqli duyğular yaşadan musiqi, incəsənət, ədəbiyyat yeni dövrün ritmlərinə daha çox uyğun gəlir. Ahəngin yerini ritmlər tutur. Lakin bu hələ yaxşı halda belə olur. Könül dünyasında daha tez və daha kəskin dəyişiklik üçün hətta vulqar incəsənətə, ritmik musiqiyə belə vaxt qalmır və birbaşa fiziki, fizioloji təsirlərə ehtiyac yaranır. Kəskin duyğu dəyişikliyi və daha intensiv həzz üçün alkoqol və narkotika daha təsirli, yararlı vasitələrə çevrilir.

*H*ər bir insan öz sevgisi qədərdir.

*İ*nsanın ən böyük səyahəti
öz daxili aləminə səyahətidir.

*Ö*zünü tanımayan insanlar öz həyatlarını yaşamırlar.

*Ö*zünü tanımaq heç də hamıya sərf etmir.

*B*iz adətən özümüzü yox,
başqalarını görürük. Özünü görməyin yolu isə özünə
başqalarının gözü ilə baxmaqdır.

İnsan var dərya kimidir, baş vurdunsa,
çıxmaq çətindir; insan var ki, divar kimidir,
qarşında durur və heç nə görə bilmirsən; insan var ki,
şüşə kimidir – dünyanı sənə göstərməyə çalışır; insan var
ki, ayna kimidir, səni özünə göstərməyə çalışır.

«Mən»dən uzaqlaşdıqca
dünya genişlənir və genişləndikcə yadlaşır.

Ən sərt adamın da içində bir uşaq yatır;
sadəcə onu oyatmaq lazımdır.

Ədu sevənlər müxtəlif olur;
kimi istisinə, kimi tüstüsünə, kimi işığına görə; kimi öz
“canını oda yaxmaq” üçün, kimi başqalarını
yandırmaq üçün.

Özünü sevənlərin çoxu
əslində özünü deyil, özləri haqqında uydurduqları
obrazı sevirlər.

*N*ura qovuşa bilməyənlərin qisməti nardır.

*D*ünyanın həqiqətləri elm dilində,
insanın həqiqəti isə fəlsəfə dilində yazılmışdır.

*İ*nsanın işığı artdıqca
bu fani dünya ona daha qaranlıq görünür.

*F*olların ən mübarəki
insanı özünə çatdıran yoldur.

*Q*əlb o zaman geniş olur ki,
orada hər yetənə yer olmasın.

*A*lın yazısı bir dəfə yazılır,
amma insana onun üzərində hər dəfə yenidən
yazmaq şansı verilir.

Müdrək adamın faciəsinə şərik ol,
nadan adamın xoşbəxtliyinə şərik olma.

İnsanın xoşbəxtliyi üçün içindəki
ışığı yetərli deyil; yaşadığı mühit də işıqlı olmalıdır.

İnsanın özünü xoşbəxt hesab etməsi ilə
xoşbəxt olması düz, bilikli hesab etməsi ilə bilikli
olması isə tərs mütənasibdir.

Xoşbəxt o adamdır ki,
xoşbəxtlik axtarmağa ehtiyacı yoxdur.

Xoşbəxtlik indiki gerçəyin
keçmişin arzularına uyğun gəlməsidir.

Pis adamın biliklisi daha təhlükəlidir.

İnsan özündə ən azı
rüşeym halında olmayanı başqasında görə bilməz.

Ərə öz qəlbinin dərinliklərindəki işığı
üzə çıxara bilsə, dünya daha işıqlı olar.

Özün kimi ol: onda səni istəyənlər
səni tapacaq, istəməyənlər səndən qaçacaq.

Kitab ol, hamıya açılma;
qoy səni ancaq anlayanlar oxusun!

İnsanın mənəvi dünyası əslində
dünyadakı mənələrin dünyasıdır.

Bu aynada mən ancaq özümü görürəm.
Amma bu ayna məndən öncə neçə-neçə sifətlər görüb.

*P*is adamın biliklisi daha təhlükəlidir.

“Gözü ayağının altını seçməyənlər”
gec-tez həyatın girdabına düşəcəklər.

*M*adan adamın yaxşılığı ilə pislili
arasında niyyət fərqi olar, nəticə fərqi olmaz.

*Ö*z yükünü sakit şəraitdə,
günəşli gündə çəkməyənlər qarda-boranda
tələm-tələsik çəkmək zorundadırlar.

Mənəviyyat

Mənəviyyat – mənalandırılmış dünyadır. Mənasını bilmədiyimiz şeylərin mənəvi dünyaya aidiyyəti yoxdur. İnsan bu dünyadakı hadisələrin, şeylərin mənasını anladığıca, özü üçün məqsədi, amalı bəlli olan, duyulmuş, sevilmiş, dərk olunmuş bir dünya qurur ki, bu da onun mənəvi dünyasıdır.

«Mənəviyyat» anlayışı geniş mənada maddiyyatın qarşılığı olmaqla maddi olmayan hər şeyi əhatə etsə də, dar mənada «əxlaq» və «tərbiyə» anlayışları ilə eyni tərtiblidir. Digər tərəfdən, mənəviyyat fərdin mənəvi dünyasını ehtiva etməkdən başqa bütövlükdə ictimai həyata aid edilir. «Cəmiyyətin mənəvi həyatı», «mənəvi mədəniyyət» dedikdə söhbət fərdi miqyasdan kənara çıxaraq bir çox sosial institutlara və hətta bütövlükdə bəşəriyyətə şamil edilir. Yəni ictimai mühit özü də əxlaqi-mənəvi meyarlarla ölçülür.

Müasir dövrdə bəşəriyyətin yüksəldiyi intellektual səviyədən fəlsəfə, din, əxlaq və digər mənəvi dəyərlər sisteminə yenidən baxılmasına, onların insan həyatında rolunun yenidən dəyərləndirilməsinə böyük ehtiyac yaranmışdır.

İndi daha təkcə nəsihətlə, tərbiyə verməklə, hətta maarifləndirməklə insanın mənəvi kamilliyinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Fərdin daxili mənəvi potensialının açılması da təkcə təlim-tərbiyə sayəsində həyata keçirilə bilmir.

Əvvəllər hər bir fərd cəmiyyətdən daha çox təbiətlə üz-üzə idi və mədəni-mənəvi mühitin sıxlıq dərəcəsinin az olması ona öz aurasını yaratmaq imkanı verirdi. İndi bu sıxlıq yüksək həddə çatmışdır.

Əlbəttə, insanın mənəviyyatı təkcə mühitin təsiri ilə formalaşmır. Hər bir şəxsin maddi-genetik təmələ malik olması, bir növ kodlaşdırılmış sistem olması onun gələcəkdə özünü necə aparması, nəyə daha çox meyilli olması üçün zəmindir. Bu zəmin əcdadların mənəvi-əxlaqi durumu ilə, yoxsa ilahi hökmə, tale və qismətləmi bağlıdır; bu – geniş araşdırmaya ehtiyacı olan ayrıca bir məsələdir. İndi isə biz məhz mühitin, ailənin rolundan danışırıq. Bununla əlaqədar nəzərə alınmalıdır ki, bu amilin önə çəkilməsi təkcə marksizmə xas bir cəhət deyil. Hətta genetik amillərin görkəmli araşdırıcısı Erix Fromm da mənəviyyatın, əxlaqi-meyarların formalaşması prosesində ictimai mühitin təsirini önə çəkir. Yəni uşaqda əxlaqi meyarlar, dəyərləndirmə sistemi onların inandığı, «avtoritet» saydığı adamların mühitində formalaşır. E. Fromm yazır: «Uşaq yaxşı ilə pisin fərqlərini əqlə dərk etməzdən əvvəl hiss edir. Onun subyektiv rəyi onun həyatında önəmli olan adamların müsbət və ya mənfi reaksiyası əsasında formalaşır».¹ Uşağa ən yaxın olan, şübhəsiz, onun valideynləridir. Ona görə də, ilk dəyərləndirmə meyarları ailədə formalaşır. Sonralar məntiqi təhlil qabiliyyəti formalaşdıqca nəyin yaxşı, nəyin pis olduğu, faydalı və ya ziyanlı olmaq baxımından müəyyənləşdirilir.² Lakin «fayda» və «ziyan»ı ayırd etmək üçün də meyarlar lazımdır. «Yaxşı» və «pis» kimi «fayda» və «ziyan» da əslində fəlsəfədə ənənəvi problem olan «Xeyir və Şər» əksliliyinin necə həll edilməsindən asılı olaraq müəyyənləşir. Yəni də hər şey ilkin meyarlara, insanın həyat

¹Э. Фромм. Бегство от свободы; Человек для себя – М. 1998, с. 384.

² Yəni orada, s. 385-386.

kredosunun seçilməsinə gəlib çıxır.

İnsan mənəviyyatının kamilləşdirilməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulursa, əvvəlcə «kamil mənəviyyat» etalonunun özü düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Mənəviyyatın hansı isə meyarlar baxımından qəlibə salınması və standartlaşdırılması nə dərəcədə məqbuldur? Fiziki cəhətdən hamı bir cür sağlamdır, xəstəliklər isə fərqlidir. Amma mənəvi baxımdan sağlam vəziyyətlər özü də fərqlidir. Əksinə, ola bilsin ki, kənaraçıxmaların təsnifatı daha rahatdır. «Yol»dan çıxaran amilləri müəyyənləşdirmək, qruplaşdırmaq bir o qədər çətin olmadığı halda, «yol»un özünün məhz nədən ibarət olması çox vaxt qaranlıq qalır. Lakin məhz «düz yol»un, mənəvi etalonun önə çəkilməsi və guya tam məlum bir şey kimi dəyərləndirilməsi Şərq təfəkkürü üçün çox səciyyəvidir. Xeyirin, Fəzilətin, Ədalətin, Hikmətin nə olduğu guya bəlli imiş kimi bütün söhbətlər buna nail olmaq və ya bundan yayınmaları qınamaq üzərində qurulur. Nəsirəddin Tusi də «Əxlaqi-Nasiri» əsərində «düz yol»u, Fəziləti, Xeyiri mərkəzə çəkir və bunlardan fərqli olan fəaliyyəti mərkəzdən uzaqlaşma kimi dəyərləndirir. Bu, özlüyündə dəyərli bir modeldir. Lakin nur mənbəyi kimi baxılan bu mərkəzin insanın özü üçün aydın və işıqlı olduğunu iddia edə bilmərik. Ən qaranlıq və məchul nöqtə bəlkə də elə mərkəzin özüdür. Mərkəzin işıqlanması, Fəzilətin aydınlaşması heç də hamıya yox, ancaq seçilmişlərə məxsus bir vergidir. İnsanı nurani edən də əslində Fəzilət nurunun təzahürüdür.

İnsanlar məqsədyönlü surətdə «pis» olurlar. Onlar sadəcə olaraq hər bir konkret situasiyada «yaxşı»nın, Xeyirin, «düz yol»un nədən ibarət olduğunu ayırd etməkdə çətinlik çəkirlər. Əlbəttə, «düz yol»u görərəkənən əyri yol seçənlər də var; onların günahı ikiqatdır. Lakin böyük əksəriyyət bu yolu görə bilməyənlər, fəzilətin ünvanını düzgün tapa bilməyənlərdir. Hətta, fəzilətin təxmini ünvanı tapıldıqda belə, onun həddini, ölçüsünü,

hüduqlarını müəyyənləşdirmək asan olmur. Nəsirəddin Tusinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «fəzilətin öz həddi vardır, ondan «artıq» və «əskik» olduqda rəzalətə çevrilir». ¹ (Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu dialektik müddə ilə N.Tusi Hegelin «kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi» qanunu kimi məşhur olan əsas ideyalarından birini və bu kontekstdə «ölçü» kateqoriyasını neçə əsr öncə *tətbiq* etmişdir). A.Bakıxanov bu məsələdə nə Tusinin tutduğu xətti davam etdirərək «ölçü» əvəzinə «etidal» kateqoriyasını işlədir və onu mənəviyyat məsələlərinə də tətbiq edir.

Mənəvi keyfiyyətlərə, işə, əmələ «pis» və «yaxşı» deyər aksioloji yanaşmadan fərqli olaraq ölçülü, rəşional münasibət bəslənməsi islam məfkurəsinin ən üstün cəhətlərindən biridir. Quran insanları kasıblara yardım etməyə, səxavətli olmağa çağırır. Amma digər tərəfdən, artıq xərc, israf da haram hesab olunur. «Bir inci saflığı olmasına baxmayaraq, artıq içiləndə suyun da dərd verdiyini» söyləyən Nizami də məhz islamın mənəviyyat konsepsiyasındakı bu dialektik məqamdan çıxış edir. A.Bakıxanov yazır: «Dünyanın məhsuləti rütubətə (suya) möhtacdır, lakin həddindən artıq olsa, məhsulu zay edər. Yer kürəsinin soyuqluğu mane olmasa, Günəşin hərarəti aləmi yandırar. Hər şey təbiətdə lazımi və kifayət qədər müəyyən edildiyi üçün, insana da lazımdır ki, başdan ayağa bir aləmdən ibarət olan öz bədənində təbii surətdə təşəkkül tapmış bu qanuna əxlaq baxımından dəxi-riayət etsin». ² «Ehtidal cığırından çıxan adamın işi aləmin nizamı və təbiətin xasiyyətlərinə zidd olduğu üçün, aydındır ki, zərərli olar. Təmiz xasiyyətli o adama demək olar ki, hər işində ifrat-təfriddən çəkinib, orta bir yolu özünə şüar edər... Ehtidalın fəziləti o qədər aydındır ki, heç kəs onu inkar edə bilməz. Mux-

¹ Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 2002, s. 124.

² A.Bakıxanov. Təhzibi-əxlaq və nəsihətlər. Bakı, 2004, s. 19.

təsər mülahizə etməklə məlum olar ki, xəsislik pis xasiyyətlərdən biri olduğu kimi, israfçılıq da ona bənzər bir şey kimidir. Həlimlik xasiyyətlərin ən yaxşısı hesab edilir, ancaq yeri gəldikdə qəzəbsiz də iş keçmir. *Yaxşılıq etmək yaxşı şeydir, lakin yamanlara yaxşılıq etmək, yaxşılardan haqqında pislik etmək kimidir*.¹

Kamil mənəviyyat modelinin əsasında başqalarına münasibət baxımından *xeyirxahlıq*, özünə münasibət baxımından *xoşbəxtlik* dayanır.

Lakin insanın özünə sevinc gətirən, onu xoşbəxt edən hadisələr heç də həmişə başqalarına xeyir gətirən hadisələrlə uzlaşmır. Ən optimal hal bu uzlaşma məqamının tapılmasıdır. «*Başqasına ziyan vurma!*» devizi, «*özünə qıyma!*» devizi ilə tamamlanmalıdır. Ümumiyyətlə, başqaları haqqında düşünməyən, öz mənəvi durumunu ancaq etiqadla məhdudlaşdıran insanlar (asketlər), başqa sözlə, öz həyatını digər insanlara münasibətlə deyil, ancaq Allaha münasibətlə qurmağa çalışan, ancaq öz daxili mənəvi rahatlığını təmin etmək istəyən insanlarla yanaşı, özünü, öz taleyini, təbii-genetik missiyasını unudaraq, həyatını ancaq başqalarına (lakin məhz kimlərə?) fayda verməyə həsr edən, kimlərə isə etibarla xidmət göstərən insanlar da vardır.

«Mənəviyyat» və «mədəniyyət» anlayışlarını qarşılaşdıraraq, görürük ki, mədəniyyət sferasına aid olan, yəni insanın əməli fəaliyyəti ilə bağlı olan bir çox hadisələr mənəvi-əxlaqi məzmun daşıyır. Elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin, dinin və hətta siyasi-hüquqi fəaliyyətin əxlaqi-mənəvi aspektləri vardır. Mənəvi mədəniyyət məhz bu iki böyük həcmli anlayışın kəsişmə sahəsini əhatə edir.

¹ Yəni orada, s. 20.

Bir şair və ya bəstəkarın, müəllim və ya hüquqşünasın, jurnalist və ya rejissorun bilavasitə vəzifəsi mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təsbiti və ya təbliği deyil. Bədii yaradıcılıqla məşğul olan adam öz estetik hisslərini, yaşantılarını realizasiya edir, müəllimin əsas işi bilik öyrətməkdir, ədliyyə işçisi hüquq normalarını mühafizə edir və s. – heç kim qarşısına ancaq mənəvi-əxlaqi bir vəzifə qoymur. Bu missiya əsas əməli fəaliyyətin strukturuna daxil olur. Yəni gözəl musiqi və ya şeir, roman və ya bədii film həm də əxlaqi təsir gücünə malik ola bilər. Müəllim bilikləri mənimsətməklə yanaşı, həm də tərbiyə edir. Hüquq normaları əxlaq normaları ilə əsasən uyğun olduğundan ədliyyə işçisi ədaləti bərpa etməklə, həm də əxlaqi-mənəvi bir funksiyanı yerinə yetirir və s. Valideyn də uşağına yeməyi, işləməyi öyrətməklə bərabər, həm də «tərbiyə verir».

Lakin «tərbiyə»nin əhatə dairəsini, əxlaqi-mənəvi sferanın təbiətini müəyyənləşdirmək bir o qədər də asan deyil. Atalarımız «alim olmaq asandır, insan olmaq çətin» dedikdə, nəyi nəzərdə tuturdular? Alimlik adamlığın şərtləri sırasında deyilsə, buraya məhz nələr aiddir. Ancaq əxlaqmı? Zövqümü, mərifətimi? Bəs zahiri görünüş, davranış necə? İnsanın ədası, rəftarı etikətlər buraya aiddir, ya yox? Məgər bilikli olmaq, «əlindən bir iş gəlmək» adamlığın şərtləri sırasında deyilmi?

Əlbəttə, hamıdan alimlik gözləmək olmaz; hərənin öz ixtisası, peşəsi vardır. Lakin ən azı öz peşəsinə mükəmməl yiyələnmək, ictimai əmək bölgüsünün şərtlərinə məsuliyyətlə əməl etmək hər bir adamın vəzifə borcu olmaqla yanaşı, «adamlığın» şərtlərinə daxildir.

Yaradıcılıq əslində insanın iç dünyasında olanı ifadə etmək, maddiləşdirmək və başqalarının istifadəsinə vermək cəhdidir. İnsan özünə qapılıb qalmır, özünü ifadə edir və bununla özünü başqalarına təqdim edir və özünün olanı başqaları ilə bö-

lüşür. Əlbəttə, bunu maddi sərvətin, pulun başqaları ilə bölüşdürülməsi ilə, yəni səxavət hissi ilə qarışdırmaq olmaz. İkinci halda insan, özünü ancaq formal surətdə, hüquq əsasında aid olanı bölüşür. Birinci halda isə, söhbət məhz fərdi ruhdan, ruhani aləmdən, Mən-dən gedir. Onu bölüşmək üçün əvvəlcə maddiləşdirmək – ifadə etmək lazımdır. Bu isə xüsusi bir prosesdir ki, ona yaradıcılıq deyilir.

Ancaq insan yaradıcılıq xislətinə malikdir. Elə sufilər olmuşdur ki, daxili-mənəvi yüksəliş yolunun ən yüksək məqamına qalxa bilmiş, ruhlar dünyasını fəth etmiş, lakin burda lövbər salıb oturmuş və bizim dünya üçün, cəmiyyət üçün tamamilə itirək özündən sonra heç bir iz qoymamışlar. Biz sufizmin mahiyyətini əslində ancaq hərdənbir qalxdıqları yüksək məqamdan aşağı enərək, bizlər üçün də nə isə yazıb qoymuş şəxslər, filosof-sufilər sayəsində öyrənə bilirik. Təsəvvüf fəlsəfəsini özü üçün həyat tərzinə çevirən, öz ilahi dünyasına qovuşmağa çalışan, öz ruhani rahatlığı üçün yaşayan mütləq sufilər isə bizim üçün əlçatmazdırlar və ya yoxdurlar. Onlar düzmü yol tutmuşdular, səhvmi edirdilər, – deyə bilmərik.

İnsanın yaratdığı özünə doğmadır. Çünki onun ideyasının daşıyıcısıdır. Lakin insana xas olan ideyaların yaradıcılıqdan kənarda gerçəkliyin özündə hazır şəkildə də təcəssümləri vardır. İnsan bu uyğunluğu, adekvatlığı duyunca doğmalığ üzə çıxır, mənəvi qohumluq yaranır. Bu passiv eyniyyətdir. İnsanın öz yaratdığı ilə eyniyyəti isə fəal eyniyyətdir. Passiv eyniyyət zamanı kənarda, maddi təcəssüm şəklində olan passiv ideya insanın iç dünyasında ona adekvat olan ideya guşəsini işıqlandırır. Yəni bu zaman söhbət ideyanın köçürülməsindən, ikinci varlığını tapmasından deyil, əvvəlcədən mövcud olanın canlanmasından, canlı bilik formasına keçməsindən gedir. Fəal eyniyyət zamanı isə insanın öz mənəvi dünyasında yaranmış bir obraz gerçəklik-

də təcəssüm etdirilir. Yəni ideya insandan kənara köçürülür, ikinci yaşayış ünvanını tapır.

Tamamlama isə insanın iç dünyasında olmayan, daha doğrusu, çatmayan bir ideyanın kənarda axtarışdır.

Üzük və onun qaş ayrılıqda yarımçıq göründükləri halda birləşəndə daha bitkin bir obraz alınır. Əgər dairədən bir seqment kəsilibsə, yaranmış yeni hissələr canlı olsa idilər, yüz başqa şey arasında bir-birini tapıb birləşməyə can atardılar.

İnsan öz mühiti ilə bütöv bir sistem təşkil etməlidir. İnsanın mühitlə qarşılaşdırılması iki müstəvidə nəzərdən keçirilə bilər. Birölcülü fəzada sən də birsən, mühit də birdir. Ya sən mühiti dəyişməlisən, ya mühit səni dəyişəcək. Çoxölçülü fəzada sən də çoxsan, mühit də çoxdur. Yəni insan bir matrisa, çoxluq kimi götürülür və onun dəyişən tərəfləri ilə yanaşı sabit qalan tərəfləri də olur. İnsanın öz siması varsa, o məhz bu sabit tərəflərlə müəyyənləşir. Dəyişkənlik isə elastiklik kimi, maneə kimi, həyat diplomatiyası kimi də dəyərləndirilə bilər, ikiüzlülük, buqələmunluq kimi də. Mühitin çoxluğu isə alternativ mühitlərin olması kimi, sadəcə bir mühiti tərk edib başqa bir mühitə köçmək imkanı kimi başa düşülə bilər. (Amma qarantıya varmı ki, köçdüyn yeni mühit əvvəlkindən daha betər olmayacaq?)

Birölcülü və çoxölçülü fəzalar adi şüurda qarışıq halda götürülür. Məsələn, belə bir xalq hikmətini yada salaq: *“Dişin ağrıyorsa, çək qurtar, qonşun pisdirsə, köç qurtar.”*

Aşıq Ələsgər isə belə deyir:

*Bu dünyada üç şey başa bəladır,
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.
İstəyirsən qurtarasan əlindən,
Birini boşla, birini boşla, birini sat.*

Ağrıyan dişlə bağlı ancaq bir çıxış yolu göstərilir - ondan xilas olmaq. Müasir dövrdə isə dişi müalicə etmək alternativini də yaranmışdır. Yaxud Aşıq Ələsgərin deyimində mühiti, tərəfmüqabili dəyişmək, tərbiyə etmək və ya onlara uyğunlaşmaq variantları deyil, məhz hansı üsulla isə ayrılmaq, köçmək variantı üstün tutulur. Buna uyğun olaraq, mühit pisdirsə, ona uyğunlaşmaq, ya da onu özünə uyğunlaşdırmaq üçün vaxt sərf etməkdənsə, öz məkanını dəyişməyi, başqa bir mühitə köçməyi üstün tutmaq mümkündür. Amma bu ancaq o zaman mümkündür ki, seçim azadlığı var, alternativ mühitlər var. Evi, məhəlləni, kəndi, şəhəri, hətta ölkəni dəyişmək bəlkə də asan görünür, amma ölkəni dəyişmək, yabançı bir mühitə pənah aparmaq böyük riskdir, çünki *“yağışdan çıxıb yağmura düşmək”* mümkündür. İnsanın öz ölkəsi, öz vətəni bir mühit olaraq nə dərəcədə pis olmalıdır ki, onu tərk etməkdən başqa çarə qalmasın?! Alternativ yol isə ya ictimai mühitin özünü dəyişmək, ya da *“palaza bürünüb elnən sürünmək”*dir.

*Mənəvi dünya “iç aləmi” sayılsa da,
onun da öz içi və çölü, əlçatmaz göyləri vardır.*

Mənəvi dəyər maddi meyarla ölçülə bilməz.

*İç dünyasının naməlum qatları
ancaq ilhamlı məqamlarda işıqlanır və sonra yenə
qaranlığa bürünür.*

*İki işığın təmasından
daha böyük işıq da yarana bilər, qaranlıq da.*

İnsan sifətini güzgüdə gördüyü kimi,
qəlbini də ancaq könül güzgüsündə görə bilər.

Ləyaqətsiz adamı təhqir etmək
mümkün deyil.

Kimsə deyib ki,
“çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər”.
Lakin çox gəzənlərin çoxu könül evindən
bixəbər qalıblar.

Başın şərəfəti ağıl-kamaldır,
Dumanın şərəfi dağla vüsəldir.
Yuxarı qalxdıqca dumanlanırsa,
Demək yetişməyib, baş hələ kəldir.

Ziyankar adam
düşünür ki, hələ ziyan vurmadığı adamlar ona minnətdar
olmalıdırlar.

Bütün kölgələr silinir, ürəyə düşən kölgədən başqa.

Sənə yardım edənlərə yardım etməyi arzulama.

Sən də sənə ehtiyacı olanlara yardım et!

Ləyaqətli adamlar – yaxşılığı,
naqislər isə – pisliliyi unutmurlar.

“Yaxşılıq da, pislik də
gec-tez adamın özünə qayıdır”.
Sadəcə pisliliyi kimə edibsənsə, ondan gözlə,
yaxşılığı – Haqqdan.

Pislər pisləri – pis olduğu üçün,
yaxşıları da – yaxşı olduğu üçün sevmirlər.

Pisi söyməkdənsə, yaxşını öymək yaxşıdır.

*R*ıyakarlıq zəiflərin silahıdır.

*Y*er var ki, lal-dinməz olan yaxşıdı,
Yer var ki, doğru yox, yalan yaxşıdı,
Səxavət ölçüsü ismət olanda –
Hamıdan axırda qalan yaxşıdı.

*S*ımasızlıq əslində
simaların çoxluğundan irəli gəlir.

*E*yəcər sifətə
adət etmək və uyğunlaşmaq olar,
çünki o həmişə eyni cür təzahür edir; eyəcər mənəviyyata
isə uyğunlaşmaq olmur, çünki o həmişə müxtəlif
formalarda təzahür edir.

*Ə*n böyük zəfər məğlub
etdiyin tərəfin həm də qəlbini fəth etməkdir.

Əgər su da təmiz deyilsə,
yuyunmağın nə faydası?

Biliksizlikdən utancaqlıq yaranır,
çoxbilmişlikdən – utanmazlıq.

Müasirlik mənəviyyatın zamana
uyğunlaşmış, amma hələ zamanın sınağından
çıxmamış üst qatıdır.

Sərab insanı riyakar edir:
ağlını alıb ona ən ağıllı olduğunu, gücünü alıb ən güclü
olduğunu təlqin edir, sağlığını alıb sağlıq dedirdir.

İçki məclisində ayıq adama
münasibət necədirsə, naqis mühitdə düz adama
münasibət də elədir.

Çirkoy paltarda çirk bilinməz.

Sadəlik və sadələşmə

çox vaxt qarışıq salınır, halbuki biri ürəyin təmizliyindən,
o biri aqlın zəifliyindən irəli gəlir.

Mənəviyyatca zəngin adamlar – sadə,

maddi imkan baxımından zəngin adamlar – təkəbbürlü
olurlar.

Qanun hamı üçün eynidir;

ləyaqət isə hər bir insanın özü üçün könüllü qoyduğu əlavə
qadağalarla müəyyənləşir.

*Din, inam,
iman*

Din həyatın mənasını bilavasitə təyin edir, dini dəyərlərin isbatı ehtiyacı yoxdur. Burada həqiqət hissi təcrübə, məntiqi təfəkkür və ya bədii obraz vasitəsilə deyil, qəlbin nuru, mənəvi işıqlanma ilə açılır.

Fəlsəfə ilə dinin məqsədi eynidir, amma birinci idrak, ikinci inam üzərində qərar tutur. Məhəmməd İqbal yazır: «Din qətiyyətlə qəbul edildiyi və tam mənası ilə qavrandığı təqdirdə xarakter və mənliyi bütövlükdə dəyişdirə biləcək həqiqətlər sistemidir».¹ Hegelə görə, din var olmaq üçün fəlsəfəyə möhtac deyil; amma fəlsəfə ruhu biliklə, dini həqiqəti zəka ilə uzlaşdırmaq üçün özünü dinə qatmağa məcburdur. Çünki din insanın bilavasitə mahiyyətini, həyatının mənasını müəyyən edir. Mənəviyyatın daha zəngin, ömrün daha mənalı, zövqün daha incə olmasına fəlsəfə və incəsənət də təsir edir. Lakin ruhun ən dərin qatlarına ancaq dini hissini, müqəddəslik duyğusunun sayəsində enmək mümkündür.

Dini ayinlər mükəlləfiyyət kimi, yaxud sadəcə plan kimi icra oluna bilməz. Din insanları öz ilahi başlanğıcını dərk etməyə çağırır. Bu, təkcə islama deyil, bütün dinlərə aiddir.

¹ *Muhammed İqbal*. İslamda Dini Düşüncenin yenidən doğuşu. İstanbul. 1984, s.18.

Qədim Çin fəlsəfəsi – daosizm, insanları maddi dünya ilə bağlı hər hansı bir fəaliyyətdən, hətta bu dünyanın qavranılması istiqamətindəki idraki fəaliyyətdən də uzaq olmağa, iç aləminə fokuslanmağa və hələ bu dünyada ikən əbədiyyətə qovuşmağa səsləyir.¹

Orta əsrlərdə İslam dünyasında geniş yayılmış sufi hərəkatı və dərvişlik institutu da maddi dünyadan, ictimai həyatdan ayrılaraq öz mənəvi aləmini təkmilləşdirmək və bu yolla Allaha qovuşmaq mövqeyinin ifadəsi idi. Sufiliyin əsas prinsipi sadəcə olaraq həyatda mal-dövlətdən, rəyasətdən uzaq durmaq yox, həm də daxilən, mənən təmiz olmaq, insana öz cismani, heyvani başlanğıcını xatırladan hər şeydən uzaqlaşmaq, ehtiraslarını boğmaq və ancaq ilahi eşqlə yaşamaq idi. Bəziləri sufiliyin daosizm, buddizm və hətta xristianlıqla yaxınlığına istinad edərək, onu İslamın bir qolu kimi yox, az qala azadfikirliliyin və islamdan uzaqlaşmanın bir forması kimi anlayırlar. Elə o dövrdə də Mənsur Həllacın, Şihabəddin Yəhya Sühreərdinin, Eynəlqüzatnin, Nəsiminin fanatiklər tərəfindən edam edilməsi dinin mahiyyətindən deyil, zahiri əlamətlərindən çıxış etməyin, ehkamçılığın nəticəsi idi. Halbuki, Məhəmməd peyğəmbərin özünün «*Ən böyük cihad insanın öz nəfsinə qarşı cihadıdır*», yaxud «*Ölməzdən əvvəl ölmək lazımdır*», – kimi fikirləri sufizmin əsas ideyasına haqq qazandırır; lakin bir şərtlə ki, bu məsələdə də ifrata varılmasın. Çünki yeri gələndə nəfsini idarə etmək, maddiyyatın cazibəsindən ucada dayanmaq, ancaq ülvəi hisslərə qulluq etmək nə dərəcədə yaxşıdırsa, yaşadığımız ictimai mühitə qatılmamaq, onun daha yaxşı olması üçün heç nə etməmək də o dərəcədə pisdır. İnsan yalnız öz mənəvi dünyasının deyil, cəmiyyətin də saflaşması uğrunda mübarizə aparmalıdır.

İnsan müəyyən zaman və məkanda dünyaya gəlir. Bu

¹ Лаоцзы. Обрести себя в Дао. М., «Республика», 1999, с.161.

onun qismətidir. İnsan ya öz taleyi, qisməti ilə barışmalı və mühitə uyğunlaşmalı, ya da mühiti dəyişdirmək kimi çətin bir yola qədəm qoymalıdır ki, bu yol ancaq daxildən gələn işıqla aydınlaşa bilər.

Mühitə qarşı dayana biləcək, ona alternativ ola biləcək yeganə mənbə insanın daxili mənəvi aləmidir. Lakin daxili aləm özü də mühitin təsiri ilə formalaşmırmı?

Ömür məhdud, dünya fənidir.

Sonsuzluğu ehtiva edəndə, kainatın ənginliyinə girəndə, nəhayətsiz, əzəli, əbədi dünyaya qovuşanda, ölümdən sonrakı ölməz həyatı da öz həyatına əlavə edəndə, mümkünsüzlüklər hamısı mümkün olanda... həyatın ecəzkarlığı, ülviliyi artır, insan özünü əzəli-əbədi hesab edir, hadisələr içərisində itib-batmır, nəfsin torundan çıxır, yüksəlir, cılız, cari, cismani, keçici, fəni həyatdan uzaqlaşaraq onun fəvqündə durmaq, mənəviləşmək, ideallaşmaq, *Allaha qovuşmaq* əzmində olur!

İnsanın qəlbi ülvə, müqəddəs bir duyğu ilə dolur, böyük Allaha pərəstiş edərkən, özü də qanad açır, ucalır, mənəvi dünyanın sirli-soraqlı, dərin qatlarını ehtiva edir.

Fərd öz həyatı, öz hərəkətləri ilə ancaq özünü təmsil etdiyini və əgər görən, bilən varsa – qanun qarşısında və görən, bilən yoxdursa, ancaq öz vicdanı qarşısında cavabdeh olduğunu zənn edirsə, o hələ öz sosial mahiyyətini dərk etmir; başqa sözlə, bu, onun fərdi miqyasdan milli və ümumbəşəri miqyasa çıxıbilməməsinin nəticəsidir.

İnsan hər bir məqamda özündən başqa həm də ailəsini, elini-obasını, millətini, dövlətini təmsil edir, insanlığı – bəşəriyyəti təmsil edir. Tək özü qarşısında deyil, tək dövlət, qanun qarşısında deyil, həm də milləti təmsil etməklə millət qarşısında, insanlığı təmsil etməklə bütün bəşəriyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Daha böyük miqyasda və daha böyük ümumilik dərəcə-sində isə insan öz hərəkətləri ilə Allah qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Dini hiss – insanın Allah qarşısında məsuliyyət hissi mərhələ-mərhələ: ailə qarşısında, millət qarşısında, bəşəriyyət qarşısında məsuliyyət hisslərinin davamı kimi ortaya çıxdıqda bu artıq dərk olunmuş, zəka ilə qovuşmuş bir hissidir.

Tək dinlər yox, bütün əxlaqlar da yaxşılığa qarşı minnətdarlıq hissini zəruri hal, norma sayır. Kimsə bizə əl tutanda, yaxşılıq edəndə çalışırıq ki, fürsət düşən kimi əvəzini çıxaraq, ya da bu mümkün deyilsə, heç olmasa sözlə öz minnətdarlığımızı bildirək...

Bəli, insan ona edilən hər kiçik yaxşılığın ünvanını axtarır, öz təşəkkürünü bildirməyə ehtiyac duyur. Lakin bütövlükdə həyat üçün, bu dünyanın bütün gözəllikləri üçün, sevmək, sevilmək, quruculuq, yaradıcılıq sevincləri üçün kimə təşəkkür etmək lazımdır?

İnsan dünyanın ahəngi, gözəlliyi, qanunauyğunluğu və bu qanunların dərkənilənliyi üçün Allaha minnətdarlığını bildirir və dini ayinlərin əksəriyyəti də bu minnətdarlığın ifadə edilməsidir.

Lakin maraqlı budur ki, islam dinindəki bütün ayinlərin icrası – Allaha minnətdarlıq ayinləri elə qurulub ki, onlar insanın özü üçün, onun sağlamlığı üçün, onun daxili mənəvi sakitliyi üçün də şərt olur. Allaha dua edən, dinin qoyduğu qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərən insan həm də öz sağlamlığına, fiziki və mənəvi kamilliyinə xidmət etmiş olur.

İnsan Xaliq qarşısında əyilir, ona bəxş edilmiş bütün qabiliyyətlərə və gözəlliklərə görə böyük yaradana minnətdarlığını bildirir və bununla mənən yüksəlir, ucalır, öz nəfsi və başqaları qarşısında əyilməz olur. Təbiətdə, həyatda heç kimdən asılı ol-

madan mövcud olan ahəngi, gözəlliyi görmək, duymaq və bundan məmnun qalmaq, minnətdar olmaq əslində onları öz daxili-nə köçürmək, həmin gözəllikdən, ahəngdən mayalanmaq deməkdir.

Əslində bu dünyanın özündə də səni öyrədən, sənin xeyrixahın olan insanlara, müəllimlərə, ustadlara münasibətdə minnətdarlıq və pərəstiş duyğusu insanı kiçiltmir, əksinə, yüksəldir. Əks təqdirdə insan, nankor bir eqoistə çevrilə bilər. Tənbehə layiq olan isə, riyakarlıq, təmənnalı əyilmədir ki, bunlar nə dini hisslə, nə insani ləyaqətlə bir araya sığmır.

Kənarda, başqalarında yaxşı olanları görməyən, duymayan, qiymətləndirməyənlər bu yaxşılıqlardan məhrum olanlardır. İnsan özündə ən azı rüşeym halında olmayanı başqasında da görə bilmir.

Daxilən gözəl olmağın bir yolu var: o da xaricdəki gözəlliyi duymaq, ona heyran olmaq, ona qovuşmaqdır.

Böyükklərə hörmət insanın özünə hörmət olunmasının əsasını qoyur. Müdriklik, gözəllik və ahəng qarşısında diz çökməyənlər zor və hiylə qarşısında diz çökürlər. Böyük Allah qarşısında əyilməyənlər cismani qüvvələr qarşısında əyilməyə məhkumdurlar. Allaha səcdə etmək, Allah qarşısında əyilmək hadisələr dünyasında əyilməzliyin təməl daşdır.

Dini hissdən kənarda din yoxdur. Dinin sosial infrastrukturuna hələ din deyil.

Din – mənəviyyat hadisəsidir.

Dinin mahiyyəti dini hisslə – Allaha inamla bağlıdır.

Mütləqə inam yolu nisbi inamlardan keçir.

Məhdud miqyaslı, cılız adam sonsuzluğa qədəm qoya bilməz.

Ümumiyyətlə inam hissindən məhrum olan adamda Allaha inam da ola bilməz.

Mütləqə sevgi yolu nisbi sevgilərdən keçir. *Sevgi hissindən məhrum olan adam dindar ola bilməz.*

*Ruh dünyasının dərinliklərinə
ancaq dini hissin köməyi ilə girmək mümkün olur.*

Müqəddəslik duyğusu itən yerdə şər ağacı bitər.

*Yolu ağıl seçir, iradə hərəkətə gətirir,
inam isə yola işıq salır.*

*Yaradana inanmağın ən mühüm şərtlərindən
biri insanın öz yaratdıqlarının da Yaradan tərəfindən
yaradıldığına inanmasıdır.*

Özünə inanmayan
adam özünü yaradana da inana bilməz.

Ağ lövhə təkcə Allah-a məxsusdur;
biz hamımız yazılmışların üzərində yazırıq.

Heç nəyə inanmayan adamın
guya təkcə Allaha inanmasına inanmayın.

Allahı sevməyin yolu
onun yaratdıqlarını sevməkdən keçir.

Biz böyük Yaradan qarşısındakı
borcumuzu onun yaratdıqlarına ödəməliyik.

Günahı ancaq savabla yumaq olar.

Sevgi hissindən məhrum
olan adam dindar ola bilməz.

Allahdan qorxmayan
bu dünyanın heybətlərindən qorxmağa məhkumdur.

Allah qarşısında əyilmək
bu dünyada əyilməzliyin təməl daşıdır.

İctimai hadisəyə
çevrilmiş din artıq din deyil.

Həqiqi din əslində
çox vaxt insani keyfiyyət kimi təzahür edir.

Fəlsəfə seçilmişlər, din isə hamı üçündür.

Fəlsəfənin gücü – fikrin dərinliyində,
dinin gücü – fikrin sadəliyindədir.

Elm – beyini,
sənət – ürəyi, din – ruhu qidalandırır.

Elmlə din arasında ziddiyyət
o zaman yaranır ki, onlar təyinatını unudub bir-birini
əvəz etmək istəyir.

İdrak və inamın
hər biri öz yerində gözəldir. Başqasının sahəsinə
keçdikdə isə mürtəceləşirlər.

Məntiqi ilahiləşdirənlər
ilahi hissdən məhrum olurlar.

Maksima:

Allah insana öz ruhundan
pay verərək onu şərəfləndirmişdir. İnsan da cisimləri dərk
edərkən onları ruhani enerji ilə işıqlandırır və onlar ideya
mərtəbəsinə yüksəlmiş olur.

*İ*nsan cismani aləmdəki şeyləri,
hadisələri mənimsəyərkən onları şərəfləndirmiş olur.

*Ə*xlaq hüquqdan, din əxlaqdan yüksəkdir.

*D*axili nəzarət cəmiyyətin və
dövlətin nəzarətindən daha etibarlıdır.

***Yer-göy,
zaman-məkan***

*Yerlərə baxıram bağçalı, bağlı,
Göylərə baxıram, qapısı bağlı...*

Səməd Vurğunun bu məşhur misralarında «göylər» dedikdə, əslində nə nəzərdə tutulur?

İnsan nə üçün dua edərkən üzünü yerə yox, göyə tutur? Axı, Allahı göydə axtarmaq elə yerdə axtarmaq qədər sadələvh bir təsüvvüdür.

Lakin göyün bəlkə başqa, məcazi bir mənası da vardır? Şərq və Qərb simvolikalarına görə, göy və yerin sətiraltı mənası nədən ibarətdir? Göy sadəcə həndəsi məkan, yaxud uzaqlara bir işarədirmi, yoxsa nə isə daha dərin bir mənanı ifadə edir? Göy bəlkə elə mənəvi dünyanın ifadəsidir? Bütün elmi nailiyyətlərə baxmayaraq, hələ də bir sirr olaraq qalan, «qapısı bağlı» olan elə məhz mənəvi dünya, ruh aləmi deyilmi?

Yoxsa, doğrudanmı insanın əsas məqsədi göylərə qalxmaq, uzaq planetlərin və ulduzların sirrini öyrənməkdir? Yoxsa, uzaqlara gedən yol fırlanıb insanın özünə qayıdır?

İnsan üçün öz bədəninin quruluşunu bilmək, kainatın quruluşunu bilməkdən daha maraqlı olmalı deyilmi? Lakin insan nəyə görə çox vaxt öz bədənində gedən fiziki və bioloji proseslərə etinasızlıq göstərdiyi halda ətrafdakı hadisələrə xüsusi diqqət göstərir, onların mənasını öyrənməyə çalışır? Nəyə görə

öz bədənini mənimsəmək təbiətin, kainatın mənimsənilməsinə daha maraqlı olmur?

İnsan üçün bədən sadəcə təbiətin bir hissəsi və təbiət qanunlarının daşıyıcısı olmaqla maraqlı kəsb edir. Bəs insan öz iç dünyasına öz bədənini vasitəsilə deyil, hansı yolla daxil olmalıdır?

Bəlkə İ.Götenin dediyi kimi, insan özünü doğrudan da ancaq dünyanı dərk etdiyi dərəcədə dərk edə bilər?

Min illərin fəlsəfi düşüncələri, nəhayət, belə bir qənaətə gətirir ki, insanın hissi dünyadan uzaqlaşaraq, öz iç aləminə çəkilməsi də, onun dünyaya yaxınlaşmaq, bu dünyanın ahəngini, qanunauyğunluqlarını daha dərinlən öyrənmək təcrübəsi də – fərqli istiqamətdə gedən proseslər olsa da, əslində eyni məqsədə xidmət edir. Fikir məkanı da həndəsi məkan kimi əyilir və özündən ayrılmış insan yenidən özünə qayıdır.

İnsan dünyanı öyrəndikcə, yaşadığı hissi dünyanın dərinliklərinə nüfuz etdikcə özündən uzaqlaşmır, başqa bir yolla yenə özünə qayıdır. İnsanı özünə qaytarmalı olan yollardan biri Şərq, digəri Qərb yoludur. Bu yolların hansı daha optimaldır? İnsan özünü öyrənmək üçün bu dünyaya yaxınlaşmaq, yoxsa əksinə, ondan uzaqlaşmaq dilemması ilə üzləşir.

Artıq neçə əsrlərdir ki, insan onu əhatə edən aləm haqqında, hissi dünya haqqında məqsədyönlü şəkildə biliklər əldə edir və dünyanı öz maraqlar dairəsinə uyğun surətdə dəyişdirməyə çalışır. Bu Qərb təfəkkürünün «anlamadığın şeyə sahib ola bilməzsən» (İ.Göte) prinsipinə uyğun olan bir seçimdir. İ.Göte bu məqamda məhz bir qərblilik kimi fikir yürüdür. Bir şərqli isə «ürəyimə yatmayan mənim deyil», – deyərdi, anlamağı yox, duymağı, sevməyi önə çəkərdi. Şərqliyə görə, dünyanın dərkə və əməli surətdə dəyişdirilməsi insan üçün kənar bir hadisədir və onu özündən uzaqlaşdırır. Özünə yaxınlaşmaq, özünü tapmaq üçün

insan hər cür təcrübi və rəşional biliyin təşirindən xilas olaraq ancaq qəlbinin səşini dinləməlidir.

Ömür məhdud, dünya fanidir.

İnsan zaman və məkanca məhdudluğunu aradan qaldırmaq üçün lokal mühitin təşir dairəsindən çıxmaq, sonsuzluğa, əbədiyyətə qatılmaq, onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmək istəyir.

Lakin insan ancaq çox qısa bir zaman intervalında dünyada gedən proseslərin iştirakçısı olur və bir çox hadisələrin əvvəlini və sonunu görə bilmir. Ancaq *baş vermə müddəti* insan ömrünə nisbətən kiçik olan hadisələr bütöv halda müşahidə oluna bilir.

Qalan hadisələr onun üçün haradan gəlib, haraya getdiyi məlum olmayan gizli, qaranlıq axınlardır. Ancaq bütövün mahiyyətini dərk etmək mümkün olduğundan, daha böyük müddətli proseslər insan üçün qaranlıq qalır. (Düzdür, ictimai təcrübə insanın köməyinə gəlir və o, öz ömrünü bəşəriyyətin tarixi təcrübəsi hesabına artırmağa çalışır. Yəni ömür keçmişə doğru interpolasiya olunur. Lakin bu müddət də dünyanın yaşı ilə müqayisədə çox kiçik olduğundan, insan bu dünyada qonaq olmaq sindromundan xilas ola bilmir).

İnsan ömrü keçmişə və gələcəyə doğru uzanaraq bütün zamanı ehtiva etməyə çalışır. Bir insan ömründə mümkün olmayanı onun əvəzinə sonrakı nəsillər – bəşəriyyət yerinə yetirir. Lakin insan ömrü bəşər tarixi müqabilində nə qədər kiçikdirsə, bəşər tarixi də kainat ömrü müqabilində o qədər kiçikdir.

Əbədiyyət mühitdə yox, insanın içindədir. Sonsuzluq, tükənməzlik ideya aləminə, insanın mənəvi dünyasına xasdır. *Cismən məhdud olsa da, mənən tükənməzdir.*

Əbədiyyətə qovuşmaq istəyənlər bəşər tarixinə deyil, ruhun, mənəvi varlığın qədimliyinə və ölməzliyinə bel bağlama-

lıdırlar.

İnsan bədəni dünyanın, kainatın bir zərrəsi olsa da, insan ruhu dünyanı, kainatı ehtiva etmək qüdrətində imiş! Bunu bədənə yox, ruha tapınanlar daha yaxşı bilirlər. Cismani ehtiyaclar üçün yox, ruhani ehtiyaclar üçün yaşayanlar, dünyanı ruhun işığında seyr edənlər daha yaxşı bilirlər.

İnsan dünyadan, onun nemətlərindən nə isə tapıb yeyə bilər. Lakin nə qədər çox yesə də yeyə bilmədikləri daha çox olacaqdır. Qarın doyacaq, göz doymayacaqdır. Nə qədər pul toplasa, əmlak toplasa bunlar dünya müqabilində sonsuz kiçik olacaq; onun gözü yenə başqalarının əlində qalacaqdır. Yığıdığı əmlak, var-dövlət onun özündən daha çox yaşayacaq, onun özü-nə qalmayacaqdır. Müdriklərin dediyinə görə insanın bu dünyadan aparacağı bir kəfən olacaqdır ki, əslində heç onu da apara bilməyəcəkdir.

Bəs onda insan nə üçün çalışır?

Deyirlər ki, harada isə ikinci bir dünya – «o dünya» var ki, insan məhz onun naminə yaşamalıdır. Həmin «o dünya» sonsuz və əbədidir. İnsana bu fani dünyada həyat ona görə verilib ki, «o dünya»sını qazana bilsin; Ya əbədi məşəqqət, ya əbədi sevinc, şad-xürrəm həyat.

Lakin başqa qisim müdriklər əbədi səadət naminə çağdaş səadətdən imtinanı qəbul etmirlər. Əgər bu dünyanın əsas fəaliyyət kredosu heyvani nəfs üzərində qələbədən, naz-nemətə və ləzzətə uymamaqdan ibarətdirsə, onda bu cür könlü tox, gözü tox insan üçün əbədi ləzzət ideali nə dərəcədə məqbuldur?

Ömər Xəyyamlar diqqəti məsələnin məhz bu cəhətinə yönəldirdilər. Mollalar isə onların «o dünya» haqqındakı dini təlimə şəkk gətirdiklərini iddia edirdilər.

Başqa qisim müdriklər də olub ki, onlar bu dünyadakı sevinc və səadəti o dünyadakına qarşı qoymamış, sadəcə olaraq

həqiqi böyük sevincin və sevginin mənasını daha düzgün müəyyənləşdirməyə, cənnətdə təsvir olunan könül rahatlığını da elə bu dünyada ikən tapmağa cəhd göstərmişdilər. Bu müdriklər həyatın mənasını və dünyanın mahiyyətini də kənarda, fani dünyanın naz-nemətində deyil, öz mənəvi-ruhani varlıqlarının hikmətində, sirli-sehirli aləmində axtarmışlar. «*Özünü dərk et!*» – deyən Sokrat da, «*mənəm həqq, həqq məndədir*», – deyən Həllac da, «*quyuya su tökməklə, sulu olmaz*», – deyən dədələr də fani dünyanın tərəf müqabili kimi könül evini, mənəvi aləmi qəbul etmişlər.

«Bu dünya»ya alternativin insanın iç aləmində axtarılması heç də «o dünya» ideyasının inkarı kimi anlaşılmamalıdır. Sadəcə olaraq sonsuz və qeyri-müəyyən olan «o dünya»nın, əzəli-əbədi olan iç dünyası ilə, mənəvi aləmlə, ruhla əlaqəsini anlamaq lazımdır.

«O dünya»nın alternativ fiziki məkan kimi başa düşülməsi səhvdir.

Fiziki zaman və məkan mənəvi dünyanın atributları deyil. Axı, o dünyada bədən yaşamayacaq, ruh yaşayacaq.

Ruh təkcə bu dünyanın deyil, «o dünya»nın da daşıyıcısıdır. Gələcəkdə sakini olacağımız dünyanın daşıyıcısı! Bu günlə gələcəyin eyniyyəti!

Mənəvi zamanın, ruhani zamanın ənənəvi zaman anlayışından fərqi!

İnsanın dünyaya münasibətinin və ya, daha doğrusu, dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin üç fərqli forması vardır ki, bunları Əbu Turxan aşağıdakı kimi ifadə edir:

1. *Dünyanı dərk edə bilmək üçün ondan ayrılmaq lazımdır.*
2. *Dünyanı duya bilmək üçün onun ahənginə qatılmaq lazımdır.*

3. *Dünya ilə tam olmaq üçün onu sevmək lazımdır, çünki ancaq sevgi bütövləşdirir.*

Əbu Turxan fəlsəfəsinə görə, hər şeyin üç varlıq dərəcəsi vardır: *“Ən aşağı səviyyədə şey özliyiində mövcuddur. Daha yüksək pillə onun insan şüurundakı mövcudluğudur. Ən ali pillə isə Allahın dərgahındakı mövcudluqdur”*. Təsadüfi deyil ki, *“biz cismani aləmdəki şeyləri, hadisələri mənimsəyərkən onları şərəfləndirmiş oluruq”*. Yəni hər şey öz fiziki ölçüsünə görə yox, mənasına görə ucadır. (Yüksəlmək ancaq ağilla, başla mümkündür). Əbu Turxan deyir: *“Ayağı yerdə olmaq ayıb deyil, ayıb – başını yerdə qoyub ayağı ilə göyə çıxmaq cəhdidir”*.

Yaxud başqa bir yerdə Əbu Turxan belə deyir: *“Yer özü də göyün ənginliyindədir, göydən yerə baxa bilsən...”*. Bunun üçün gərək başın uca olsun. Göyə boylanmaq və dünyanın o tərəfini görmək üçün gərək boyun çatsın. «Boy atmaq», böyümək və sonsuzluğa qovuşmaq. Ancaq alını açıq olanlar, başı göyə dəyənlər yerin də həqiqi mənasını anlaya bilirlər.

Göydən Yer çox gözəl görünür, – bunu hər gün göyün yeddinci qatında oturub Yeri seyr edən bir sufünün dilindən eşitmişəm.

Göylərdən baxanda Yer bir işıqlı nöqtə kimi görünür; həm də özü közərməyən, közərənlərin işığına möhtac olan bir nöqtə! Bu işığı Yerə insanlar gətirməlidir. Allah Təala göylərin işığını yerə ancaq tək-tək insanların – göyə yüksələ bilənlərin sayəsində və onların əli ilə çatdırır. Vay o gündən ki, insanlar hamısı yer əhli olaraq qalsın. Onda yerin qaranlıq günü başlanardı.

Nöqtədə kainatı, damlada dəryanı, bir çiçəkdə dünyanı görə bilmək heç olmazsa hərdən bir başı göylərə ucalanların missiyasıdır.

An və əbədiyyət!

Fiziki zamana sığmayan mənəvi məqam!

Keçmiş və gələcəyi ehtiva edən indi!

Əbu Turxan deyir: “Zamanın hər bir anının açılışı məkanı, məkanın hər bir nöqtəsinin açılışı zamanı verir”. O, zaman və məkanı ideyanın reallaşmasının parametrləri kimi nəzərdən keçirir.

«Eyni zamanda eyni məkanda müxtəlif cisimlər ola bilməz» – məntiqi hər şeydən əvvəl cismi cisim edən, onu bütöv bir hadisə kimi qavramağa səbəb olan şərtidir. Amma bu – ənənəvi düşüncənin atributudur. Gerçək həyat daha mürəkkəbdir.

Hər hadisənin əsasında bir mahiyyət, bir ideya dayanır. Artıq hazır hadisələrə baxdıqda adama elə gəlir ki, o elə həmişə belə olmuşdur. Lakin hər bir hadisə nə vaxtsa yaranmışdır və yaranma mərhələsindən stabil, dayanıqlı mərhələyə keçmişdir. Sonra isə dağılma və yeniləşmə mərhələsinə keçəcəkdir.

Zamanca dayanıqlı olmaq insanların ömrünə və ya daha doğrusu, müşahidə müddətinə nəzərən şeyin, hadisənin öz halını saxlamasıdır. Biz bəzən yaranma və yox olma proseslərini müşahidə edirik, bəzən də aralıq bir mərhələni, bizə stabil görünən bir mərhələni, nisbi mənada invariant sayılan bir vəziyyəti müşahidə edirik.

Yaşadığımız həyat keçmişlə gələcəyin arasındadır.

Amma harasındadır? Axı istənilən zaman intervalı özü də keçmiş və gələcəyə bölünə bilər. Bu bölgünü sonsuz davam etdirsək «indi» – sürəkliliyi olmayan bir *an* kimi başa düşülür ki, o da əslində hər hansı real məzmunun daşıyıcısı deyil. Çünki heç bir hadisə limitdə sıfıra bərabər olan sonsuz kiçik zamana sığışa bilməz. Hadisənin baş verdiyi zaman müddəti lokal – sonlu, an isə sonsuz kiçikdir. Belə olduqda müəyyən bir mənanı ifadə etməsi üçün «indi»nin başqa bir tərifı verilməlidir. «İndi»-

yə pay qalmadığından onu bir az keçmişin, bir az da gələcəyin payından ayırmaqla konstruksiya etmək olar. Bunun üçün isə «yaxın keçmiş» və «yaxın gələcək» məfhumları daxil edilməli və onlar bir «indi» məfhumunda birləşənə qədər sıxılmalıdır.

Deməli, «indi» keçmişlə gələcək arasında olmaqdan, əslində yaxın keçmişlə yaxın gələcəyin sintezidir. Dərindən araşdırdıqda isə “yaxın” kəlmələri də atılmalıdır, çünki hər bir *indi* əslində bütün keçmişlə bütün gələcəyin təmas nöqtəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Fiziki məkan və zamanın araşdırılması tarixi qədimdir. Sosial zaman ancaq son əsrdə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Fərdi və universal zamanın qarşılıqlı əlaqəsi, məkana müxtəliflik, zamana eyniyyət prizmasından baxılması isə Əbu Turxanın həyat fəlsəfəsində nəzərdən keçirilir.

«Obyektiv realıq»dan insan müstəvisinə, subyektiv aləmə keçdikdə isə keçmiş və gələcək baş vermişlərin yaşantısı ilə baş verəcəklərin istəyi kimi üzə çıxır. Başqa sözlə, «indi» yaşantı ilə istəyin, duyğu ilə iradənin sintezindən ibarət olur. Bir az böyük zaman intervalında götürdükdə keçmiş – xatirələrdə, gələcək isə arzularda, planlarda «yaşayır». Bunların «indi»yə daxil olmadığı aydındır. Amma yaxın keçmişin ifadəsi olan yaşantılar və yaxın gələcəyin istək – hər ikisi hələ canlıdır və məhz «indi»nin strukturuna daxildir. Artıq baş vermiş hadisənin təəssüratı hələ keçməmişdir, mən bu hissi yaşayıram. İnstinkt səviyyəsinə, cismani səviyyəyə enmiş arzu – canlı istəkdir və mən bu hissi də yaşayıram. Deməli, «indi» daha çox dərəcədə hissin canlı olması ilə bağlıdır. Bir il bundan əvvəl baş vermiş hadisə də, əgər onun haqqındakı təəssüratlar canlıdırsa, deməli «indi»dir. Bir saat bundan əvvəl baş vermiş hadisə isə, əgər daha yaşanmırsa, yəni onun təəssüratı itibsa və ancaq hafizədə – fikir faktı kimi qalırsa, bu – keçmişdir.

Məhəbbətin də strukturunda keçmişi və gələcəyi ifadə

edən məqamlar fərqləndirilə bilər. Bu, keçmişdə qalmış, tarixə çevrilmiş məhəbbət, daha doğrusu, psevdoməhəbbətdir, çünki əsl məhəbbət heç vaxt ölmür. Bir də var «məhəbbətin tarixçəsi» soyuq fikir müstəvisində, cansız xatirə kimi, – elə bil məhəbbətin nə vaxtsa olub-olmadığı şübhəlidir. «Məhəbbətin tarixçəsi» sıcaq xatirələr və iztirabla, və nəhayət, vüsəl anlarının canlı yaşantıları kimi – bunlar «yaxın keçmiş»dir. Bir də var məhəbbət – istək kimi, cəhd kimi, məqsəd kimi... bunlar «yaxın gələcək»dir. Məhəbbətin «indi»si geniş planda xatirələrlə arzuların, dar planda isə təəssüratla istəyin vəhdətidir.

Məkan zamanın ən kəsiyidir.

Belə bir atalar sözü var: “*Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər*”. Biz onun təhlilini başqa bir kontekstdə vermişik. İndi isə onu zaman və məkana aidiyyət baxımından nəzərdən keçirək. Çox gəzmək müxtəlif məkanlarda olmaqdır; yəni məkan geniş olmalıdır. Oxuyan isə bir yerdə oturub oxuyur (yer, məkan onun üçün önəmli deyil), amma min illərdən bəri başqalarının təcrübələri, çıxardığı nəticələrlə tanış olur. Yəni başqalarının hesabına həm məkan, həm də zaman o qədər genişləndirilmiş olur ki, özü gəzən heç vaxt bu qədər məlumat əldə edə bilməz.

Belə bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, insan gəzməklə məkanın eyni bir andakı mənzərəsini görə bilməz. Çünki hər bir səyahət zaman keçidi ilə müşayiət olunur. Ona görə də müəyyən bir zaman anında məkanın xəritəsini çəkmək istəsək, bunu bilavasitə etmək mümkün deyil. Tarixə çevrilmiş müşahidələr sonradan konkret zamanlara görə rekonstruksiya olunmalıdır.

Məkan – bir andır. Zaman – diskret anlardan yaranan davamlı prosesdir. Yəni məkanların bir-birini sürətlə əvəzləməsi prosesidir. Bu, bir növ multiplikasiya filminə və ya ümumiyyətlə filmlərin çəkilişində statik mənzərələrin sürətli əvəzlənmə

si nəticəsində bütöv prosesin alınmasını xatırladır. Şəkillər lokal məkana uyğun gəlir. Məkanların əvəzlənməsi bütöv prosesi verir ki, bu da zamanın keçməsi kimi başa düşülür.

Zaman məkanların əvəzlənməsidir.

Ən sadə hərəkət forması olan mexaniki hərəkət cismin məkanda yerdəyişməsi kimi izah edilir. Cisim mərkəz kimi götürüldükdə, buna məkanın (mühitin) dəyişilməsi kimi də baxmaq olar. Yəni cisim fəzada (astronomik məkanda) nisbi yerini dəyişmir, amma zaman hər halda keçir; bir məkan – mühit başqası ilə əvəzlənir. Mexanikada və ya həndəsi təsəvvürlərə görə, əgər cisim (nöqtə) yerini dəyişməyibsə, deməli hərəkət etməmişdir və ya başqa sözlə, zaman keçməmişdir. Lakin hərəkətin yerdəyişmədən fərqli formaları da vardır. Bu, ilk növbədə cismin öz daxili hərəkətidir. Bəs bu halda məkanın dəyişməsi necə başa düşülür? Bu bir sualdır. Digər tərəfdən, mühitin dəyişməsini cismin qeyri-bircins məkanda yerdəyişməsi kimi də nəzərdən keçirmək olar.

İnsan anların ancaq birində olur. Ona qədərki anlar keçmiş, sonrakılar – gələcəkdir. Bu anın (indinin) özəlliyi vardır. Bu özəllik ondan ibarətdir ki, hər bir *indi* (an) keçmişi və gələcəyi özündə saxlayır. (Necə ki, hər bir hüceyrə orqanizmin bütün strukturunu özündə saxlayır).

İndi aktivdir. Keçmişi də canlandıran *indidir*. Ancaq *indidən* keçmişə ekstrapolyasiya mümkündür. *İndidə* olmayan ideyanın keçmişdə olmasını təsdiq və ya inkar etmək absurddur. Görünür Əbu Turxanın «Bu günü olmayan xalqın keçmişi də yoxdur», – fikri də bu mülahizələrdən qaynaqlanmışdır.

Keçmiş indinin virtual məkanıdır.

Keçmiş doğrudanmı keçmişdə qaldı? Doğrudanmı zamanı geri döndərmək olmaz? Keçmişi dəyişmək olmaz?

Gələcək və keçmişin fərqlərindən birini də bunda görürlər ki, “gələcək hələ öz əlimizdədir, ona təsir etmək olar”, “keçmiş isə daha keçib qurtarıb, onu düzəltmək, dəyişmək olmaz”. “*Olan olub, keçən keçib*”: – Atalar da belə deyib, Eynşteyn də.

Dünya bütöv ahəngdar bir sistemdir. Açıq sistemdir. Bugünün ahəngi dünənə təsir etməyə bilərmi? Yəni doğrudanmı dünənkilər, keçmiş daha dəyişmir? Lakin nəzərə alanda ki, keçmişin varlığı onun *indinin* varlığındakı iştirakı ilə müəyyən olunur, onda deyə bilərik ki, keçmişdən qalanların dəyişilməsi elə keçmişin dəyişilməsi deməkdir.

Fəlsəfi fikrin elmi fikirdən fərqi, dinin, müqəddəslik duyğusunun, rəşadət qadagılarından... yüksəkdə durduğu bəzən unudulur.

Keçmişdəki hadisələrin bu və ya digər ahəng istiqamətində qruplaşdırılması və bugünkü hadisənin hansı səbəbiyyət zəncirinin davamının olması. Başqa cür desək, tarixi yaradan da ayrı-ayrı şəxsiyyətlər olduğundan şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halı elə tarixi verir.

Gələcək daha zəngin, daha rəngarəngdir. Gələcək imkanlar dünyasıdır. İndi – düşüncə nöqtəsidir. Keçmiş sonsuz imkanlar arasında artıq realizasiya olunmuş və faktə çevrilmiş yeganə variantların dünyasıdır. Məhduddur, seçim imkanları yoxdur. Keçmiş avtoritardır, gələcək – demokratikdir. Keçmiş gələcəkdən yararır. O, gələcəyin bizə açdığı imkanlardan, yollardan, alternativlərdən ancaq biridir. Onu dəyişmək mümkün deyil.

*D*ünya vahid bir ideyanın təcəssümü
olmasaydı, bu qədər bütöv və ahəngdar olmazdı.

*D*ünya eyni məzmununda,
amma müxtəlif dillərdə yazılmış üç kitabdan ibarətdir:
Müqəddəs kitab, təbiət və əql.
Bunlar adətən ayrı-ayrılıqda oxunur. Amma onların eyni
kitab olduğunu çox az adam dərk edir.

*Q*aranlıq işığın yoxluğundan,
kölgə işığın çoxluğundan törəyir.

*F*alnız işıq var,
qaranlıq işığın yoxluğudur.

*K*ölgəni yox edə bilmək üçün
günəş öz zirvəsinə qalxmalıdır.

*G*ünəş qüruba endikcə, kölgə böyüyür.

*G*ünəşin başı o tərəfdəki işıqlı həyata
qarışmasaydı, bu tərəfi qaranlıq bürüyə bilməzdi.

*F*andırmasa idi,
atəşi daha parlaq nur zənn edərdilər.

*A*lovda nur yoxsa, nurda alov var.

*Y*er özü də göyün ənginliyindədir;
göydən yerə baxa bilsən.

*Y*aşadığımız dünya
ona görə fani və naqisdir ki, burada xalis heç nə yoxdur;
ışığı qaranlıqla, əql nadanlıqla, xeyir şərlə, ideya
maddiyyatla qatışıq haldadır.

*İ*nsan bu fani dünyada daim yol gedir ki,
nəhayət, onun cazibəsindən kənara çıxsın. Amma bu, ona
ancaq ömrün sonunda müyəssər olur.

*İ*nsan ancaq yaranmaq
məqamı çatmış olan şeyi yarada bilər.

*M*ahiyyətlər heç vaxt itmir;
zaman keçdikcə müxtəlif libaslarda yenidən üzə çıxır.

*N*izam öncə xaosun

bətnində olur və ancaq üzə çıxdıqdan sonra biz
onu görə bilirik.

*H*adisələr üçün müxtəliflik,

mahiyyətlər üçün eyniyyət və sabitlik səciyyəvidir.

*T*əbiət ancaq qaydalardan

ibarət olsaydı, darıxdırıcı olardı. İnsanın hərdən
bir möcüzələrə də ehtiyacı vardır.

*İ*nsan həqiqəti öyrənmək
üçün təbiətin dilini öyrənir.

*T*əbiət kitabı

nağıl dünyasını xatırladır; axırncı otağa çatanda,
yenə qırx qapı açılır.

*F*ülmət çoxaldıqca ömrü qısalar.

*B*ütövləşmək əzmində olan
yarımçıq dağılmaq ərəfəsində olan bütövdən daha
dəyərlidir.

*B*ir fəsil başqa fəsil üçün bir fasilədir.

*D*ünyanı dərk edə bilmək üçün
əvvəlcə insan dünya ilə bir tam halına gəlməlidir.

*D*ünya ancaq insan
qəlbinin hənirtisi ilə canlanır.

*D*ünyanı tam halında yaşamaq olmur;
o damla-damla, çiçək-çiçək yaşanır.

Özünüdərk dünyanın dərkindən keçir.

Dünya onu anlayanlarındır.

Dünyanın ancaq öz qəlbimizlə
ışığılandırdığımız hissəsi bizə məxsusdur.

Dünyanı dərk etmək üçün
dünyadan kənara çıxmaq lazımdır.

Böyük dünya
kiçik dünyadan böyük deyil.

Kainatın insan dünyasında
tutduğu yer bəzən insanın kainatda tutduğu
yerdən də kiçik olur.

*İ*nsan dəyişdikcə

dünya da onun üçün dəyişmiş olur.
Müxtəlif inkişaf səviyyələrində insan öz dünyasını
hər dəfə yenidən qurur.

*İ*nsan o vaxt xoşbəxt olur ki,

iç dünyası ilə içində yaşadığı dünya uyğun gəlsin.

*A*ğ bir təmas yoxdursa,
alışan təkcə özünü yandırır.

*D*ünya bizdən öncə yazılmışdır.

Amma bəzən o bizə ağ vərəq kimi görünür
və başlayırıq onu yenidən yazmağa; neçə gözəlliklər
bizim cızma-qaranın altında qalır!

*D*ua: Vaxtın bərəkətli olsun.

Əgər lazımsız işlərə vaxt qalırsa,
deməli, hansı isə vacib işlərə vaxt çatmayacaq.

Vaxtsız çiçək açan arzular bar verməz.

İnsan gələcəyə
öz keçmişinin çiyində gedir.

Keçmiş – xatirələrdə,
gələcək isə xəyallarda yaşayır.

Gələcək o zaman
bizimkidir ki, keçmişimizin davamıdır.

Keçmişi də, gələcəyi də
ancaq indinin işığında görmək olar.

*T*əxəyyül hadisələri

zaman və məkan məhdudiyyətindən azad edir.

*B*iz gələcəyə çatanda, məlum olur ki,
onun mənzərəsi öncədən çəkilibmiş.

*İ*nsan oğlu hər gün çarmıxa çəkilir;
keçmiş ayaqları pərçimləyir, gələcək isə əllərindən
tutub dartır.

*M*üasirlik zamanəyə bənzəməkdir.

*K*eçmişi dəyişmək olmaz,
deyirlər; amma biz dəyişdikcə keçmiş sanki
dəyişir və qarşımızda hər dəfə yeni bir keçmiş
canlanır.

Yer-göy, zaman-məkan

*Zə*manə ancaq dayazda
olanları dəyişir; dərin qatlara nüfuz edə bilmir.

*F*axındakı köz uzaqdakı
Günəşdən daha betər yandıra bilər.

*Tale,
həyat və ölüm*

İnsan həyatının mənası onun hansı məqsədə xidmət etməsi ilə müəyyənləşir. Lakin məqsədi insan özümü seçir, yoxsa o, dünyaya müəyyən bir məqsəd üçün mü gəlmişdir (gətirilmişdir)? Əlbəttə, insanın öz istəkləri, məqsədləri, yaradıcılıq planları vardır. O nələrinsə yaradıcısı, müəllifidir. Lakin öz varlığının, şəxsi həyatının ideya müəllifi o özüdürmü? Özü deyilsə, bəs kimdir?

İnsanın həyatı ona potensial olaraq xas olan daxili imkanların realizasiya prosesidir. İnsanın bir cismani varlıq kimi, bioloji sistem kimi ən optimal fəaliyyəti ona genetik olaraq verilənlərin, genlərdəki proqramın («alın yazısının», *bioloji taleyin*) həyata keçirilməsidir. İnsan doğulur, böyüyür, fiziki-bioloji gücün optimal həddinə çatır, sonra qocalır, orqanizm getdikcə zəifləyir, müxtəlif xəstəliklərin (proqramdan kənaraçıxmalar) və təbii aşınmaların nəticəsində ruh üçün məskən olmaq funksiyasını tədricən itirir. (Son nəticədə bu, diskret bir proses olub, ölüm anı adlanır).

Həyat çox mürəkkəb və rəngarəngdir. Hər bir insanın dünyası əslində onun şəxsi həyatıdır. Digər tərəfdən, bu həyata bilavasitə cəlb olunmuş dünyadan fərqli olaraq insan başqalarının, keçmişdə və indi fərqli şəraitlərdə yaşayan insanların qazandığı biliklərdən də istifadə olunur; yəni yaşanmamış bir dün-

yanın da xəritəsi çəkilir. Biz başqalarına inanmasaq, yazılanları mənimsəməsək, bizim dünyamız ancaq öz gördüklərimizdən, eşitdiklərimizdən və bilavasitə yaşadıklarımızdan ibarət olacaqdır. Bu isə çox azdır. Böyük dünya obrazı fərdin deyil, bütün bəşəriyyətin hissi təcrübəsinin və nəzəri fikrinin iştirakı ilə, ümumi səylərlə yaradılmış bir obrazdır. Lakin başqalarına inamın əsasında nə durur? Bu, ayrıca bir problemdir. İstənilən halda, bizim üçün dünya obrazı min illər boyu bəşəriyyətin yaratdığı obrazlardan hasil olur. Və inam əsasında əldə etdiyimiz biliklərin, məlumatların bir qismini biz öz şəxsi həyatımızda yoxlamış oluruq. Məhz yoxlamaq üçün olmasa da, o biliklərdən istifadə edərkən biz onların doğruluğuna bir daha əmin oluruq. Amma müəyyən fərqlər də ortaya çıxır və bəzən “öz gördüklərimizəmi inanaq, yoxsa kitabda yazılanamı” sualı qarşıya çıxır. Və bunun cavabı kitabın xeyrinə olmalıdır, çünki öz gördüyümüz bir fərdin təcrübəsidir, elmi kitab isə mütəxəssislərin təcrübəsinin ümumiləşməsinə əks etdirir. Sadəcə görə bilmək səviyyəsi fərqli ola bilər. Əlbəttə, əgər biz öz gördüyümüzə israrlı olsaq, onda kitablarda yazılanlara düzəliş etmək əzmi ilə ümumbəşəri dünya obrazına da bir yenilik gətirmiş olarıq. Amma gördüklərimiz bir şeydir, onun düzgün mənalandırılması başqa bir şey.

Bütün mənalər həyatda cəmlənir. Dünya işıqlanmasına, mənalanmasına görə insanlara borcludur. Dünyanın ayrı-ayrı guşələri həyatla mənalanır, ölümə sona çatır. *Ölümdən sonra da yaşayan mənalər ölümsüzlüyü ifadə edir.*

Bütün dövrlərdə insan qarşısında duran ən böyük suallardan biri həyat ilə ölümün münasibətini aydınlaşdırmaq olmuşdur. Ölüm bir qayda olaraq ruhun bədəndən ayrılması kimi başa düşülür. Amma bu eyni hadisəni iki tamamilə əks qütblərdən dəyərləndirmək olar. Əbu Turxan soruşur: “*Ömrün sonunda bə-*

dənmi onunla daha uzlaşa bilməyən, onu hərəkətə gətirə bilməyən, tükənmiş ruhdan ayrılır, yoxsa hələ kifayət qədər yaradıcılıq gücü olan ruhmü taqətdən düşmüş və onun üçün daha vasitə, alət ola bilməyən bədəndən imtina edir?”

Bu sualın birmənalı cavabı yoxdur. Belə ki, həyatlar müxtəlif olduğu kimi, ölümlər də müxtəlif olur. Əslində ruh ölməzdir. Amma bəzi həyatlar ruhu o dərəcədə alçaldır ki, hətta bədən sağ ikən də onun öldüyünü görməmək mümkün olmur. Ruh sağlam olanların ölümü isə tamamilə başqa bir hadisədir.

İnsanın daxil olduğu hər bir hadisənin öz məntiqi, öz ideyası vardır. Lakin bu hadisələr başqa, daha böyük hadisələrin tərkib hissələridir. Və bu böyük hadisələrin də öz ideyaları, məqsədləri vardır. Bu hadisələr də bütün dünyanın, ümumbəşəri fəaliyyətin tərkib hissələridir. Bəşəriyyət haradan gəlib, haraya gedir? Dünya haradan gəlib, haraya gedir? Ümumi bir istiqamət, yekun bir məqsəd varmı? Əgər varsa, hər bir insanın məqsədi, fəaliyyət istiqaməti bu ümumi məqsədə nə dərəcədə uyğundur və nə dərəcədə onun əksinədir?

İnsan öz iradəsindən imtina edə bilər və özünü bütünlüklə hadisələrin axarına ata bilər. Və bu zaman heç bir istiqamətdə xüsusi bir cidd-cəhd göstərməz, cəfakeşlik etməz, nəyisə həddindən artıq istəməz, nəyinsə aludəçisi olmaz... Bütün bunların keçici, fani, mənasız olduğunu dərk edər, lakin mənanın məhz nədə olduğunu da bilməz.

Dini hiss insanı bu sonsuz, mürəkkəb hadisələr keşməkeşində öz ağılı və iradəsi ilə olmasa da, qəlbinin hökmü ilə, Allaha ümidlə yaşamağa sövq edir.

Ağılına güvənənlər hər şeyi özləri ölçüb-biçmək və (düzgün) qərar qəbul etmək iddiasındadırlar. Lakin sən saydığını say, gör Fələk nə sayır... Ağıl da insana məhz Allah tərəfindən verilmişdir. Lakin insan aqlının həddləri məhduddur. Allah in-

sana bilikləri məhdud dərəcədə vermiş, xüsusən ruhla bağlı bilgiləri çox az vermişdir.

«Qəlbin hökmü»nə qulaq asmaq nə deməkdir? Daha dəqiq desək, qəlb hansı vəziyyətdə olduqda onun hökmünə qulaq asmaq olar? Axı, adam gündəlik qayğılardan, cismani dünyanın cazibələrindən tam xilas ola bilməyibsə, onun qəlbi Haqqı göstərə bilməz.

Əvvəlcə qəlbin təmizlənməsi lazımdır.

Nədir qəlbin təmizlənməsi?

Daosizmdə, yoqa təlimində, sufizmin bəzi qollarında bunun üçün insanın bütün cismani istəklərdən azad olması, şəxsi iradənin heçə endirilməsi, bütün kənar təsirlərin aradan götürülməsi və s. tələb olunur. Yəni insan nəinki var-dövlət ehtirasından, yemək-içmək istəyindən xilas olmalı, həm də görməkdən, eşitməkdən, isti-soyuğu, bərki-yumşağı duymaqdan da xilas olmalıdır. Yəni duyğu ilə gələn informasiya aldadıcıdır, ona görə də insan kar, kor olmalıdır... Burada başqa bir sual ortaya çıxır. Bu yolla cismani dünyadan ayrılan insan özünü harada və necə hiss edir, onun içərisindən açılan yeni göz – *bəsirət* və ya *əql gözü* ona nələri göstərir?

Hər halda əql gözü açılana qədər insan dünyanı öz hiss orqanlarının köməyi ilə dərk etməyə çalışır. Hissi təcrübədən alınan biliklərlə *qəlbin hökmü*, *əqlin gözü* ilə alınan biliklərin uzlaşdırılması insanın mənəvi bütövlüyü üçün ən mühüm şərtlərdən biridir.

İnsanın dünya haqqında, özünün dünyada tutduğu yer, həyatının məqsədi və mənası haqqında düşüncələri, habelə müxtəlif xüsusi biliklərin ümumiləşməsindən irəli gələn problemlər küll halında fəlsəfənin formalaşması üçün mənbə rolunu oynayır. Bu biliklərin nizama düşməsi, sistemləşməsi, kateqoriyalarla ifadəsi və müəyyən stabil struktura malik olması fəlsəfə

ilə elmin ümumi cəhətlərini təşkil edir.

Kateqorial formaya keçid mərhələsində dünyagörüşünün əsas məsələsi olan *İnsan-Dünya* münasibəti *Mənəvi-Maddi* münasibəti şəklində kristallaşır ki, bu da bir sıra təlimlərdə fəlsəfənin əsas məsələsi kimi dəyərləndirilir.

Fəlsəfənin ilk məqsədi *dünyanın ahəngini duymaq*, dərk etmək və bu ümumi ahəngdən doğan həqiqət ziyası ilə hadisələr dünyasını işıqlandırmaqdan ibarətdir. Lakin nə qədər ki, insan özü dünyanın bir hissəsidir, dünya haqqında əsl həqiqət insana bəlli ola bilməz. Binanın içində oturub onun ümumi mənzərəsini seyr etmək mümkün deyil; bunun üçün binadan kənara çıxmaq lazımdır.

Həyatın nə olduğunu dərk etmək üçün də ona kənardan nəzər salmaq, həyatla ölümün sərhəddində dayanmaq lazımdır.

Ölüm haqqında düşünməyən, ölümünü gözü önünə gətirməyən, onu hissən yaşamayan adam həyatı qiymətləndirə bilməz, onun ali mənasını dərk edə bilməz. Həyatın mənası ölümün hissi yaşantısında üzə çıxır.

Ölümünü yaşamaq aqibəti!

Maddi dünyaya kənardan, ucadan baxmaq, onun haqqında həqiqəti dərk etmək üçün insan özünü dünyadan ayırır, *İnsan-Dünya* əksliyi yaranır. Mənəvi varlığın maddi varlığa münasibəti məsələsi ortaya çıxır ki, bunsuz fəlsəfə yoxdur.

Maddi dünyadan beşəlli yapışanlar, dünya malını həyatın mənasına, ali məqsədinə çevirənlər maddi dünya ilə əkslik təşkil edə bilməzlər, çünki onun içində əriyirlər; ona kənardan baxa bilməzlər və deməli, fəlsəfi təfəkkür səviyyəsinə yüksələ bilməzlər.

Maddi dünyanın tələblərinə, «sifarişlərinə» həddindən artıq aludə olanda insan öz ali mənasını unudur.

Ölümün mütləqləşdirilməsi və ancaq fizioloji hadisə kimi

baş düşülməsi, həm də tədrici yaxınlaşma kimi deyil, çoxpilləli bir proses kimi deyil, ancaq son məqam kimi anlaşılması – bəsit və sadələvh yanaşmadır.

Əslində bir ömür ərzində nə qədər ölümlərlə rastlaşırıq. İnsan həyatı çoxşaxəli, çoxistiqamətlidir.

Hər gün, hər saat neçə-neçə hüceyrələr ölür, yeniləri yaranır.

Şikəst olmuş adam, neçə orqanı çıxarılmış və ya iflic olmuş adam hələ ölməmiş sayılır və ancaq ürək dayandıqdan sonra ölüm qeydə alınır. Əgər ölüm həyatın antitezidirsə, həyat isə faizlərlə, nisbətlə müəyyənləşirsə, onda ölüm də belə müəyyənləşməlidir.

Kobud formada desək, insan 60% yaşayırsa, deməli, 40% ölüdür və s. Necə ki, neyronların ölməsi və yaranması çox müxtəlif forma və nisbətlərdə həyata keçir. Neyronların tədricən ölməsi, sağlam neyronların nisbi sayının azalması, – ölümün tədrici proses kimi anlaşılmasına imkan verir.

Bu – fizioloji mənada.

Sosial və mənəvi proses kimi götürüldükdə həyat (sosial hüceyrələr sistemində, hər gün nə qədər hüceyrələr ölür və onların əvəzinə yeniləri yarana da bilər, yaranmaya da) bütövdür. Həyatı bütövləşdirən əqidə və amal müəyyənliyidir; bir arzu, məqsəd, plan və ona cəhdlər. Lakin haradasa bu cəhdlərin çoxpilləli ardıcılığı qırılır. Əgər paralel surətdə yüz cəhd istiqaməti varsa (müxtəlif müstəvilərdə fəaliyyət), hər gün bunların neçəsində qırılmalar olur, əvəzində yeni cəhd istiqamətləri, yeni məqsədlər, yeni fəaliyyət prosedurları yaranır.

Məqsədlərin yox olması, amalların qırılması, əqidənin dəyişməsi, məhəbbətin ümitsiz sonluqla bitməsi və s. – neçə-neçə ölümlər.

Və yalnız hər bir yaradıcı istiqamətdə ölüm məqamı çat-

dıqdan sonra, bütün həyat prosedurları öz ideya sonluğuna çatdıqdan sonra tam ölümdən danışmaq olar. Deməli, fizioloji ölüm neçə-neçə həyat prosedurlarına vaxtından əvvəl son qoyur. Həyatı enerji torpağa gömülür və ya yandırılır.

Həyat proqnozlaşdırılmış və tədricən həyata keçən muntəzəm, kəsilməz bir prosesdir. Başqa planda yanaşdıqda, həyat ölümə aparan bir yoldur.

Ömür ölümün realizasiya müddətidir.

Həyat bu sonsuz və tükənməz dünyada iki yoxluq məqamı arasında bir iştiraktır. Qılgıncım alovlanır, yanır, yanır və nəhayət sönür. Həmişə yanması sadəcə mümkün deyil.

Yanma prosesi daxili enerjinin məsrəfi, tükədilməsi prosesidir. Küləş tez alışıb yanır və tez sönür. Hansı isə ağaclar ağır-ağır yanır, amma alışmır, tüstüləyir, kömürlənmiş halda öz daxili enerjisini saxlayır, onu bir də közərdirlər və tam yana bilməsi üçün hava ilə, oksigenlə təmin edirlər.

Amma ağacın başqa bir həyatı da var. Hələ canlı ikən yaşadığı bir həyat. Kökləri yerdə və suda, budaqları və yarpaqları havada və işıqda, dörd ünsürdən qida alır; bu xarici enerji sayəsində öz daxili proqramını reallaşdıran ağacın həyatı məhz bundan ibarətdir. Amma ağac kəsildikdə (yəni proqram tam reallaşmır, yarımçıq qalır) onun daxili enerjisi ilə yanaşı, hələ reallaşmamış proqram da qalır.

Sosial həyata qatılma – ictimai proseslərdə iştirak... İnsanın fizioloji olaraq öldükdən sonra da onun sosial iyerarxik sistemdə iştirakı qalır; həyat tarixləşir.

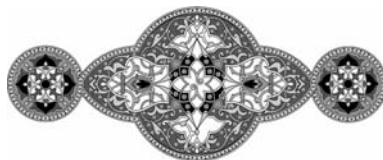
Bu böyük sosial orqanizmin inşasında, əlbəttə, heç də hamı fəal iştirak etmir. Sosial həyatda kiçik izlər qoyanlar da, burada böyük rol oynayanlar da var.

Beləliklə də insan öz ömrünü daha böyük miqyaslı prosesə qatılmaqla uzada bilər. Cismən öldükdən sonra da ictimai

prosesin hansı qatındasa, hansı dərəcədəsə qalmış ola bilər. Və bu sosial proses davam edirsə, insan da onun bir halqası olaraq yaşayır. Lakin sosial proseslər də qırılır və bu qırılma ilə neçə-neçə sosial ömürlər başa çatır; sosial ölümün fərdi miqyasda proyeksiyaları – insan həyatında (ölümündə) hüceyrələrin tale-yini xatırladır.

Cismani insan daimi deyil, nə vaxtsa bitir. Sosial proses (tarix) də nə vaxtsa qırıla bilər. Onda tarixin sonrakı mərhələsi sıfırdan başlanır.

Qırılmayan, əbədi olan ruhani dünyadır, mütləq ruhdur, ideyalar aləmidir. Ancaq ruhani dünyaya qatıla bilənlər əbədiyyət qazanmış olurlar.

*H*əni cümlə başlamaq
üçün əvvəl nöqtə qoymaq lazımdır.

*Y*aşamaq – sadəcə nəfəs almaq deyil,
həyatın nəfəsini duymaqdır.

*H*ər bir insan ancaq öz boyuna biçilmiş
bir həyat yaşayanda xoşbəxt ola bilər.

*B*əzən biz yolu seçirik, bəzən də yol bizi.

Ömür çoxölçülüdür
və hər ölçüdə fərqli bir həyat yaşanır.

Həyat da, ölüm də eşqin təzahürləridir.

Bizim təbiətə sevgimiz həyat eşqidir.
Təbiətin bizə sevgisi bizi yenidən əbədiyyətə
qaytarmaq əzmidir.

Adam o zaman özünə yer tapa bilmir ki,
yerini başqa yerdə axtarır.

Özünə mühit yaratmayan insan
ömrü boyu başqa bir mühidə – qərrib kimi yaşamağa
məhkumdur.

Əgər danışsaydı,
ölümlə də “dil tapmaq” olardı.

Bundan sonra hara gedəcəyini bilmək üçün,
buna qədər haradan gəldiyini bilməlisən.

İnsan ona bəxş edilmiş ömrü
heç vaxt tam yaşamır. Ömür qismətin ancaq bir qismidir.

Uçmaq üçün yarananları sürünməyə,
sürünmək üçün yarananları uçmağa təhrik etmək
günahdır.

Ömrün ən böyük qazancı
ömürdən sonrakı həyatın qazanılmasıdır.

Ruh olan yerə ölüm girə bilməz.

Eşqsiz insan tək ölümdən yox,
həyatdan da qorxur.

*A*ncaq eşq ölümdən qorxmur.

Maksima:

*Ç*ayın həyatı onun axmasındadır.

Dənizə çatmaq sanki bu həyata son qoyur, amma əslində onun həyatı öz mənasını bu vüsal məqamında tapır.

Dua: Qoy sənin vüsalın çayın dənizə qovuşması kimi davamlı olsun!

Maksima:

*S*onsuzluğu ehtiva edəndə, nəhayətsiz, əzəli, əbədi dünyaya qovuşanda, ölümdən sonrakı ölməz həyatı da öz həyatına əlavə edəndə mümkünsüzlüklər hamısı mümkün olur. İnsan öz ruhani başlanğıcını dərk edəndə həyatın ecazkarlığı, ülviyyəti artır, insan özünü əzəli-əbədi hesab edir, hadisələr içərisində itib-batmır, nəfsin torundan çıxır, yüksəlir və cismani, fani həyatdan uzaqlaşaraq onun fəvqündə durmaq, mənəviləşmək, ideallaşmaq, Allaha qovuşmaq əzmində olur!

Bəzən mənliyi

yaşatmağın yeganə yolu ölüm olur.

Adətən ölənləri ağlayırlar;

doğula bilməyənlər haqqında düşünən də yoxdur.

Sağlığında tərki-dünya

olanlar öləndə heç nə itirmirlər.

Bu dünyada həyat heçliklə

varlıq arasında cərəyan edir. Ölüm bu həyata
yekun vurur və kimləri isə heçliyə, kimləri isə varlığa
qovuşdurur.

Həyat balonla səyahət kimidir.

İp qırılanda ruh göydə uçur, bədən yerə düşür.

*F*əradıcı adamın həyatı
hüddud daxilində tükənməzlikdir.

*U*şağın ağlaması ilə gülüşü arasında
məsafə çox kiçikdir. İnsan böyüdükə bu məsafə də
böyüyür və birindən o birinə keçid çətinləşir.

*İ*şıq hər tərəfi bürüyəndə,
onun mənbəyi diqqəti cəlb etmir.

*Q*aranlıqda yeganə
ışığı mənbəyi olmaq qürur verir,
daha güclü işığın içərisinə düşmək – sevinc.

*T*oxumun cücərməsi üçün münbit mühit tələb
olunduğu kimi, “alın yazısı”nın da yaşanması üçün
müvafiq mühit olmalıdır.

“Bir şərdən qaçsan, başqa şəərə düşərsən”.

Ona görə də şərdən qaçmaq yox, onu dəf etmək lazımdır.

Damlada itirdiyimiz
bir dəniz qədər önəmli ola bilər.

Üzməyi bilənlər gəmidə özlərini
daha rahat hiss edirlər, halbuki gəmi dənizin
ortasında batanda hamını eyni aqibət
gözləyir.

Səbr insana ömrü boyu
dözmək üçün yox, məqamı düzgün seçmək üçün
lazımdır.

Dözümə əsaslanan
səbir tükənə bilər, ümidə əsaslanan səbir –
tükənməz.

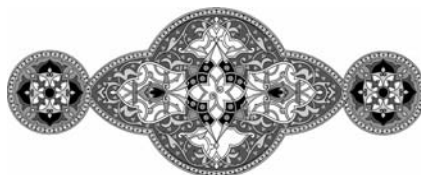
Səhil ümiddir;
gözdən itəndə dənizdə ancaq vahimə qalır.

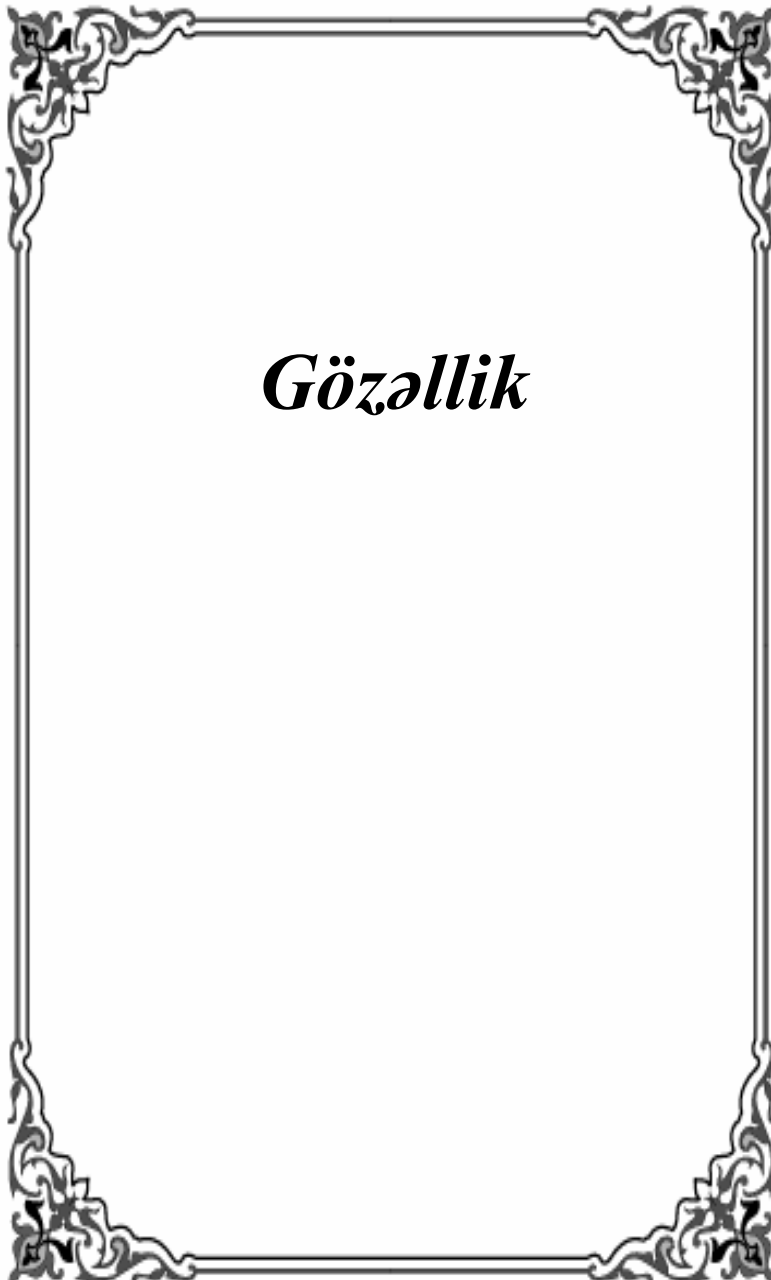

Əgər içindəki işıq ətrafı
ışığılandırma bilmirsə, o da sönmüş kimidir.

Möcüzələr normaya çevriləndə,
normal həyat möcüzə kimi görünür.

Gözəllik

Allahdır yaratdığı hər şeyi gözəl yaradan.
Quran 32/7

Mütləq gözəllik həm də mütləq varlığın ifadəsidir. Nisbi gözəllik varlığın da nisbiliyinə dəlalət edir.

Hər hansı bir şeyin gözəlliyi onun öz ideyasına adekvatlıq dərəcəsi ilə ölçülür. İdeyalar fərqli olduğu kimi, gözəlliklər də fərqlidir.

Bir var, hər hansı növ üçün gözəllik etalonu olsun. Yəni ümumən almaların ən gözəli, qızların ən gözəli. Bir də var, konkret olaraq hər bir şeyin daşıdığı gözəllik.

Gözəllik fərdi hadisədir. Yəni söhbət bir alma növünün digər alma növünə nəzərən daha gözəl olmasından getmir. Hansı isə növ daxilində konkret götürülmüş bir almanın öz həmcinsləri arasında gözəllik baxımından seçilməsi onun öz ideyasını, yəni öz növünü daha yüksək dərəcədə, daha adekvat şəkildə təmsil etməsi deməkdir. Yəni almanın armuddan, yaxud «qızıləhmədinin» «cırhacı»dan daha gözəl olması mümkün deyil, çünki onların hər birinin fərqli ideyaları və fərqli gözəllik etalonları var.

Eləcə də, ümumiyyətlə qızın oğlandan, yaxud sarışın qızın əsmər qızdan və ya tərsinə gözəl olduğunu iddia etmək olmaz. Söhbət ancaq konkret bir qızın gözəlliyindən gedə bildiyi üçün onun özükimiləri arasında müqayisəsi aparılır və bu zaman ilkin ideyaya, etalona yaxınlıq dərəcəsi nəzərə alınır.

Yaradılmış hər bir şey müəyyən bir layihə, plan, proqram əsasında yaradılır. Əgər söhbət insanın yaradıcılığından gedirsə, etalona uyğunluq ikipilləli olur: *birincisi*, layihənin öz mükəmməllik dərəcəsi, *ikincisi* isə düzəldilmiş predmetin layihəyə adekvatlıq dərəcəsi.

«Təbii» cisimlərin mükəmməlliyi, gözəlliyi də onların «layihəyə» uyğunluq dərəcəsi ilə müəyyənləşir. Lakin bu layihənin müəllifi artıq insanlar deyil. İlahinin «layihəsi» isə qeyrikamil ola bilməz. Deməli, burada söhbət ancaq «layihəyə» uyğunluq mərhələsindən gedə bilər. Hər hansı alma növünün öz gözəlliyi var. Hər hansı bir qızın, sarışın və ya əsmərin də öz gözəlliyi var. Lakin burada söhbət konkret bir almanın rüşeymdə nəzərdə tutulmuş inkişaf yolunu keçərkən uğradığı kənar təsirlərdən gedir. Qida çatışmazlığı, xəstəlik və s. – məhsulun ilkin ideyadan bir qədər uzaqlaşmasına, «çirkinləşməsinə» gətirib çıxarır. Maddi dünyadakı proseslər ilahi ruh olaraq üfürülmüş «layihənin», proqramın enerji təminatı, maddi realizasiya prosesindəki sapmalar, çatışmazlıqlar ancaq bir istiqamətdə – ilkin ideyadan uzaqlaşma istiqamətində baş verir. Mühit optimal olduqda kənar təsirlər ideyanın realizasiyasına tam təminat verdikdə isə, alınan məhsul ilahi «layihə»yə daha çox yaxın olur.

Yəqin buna görədir ki, «*təbiətində gözəllik olmayan heç nə yoxdur*» – deyirlər. Hər bir insanın da ilahi ruhdan payı və deməli, özünəməxsus gözəlliyi vardır. Sadəcə olaraq, cismani yetkinlik dövründəki ideyadan sapmalar bu ilkin gözəlliyi pərdələdiyindən onu adi gözlə görmək mümkün olmur. Amma kimsə görür. «Könül sevən gözəl olar» hikmətinin də arxasında məhz ilkin «layihənin» üzə çıxması dayanır. Kimlərsə ancaq realizasiyanı (real hissi obrazı), kimlərsə bu cari reallıq arxasında «layihənin» özünü görürlər.

Elmi idrak da ancaq «layihələr»i araşdırır. Yəni elmi konkret təzahürlər yox, ümumilər, ümumilər arasındakı münasibətlər maraqlandırır. Qanun da təzahürlər dünyasını deyil, mahiyyətlər arasındakı münasibəti ifadə edir. Başqa sözlə, *elm dünyası* fani dünyanın təsadüfi kənarçıxmalarını və sapmalarını deyil, mahiyyətləri ehtiva edir. Biz elm dünyası dedikdə, elmin predmeti olmalı olan dünyanı nəzərdə tuturuq. Bu, əslində, *həqiqətlər dünyasıdır*. Başqa yanaşmada (aksioloji) həqiqətlər – haqq-ədalət, bir başqa yanaşmada isə (estetik) gözəllik timsalı kimi ortaya çıxır. Eyni ideyaların müxtəlif rakurslarda təzahürü. Harada ilahi varlıqdan nişanə varsa, orada haqq-ədalət, həqiqət və gözəllik var. Deməli, hər yerdə var. Sadəcə görmək lazımdır. Bunu görənlər bu dünyanı hissə-hissə yox, bütövlükdə sevirlər. Bunu görənlər üçün sevgi universaldır. Xristian dini yamanlıq edənləri, «pis insanları» da sevməyi tövsiyə edir, çünki «pis insan» yoxdur. İslam isə nəinki bütün insanları, bütün dünyanı, dünyanın bütün hadisələrini bir ilahi nişanə daşıyıcısı kimi qəbul etdiyindən, burada nifrət, kin-küdurət və yalan üçün yer yoxdur, burada gerçəyə ancaq şəfqətli münasibət mümkündür. Bunun üçün kifir olanın gözəlləşməsini, qatışıq olanın saflaşmasını, naqis olanın kamilləşməsini gözləməyə ehtiyac yoxdur. Bunun üçün subyekt, «Mən» özü kamilləşməlidir; onda zərrədə sonsuzluğu, qaranlıqda işartını, bu gün yarımçıq olanın keçmişdə və ya gələcəkdəki bütövlük potensialı, bu gün naqis olanın keçmişdə və ya gələcəkdəki kamillik potensialını görmək mümkün olur.

Gözəlliyə mənəviyyat müstəvisində yanaşılması ona görə vacibdir ki, bəzən onu ancaq zahiri təzahürlə eyniləşdirirlər. Bizdə belə bir atalar sözü var: “*Gözəllik ondur, doqquzu dondur*”. Bu fikrin gerçəkliyə çox böyük uyğunluğu var. Amma

“əsl gözəllik zahiri yox, batini gözəllikdir” fikri ilə uyğun gəl-mədiyindən, bir müdrik ona belə bir əlavə etmişdir:

*Gözəllik ondur, doqquzu dondur,
Birini saxla, qalanını yandır!*

Nəyə görə? Çünki diqqət doqquza yox, birə yönəldilməli-dir. Əsl gözəllik donların, pərdələrin doqquz qatı arxasında giz-lənmişdir ki, məqsəd də məhz bu görüntüləri dəf edib həqiqətə çatmaqdır.

Biz gözəlliyin mənəvi və ilahi bağlantılarını önə çəkmə-yin tərəfdarıyıq. Mənəvi əsasdan məhrum olmuş gözəllik sanki öz əksliyinə çevrilir. Bax, gözəlliyə ikili münasibətin səbəbi də əslində budur. “Zahiri gözəlliyə aldanma!” kimi xəbərdarlıqlar əslində nəyi nəzərdə tutur? Axı, nə isə zahirə çıxıbsa, bu, tam təsadüfi ola bilməz. Yəni zahiri gözəlliyin özü də yüksək, ali bir məqamdır. Biz bir daha epiqraf kimi seçdiyimiz Quran ayəsini xatırlatmaq istədik: “Allahdır yaratdığı hər şeyi gözəl yara-dan” (Quran 32/7). Bəs onda “zahiri gözəlliyə” qarşı geniş ya-yılmış xəbərdarlıqlar, ehtiyatlanmalar nədən doğur? Bunun səbəbini anlamaq üçün biz başqa bir ayəsini misal çəkmək istər-dik: “...Rəbbimi unutturdu mənə gözəlliyə vurğunluğum” (Qu-ran 38/32). Deməli, söhbət əslində gözəlliyin özündən deyil, ona vurğunluqdan – aludəçilikdən gedir. Aludəçilik isə bütün bəlalərin baiskarı olub, istənilən təzahürdə haramdır.

*H*ər hansı bir şeyin gözəlliyi
onun öz ideyasına uyğunluğu ilə ölçülür.

*G*özəllik duyğusu təbiətin
insanı yenidən öz ağışuna almaq əzmidir.

*M*aksima:

*H*ər bir insanın ilahi ruhdan payı
və deməli, özünəməxsus gözəlliyi var.
Sadəcə olaraq, cismani yetkinlik dövründəki
ideyadan sapmalar bu ilkin gözəlliyi pərdələdiyindən onu
adi gözlə görmək mümkün olmur.

Təbiətində

gözəllik olmayan heç nə yoxdur.

Mütləq gözəllik

həm də mütləq varlığın ifadəsidir,
nisbi gözəllik varlığın da nisbiliyinə dəlalət edir.

Zahiri və daxili gözəllik

eyni vaxtda parlaya bilməz. Əvvəlcə birincinin
parıltısından ikinci gözə görünmür, amma elə ki, göründü,
onda birincini kölgədə qoyur.

Daxili gözəllik zahiri gözəlliyə

bürünəndə daha tez üzə çıxır.

*Zahiri parıltı göz qamaşdırır,
daxili parıltı gözləri açır.*

Gözəllik varsa,
onu qoruyan güc də olmalıdır.

Daxilən gözəl olmağın yolu
xaricdəki gözəllikləri duymaq, onlara heyran olmaq və
onlara qovuşmaqdır.

Süni gözəlliyin yolu
əzab-əziyyətdən keçir. Parlamaq üçün öncə
pardaqlanmaq, hamar olmaq üçün öncə yonulmaq
tələb olunur.

Gözəlliyi görə bilənlərin
öz yaratdıqları da gözəl olur.

Özünüdərək məqamında insan
təbiətin və dünyanın gözəlliyini də əxz edir.

Gözəlliyyə xidmət edən güc də nəcibləşir.

Hər şey öz

yerində və məqamında gözəldir.

Kimlərsə yaşadığı yeri

gözəlləşdirmək üçün tər tökür, kimlərsə sadəcə
gözəl yerə köçür.

Dünyada nə qədər gözəlliklər,

nə qədər dəyərlər düzgün baxış bucağı
seçilmədiyindən görünməzlikdə qalır!

Hər rəngi gözəlləşdirən bir fon var.

Rəngin gözəlliyini üzə çıxarmaq üçün fonu düzgün
seçmək lazımdır.

“Gözəllik ondur, doqquzu dondur”.

Əsl qabiliyyət doqquzun kölgəsində qalan biri görməkdir.

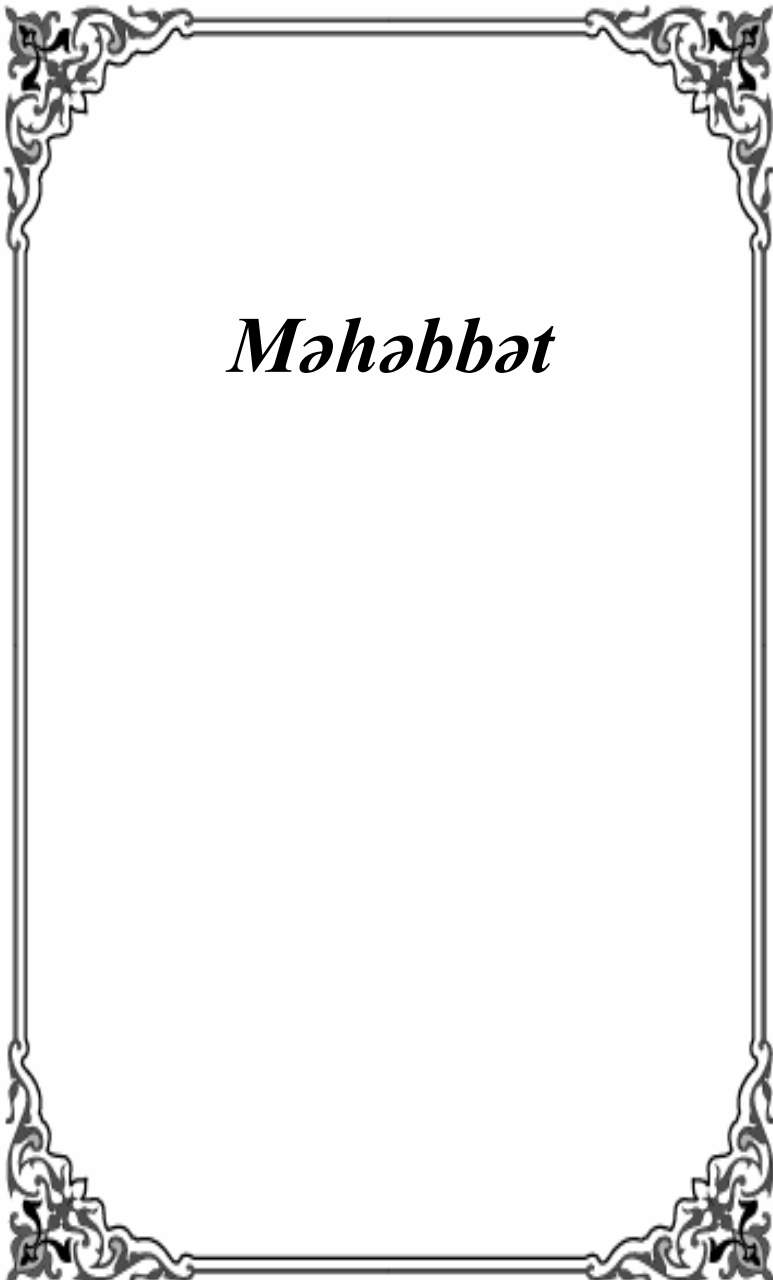
*H*ikmət və gözəllik qarşısında diz

çökməyənlər zor və hiylə qarşısında diz çökürlər.

*K*in adamı kifirləşdirir.

Məhəbbət

Şərqdə məhəbbətdən bir qayda olaraq yüksək poetik pafosla və ya həzin lirikanın dili ilə danışılır. Məhəbbət adətən ya şeir və musiqi ilə, ya da dramatik səhnələrlə təqdim olunur.

Ya hüdudsuz sevinc hissi, ya xəfif kədər, ya acı faciə!

Bir sözlə, məhəbbətin hiss və emosiyanın bütün çalarlarında görüntüsü qələmə alınır və ya nota köçürülür. Amma onun öz daxili quruluşuna heç kim toxunmur. Ən başlıcası isə budur ki, ona toxunmaq az qala günah sayılır. O, ancaq kənardan seyr edilməli imiş. Onun öz real dünyasına, iç aləminə nəzər salmaq elə bil ki, bu ülvü duyğunun bakirəliyinə toxunmaq qədər qəbahətli imiş.

Bəli, ənənəvi Şərq düşüncəsinə görə, məhəbbət elə bir aləmdir ki, bura ancaq aşqlar girə bilər, onların da beyni dumanlı olur. Ayıq adamın baxışları artıq yad nəzər hesab olunur.

Məhəbbət ağı başında olanlar üçün əlçatmaz olub qaranlıq qaldığından, sevənlər üçün isə çox parlaq olub göz qamaşdırdığından, onu hələ görənlər olmamışdır, – deyirlər. Və insanlar şair təxəyyülünə güvənmək məcburiyyətində qalmışlar. Şairlər də təbii ki, məhəbbətin özündə, ya onun insanı necə dəli-divanə etməsindən, vüsala çatmayan aşqların eşq yolunda özünü necə fəda etmələrindən bəhs etmiş, ya da vüsəl səhnələrini, guya mə-

həbbətin görünən tərəfləri kimi vəsf etmişlər. Məhəbbətin iç dünyası isə alınmaz qala olaraq qalmış, mənəvi körpüləri ağı başında keçmək mümkün olmamışdır. Bu baxımdan, məhəbbət aləmi az qala «o dünya» qədər müəmmalıdır. Sağ olanlar onu görməmiş, gedib görənlər isə ağı başında geriyə qayıtmamış, bizə bir şey söyləyə bilməmişlər. Bəs görəsən, eşq xəstəliyinə mübtəla olanlar sağalandan sonra onu nəql edə bilərlərmi? Ümumiyyətlə, bu xəstəlikdən sağalmaq mümkündürmü? Kimsə sağaldısa, onun eşqi nə dərəcədə həqiqi eşq imiş?

Məhəbbət haqqında elə bir düşüncə də dərin kök atıb ki, əsl məhəbbət həmişəlikdir, sevgi əbədidir, heç bir maneə, heç bir dəyişiklik onu sarsıda bilməz. Bir Şərq adamı, bir sufi belə düşünə bilər ki, aşiq məşuqun sifətinə yox, ruhuna vurulur. Əbu Turxan demişkən, «məhəbbət ruhlar arasında körpüdür». Lakin ruhun özünə də konkret yanaşdıqda məhəbbətin əslində hansı isə bir mənəvi keyfiyyətlə bağlılığı üzə çıxar bilər. Yox əgər biz düşünsək ki, məhəbbət ayrı-ayrı fiziki və ya ruhi-mənəvi əlamətlərin, cəhətlərin deyil, onların bütöv sisteminin, yekun təəs-sürətin sayəsində yaranır, onda aşiq bu bütövlüyün, müxtəlifli-yin içərisindən məhz hansı isə bir əlaməti ayırırsa, məhz bu əlamətə görə sevdiyini zənn edərsə, deməli bu, – əsl məhəbbət deyil. Duyğunun bütövlüyü və onu strukturlaşdırmaq cəhdləri...

Məhəbbət digər duyğularla yanaşı, müstəqil mövcud olan sadə duyğu kimi. Altıncı duyğu! Kimdə isə var, kimdə isə yox.

Məhəbbət – qəlb yarımçıqlığından doğan bir hiss, – tamamlanmaya ehtiyac...

Məhəbbət – yarımçığın bütövləşmək əzmi!

Məhəbbət – hissənin tama, yarımçığın bütövə doğru hərəkəti!

Məhəbbət – vahidin əzəmətinə, bütövün gözəlliyinə, tamın harmoniyasına heyranlıq!

Məhəbbət – potensial duyğu kimi, sevmək əzmi kimi!... Və məhəbbət iki tərəf arasında münasibət kimi; ünvanını tapmış, konkretləşmiş mənəvi-estetik proses kimi!

Məhəbbətə bir proses kimi baxsaq, o, üç mərhələdən keçir. Birincisi, ilk təəssürat, heyranlıq, vurğunluq. Bu məhəbbətin romantik çağıdır. Əgər məhəbbət vüsalla nəticələnərsə, bu hal yeni mərhələyə keçmir və axıra qədər davam edir. Evləndikdən sonrakı mərhələdə, birgəyaşayış dövründə romantika xeyli dərəcədə realılıqla əvəz olunur. Bu mərhələdə dostluq münasibətləri məhəbbətin yeni forması kimi və ya ilk romantik hissləri təməmləyən əlavə duyğu kimi zəruri şərtə çevrilir. Əgər dostluq yaranmasa, ailə münasibətləri tək bir romantik hiss üzərində qərar tuta bilməz. Bu zərif hiss nə qədər atəşin olsa da, birgəyaşayışın bütün ağır yükünü daşımaq üçün yetərli deyil. Əksinə, həyatı gerçəkliyin hər bir konkret problemi bu hissənin sarsılmasına, sevnələrin yerə enmələrinə yönəlmiş olur. Dostluq isə ilk növbədə ümumi maraqlardan, məqsəd birliyindən qaynaqlanır. Əlbəttə, xarakterlər arasında fərq dostlaşma prosesini ləngidir, ona mane olur. Məhz bu məqamda məhəbbətlə dostluq arasındakı fərq özünü göstərmiş olur. Görünür, C.Labryuer deyəndə ki, «*məhəbbət və dostluq bir-birini istisna edir*»¹, – məhz bunu nəzərdə tutur. Lakin, bircə, bu fərqi belə qabartmağa ehtiyac yoxdur. Çünki əslində bu ziddiyyət məhəbbətin ilk mərhələsinə, romantik dövrə aiddir. Ailə qurulduqdan sonra isə dostluq qaçılmaz olur. Daha doğrusu, evlilik mərhələsində əksliklər üzərində qurulmuş *tamamlama məhəbbətindən* fərqli olan yeni bir duyğuya – ümumi cəhətlər üzərində qurulmuş *eyniyyət məhəbbətinə* ehtiyac yaranır. Sonra isə bu iki məhəbbət növünün sintezindən ailə məhəbbəti formalaşır ki, övladlara olan məhəbbətin ortaq-

¹ Ж.Лабрюйер. Характеры или нравы нынешнего века. // Мир и эрос. М, 1991, с. 92.

lığı onu daha da gücləndirmiş olur. «*Zaman dostluğu gücləndirir, məhəbbəti isə zəiflədir*»¹ fikri, görünür, bu müşahidələr əsasında deyilmişdir. Amma C.Labryuer ailə dostluğunun əslində məhəbbətin növbəti mərhələsi olduğunu nəzərə almır. Məhəbbətlə dostluğu qarşı-qarşıya qoymaq cəhdləri də buradan yaranır.

Eyniyyət məhəbbətinin formalaşmasında *isinişmə* prosesinin mühüm rolu vardır. Bu proses tərəf-müqabilin ailə həyatında iştirakını mənəvi-estetik auranın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirir. Hər bir tərəfin «mən»-i yenidən formalaşır. Sanki qarşı tərəfin arzu və istəklərinə uyğunluq istiqamətində mənəvi transformasiya başlanır. Əsl yetkin məhəbbətdən də məhz bu mərhələdə söz açmaq mümkündür. İlk mərhələ olan romantik məhəbbət isə əslində məhəbbətin özü yox, onun axtarışdır. Bu sözlər daha çox dərəcədə ilk məhəbbətə aiddir.

İlk məhəbbət insanın özünün olmasa da, idealının kənarda mövcudluğuna olan münasibətidir.

Yeniyetmənin cinsi hissiyatı hələ təzəcə formalaşarkən onun özünün də hələ anlamadığı bir sövq-təbii ilə qəlbində bir işıq yanır və dünya gözəlləşir, daha al-əlvan görünür.

*Qönçə idim, gül oldum,
Boy atdım sünbül oldum,
Bir dilbilməz quş idim,
Oxudum bülbül oldum.*

Və bülbül gül həsrəti ilə yanmağa başlayır. Yeniyetmənin könlündə əks-cinsdən olan ideal obraz yaranır. Bu da əslində genetik olaraq ötürülmüş hissiyyatdır. Əlbəttə, bu obraz hələ tam formalaşmamışdır, konturları da aydın deyil, – amorfdur. Amma fərqi yoxdur. Yeniyetmə özü də bilmədən kənarda bu

¹ Yəni orada.

obrazın gerçəyini axtarır. Və hər hansı bir təsadüf, gerçəyin hər hansı bir əlamətinin bu obraza uyğun gəlməsi yeniyetmədə axtardığını tapmaq duyğusu, tam eyniyyət əminliyi yaradır. Bu duyğu elmdə *kəşfi*, texniki axtarışda *ixtiran*, bədii yaradıcılıqda *vəcdi*, ilahi ünsiyyətdə *vəhyi* xatırladır. Bu, – möhtəşəm və əsrarəngiz bir duyğudur. Və bundan sonra yeniyetməni inandırmaq çətindir ki, bu gerçək əslində onun idealından çox fərqlidir. Çünki o daha gerçəyi deyil, onun simasında öz idealını görür («*ilk məhəbbət kor olar*»). Və bu aldadıcı eyniyyət duyğusunun parçalanması üçün neçə-neçə faktların möhkəm zərbələri ilə üz-ləşmək lazım gəlir. Ağıl deyir ki, bu o deyil. Amma qəlb yenə də görmək istəyini görür.

İlk məhəbbət də, şəhvani hiss də – hər ikisi uşağın özünü cinsi baxımdan fərqləndirməyə başladığı vaxtdan yaranır. Bu zaman içəridən uşaq üçün anlaşılmaz və idarəolunmaz hisslər baş qaldırır. Və bu hisslər bir-birindən tamamilə fərqli iki müx-təlif qütb kimi ortaya çıxır.

Birinci hiss uşağı göylərə səsləyir; o öz mələyini axtarır. Bu, – ilk məhəbbət duyğusudur.

İkinci hiss də əks-cinsə qarşı yönəlmişdir. Lakin o, vəhşi bir ehtirasdır. Burada qarşı tərəf nəinki mələk deyildir, hətta onun əxlaqı, mənəvi keyfiyyətləri, əql-kamalı ümumiyyətlə diqqətdən, fokusdan kənardadır. Əslinə qalsa, burada ancaq erotik kamillik, qadın tərəvətinin, qadınlıq məziyyətinin bariz ifadəsi ön plana çıxır. Bu zaman hətta yaş da önəmli deyil. Məsələn, 14-15 yaşlı bir yeniyetmənin nəzər-diqqətini özü yaşında olan, qönçə kimi hələ təzə açılmağa başlayan, nərmənazik bir qız uşağı deyil, cinsi inkişaf baxımından tam yetişmiş və cinsi cazibə-darlığını daha çox hiss etdirən hər hansı bir qadın cəlb edir.

Bu axtarış heç də bəxt ulduzunun, könül yoldaşının axtarışı deyil. Məqsəd də heç evlənmək deyil. Sadəcə vəhşi şəhvani

hiss öz əks qütbünü axtarır və bu əks-qütb adsız-ünvansız, şəxs-sizləşmiş, mücərrəd bir erotik təzahürdür. Bu təzahürün real daşıyıcısı, onun kimliyi, digər xüsusiyyətləri əsla maraqlı deyil. Əksinə, bu xüsusiyyətlər ortada olanda, yəni şəxsi tanıyanda ona «o gözlə» baxmağa utanırsan. Çünki bu tanışlıq səni reallığa gətirir. İçində baş qaldıran ünvansız erotik hiss isə sənə bu dünyanın real münasibətlərindən, əxlaqi normalardan, adət-ənənədən, səni məhdudlaşdıran, utandıran, hissini mane olan nə varsa, – hamısından ayrılmaq, təcrid olunmaq və öz hissinlə, bu hissini təsadüfi və ünvansız tərəf-müqabili ilə birlikdə qalmaq istəyi təlqin edir.

Güman edirəm ki, qızlar da bu dövrlərində öz həmyaşıdlarından daha çox yetkin kişilərə (xüsusən, romanlarda və filmlərdə kişi xarakterinin və kişi gücünün timsalı sayılan obrazlara) qarşı özləri üçün anlaşılmaz bir meyl, cazibə hiss edirlər.

Əlbəttə, bu yaşda yeniyetmə öz hisslərindən diksinir, utanır, onları gizlədir, amma daxilində qadın cinsinə qarşı yaranmış anlaşılmaz bir cazibədən də qurtula bilmir. Fikri-zikri daha çox bu mövzuya yönəlir. Yeniyetmə təcrübəli kişilərdən, don juanlardan fərqli olaraq, bu istəyi reallaşdırmaq üçün plan cızır, tədbir tökmür, hətta belə bir görüşdən, öz hissini real münasibətlər sisteminə daxil etməkdən çəkinir, qaçır; amma ətraf qıcıqlandırıcı amillərlə dolu olduqda bu istəkdən xilas olmaq çətindir. Ona görə də, yeniyetmələrdə erotik filmlərə baxmaq meyli yaranır, onlar çox vaxt video və internet dünyasına səyahətə çıxmağa, reallıqdan uzaqlaşmağa çalışırlar.

Tənzim oluna bilməyən erotik hiss hələ tam formalaşmamış yeniyetmənin digər hissləri ilə müqayisədə çox güclü olduğundan, hətta psixikanın pozulmasına da səbəb ola bilər. Belə vaxtlarda görünür bu hissləri anlamaq və idarə edə bilmək üçün onlara xüsusi bilgilər verilməsinə ehtiyac yaranır ki, bu da ilk

növbədə valideynlərin vəzifəsidir. Cinsi tərbiyə ilə əlaqədar Azərbaycan dilində elmi-pedaqoji mənbələrin olduğunu nəzərə alaraq, bu mövzu üzərində ətraflı dayanmayacağıq. Bircə B.Rasseldən belə bir fikri iqtibas gətirmək istəyirik ki, yeniyetmələri öz cinsi hissləri ilə təkbəşinə buraxmaq, bu hisslərin gizlindən çıxarılması, adiləşdirilməsi və tənzimlənməsi üçün zəruri bilgilər verməmək, onlara qarşı ən azı qəddarlıq hesab olunmalıdır.¹

İlk məhəbbət duyğusu da, əslində ünvansız yaranır. Yeniyetməlik dövründə məhəbbət eyni vaxtda iki müxtəlif qütbdən başlanır. Bir tərəfdən, bədən yetkinləşir və erotik duyğu qəlb aləminə qədəm qoyur. Digər tərəfdən, qarşı cinsə münasibətdə estetik duyğu daha da yetkinləşir və xüsusi məna kəsb edir. İllər keçdikcə hər iki hissdə mərkəzə doğru yerdəyişmə gedir. Yaş artdıqca yeniyetmələrin cinsi meyli açmış güldən qönçəyə doğru dəyişir və nəhayət, öz həmyaşıdlarının üzərində dayanır. Bu dövrdə ilk məhəbbət duyğusu da göylərdən yerə enir və artıq nəzarətə alınan erotik hisslə qovuşmaq imkanı əldə edir. Real eşq üçün, evlənmək üçün yetkinliyin əsas şərti də məhz bu iki qütbün birləşməsi, yerin və göyün cazibələrinin tarazlaşmasıdır.

Düzdür, spontan başlanan ülvəi məhəbbət duyğuları ilə spontan erotik hissin qovuşması, – eşqin kamillik məqamı heç də hamıya qismət olmur. Kim isə hələ vaxtından əvvəl ya ülvəi duyğularını, ya da şəhvət hissini mütləqləşdirir, onun əsirinə çevrilir; kim isə göydən yerə enə bilmir və kim isə ömrü boyu sürünür və heç vaxt öz nəfsinin fəvqünə qalxa bilmir.

Məhəbbətin elə formaları da vardır ki, fərqlənən tərəfə yox, özünün bir parçasına, ikinci varlığına münasibət kimi ortaya çıxır. Bu, ilk növbədə *yaradıcılıq məhəbbətinə* aiddir.

¹ *Russel B.* On education. London, Routledge, 1994, p. 141-142.

Valideyn məhəbbəti də qismən *yaradıcılıq məhəbbətini* xatırladır. Yəni yaradanın öz yaratdığına sevgisi kimidir. Bir rəssamın öz tablosuna, bir bəstəkarın öz musiqisinə, bir yazıçının öz romanına bəslədiyi münasibət də bu qəbildəndir. Çünki yaradıcılıq məhəbbəti də əslində eyniyyət məhəbbətinin formalarından biridir. Sənətkar əvvəlcə öz qəlbində yaratdığı obrazı, öz qəlbinin bir guşəsini gerçəkliyə transfer edir və yaratdığı əsərin simasında özünün ikinci (bəlkə də daha əsas) həyatını yaşayır.

Valideynlik hissi instinktiv səviyyədə heyvanlara da aid olub və məqsədyönlü qayğı və himayə ilə müşayiət olunur. Lakin balaları böyüdükdən sonra onların «valideynə» məhəbbəti və ya hər hansı bir qayğısından danışmaq çətindir. Platon burada ancaq leyləyin istisna olduğunu xüsusi qeyd edir. Bu kontekstdə Platon yüngülqanadlı erosla leyləyin timsalında məhəbbətlə qayğının müqayisəsini verir.¹

Övladın valideynə məhəbbəti də eyniyyət məhəbbətinin bir formasıdır. Övladlıq duyğusu hissənin tama, yaradılmışın yaradana münasibətini ifadə edir. Bu mənada *ilahi eşqə* bənzəyir. Şagirdin ustada, hər bir şəxsin öz həyat və amal idealına münasibəti də bu qəbildəndir. Milli ruh, vətən sevgisi də eyniyyət məhəbbətinin məhz bu aspektdəki formalarıdır. Yəni insan özünü millətin və ya Vətənin bir parçası kimi duya bilirsə, – deməli, bu ülvəi hissdən məhrum deyil.

Göründüyü kimi, məhəbbətin formaları çoxdur. Amma ən çox hallanan və dar mənada məhəbbət anlayışına yiyə çıxan fərdi (cinsi) məhəbbətdir ki, o da eyniyyətdən yox, fərqdən qidalanır. *Tamamlama məhəbbəti* ümumdünya cazibəsinin də, bəşər nəslinin davam etməsinin də əsasında durur. Və bu hiss

¹ Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. М., 1990, с. 267.

mənəvi dünyanın qeyri-şüuri fəzasına aiddir. Onun yaranması da, uğurla sonuclanması da taleyin, qədər in işidir.

Lakin məhəbbət heç də həmişə tükənməz və əbədi bir duyğu olmur. Çünki insan dəyişdikcə, digər tərəfdən qarşı tərəf ona getdikcə daha çox bəlli olduqca, yəni romantik duyğulardan reallığa, nasirənə həqiqətlərə endikcə onun cazibə qüvvəsi azalır. Qarşı tərəfin sirli-sehirli, əlçatmaz və müəmmalı olduğu dövrlər arxada qalır və o tədricən cari həyatın, reallığın məlum bir iştirakçısına çevrilir. Görünür, bunları nəzərə alaraq Əbu Turxan deyir: *“Sevdiklərimiz kitab kimidir; oxuduğumuz müddətdə ayrılmaq çətinidir, amma elə ki, oxuyub qurtardıq, yəni dən oxumaq maraqsız olur”*. Əlbəttə, bu fikirdə həqiqət çoxdur və ilk baxışda ən gözəl aforizmlərdən biridir. Amma bu həqiqət “acı həqiqət” olduğundan, biz bu fikri aforizmlər siyahısına ona görə daxil etmədik ki, o reallığın ancaq bir tərəfini ifadə edir və məhəbbəti adiləşdirir. Əslində elə kitablar var ki, ikinci və üçüncü dəfə də oxuyanda yenə maraqlı olur. Hətta elə kitablar var ki, heç vaxt axıradək oxunub qurtarmır.

Hər halda biz məhəbbət haqqında hekayətin nikbin notlarla tamamlanmasının tərəfdarıyıq.

Məhəbbət – ruhun tamamlanmaq əzmidir.

Məhəbbət bir ruhun başqa bədəni istila etməsidir.

Bir nöqtəyə yönəlib yandıran
məhəbbətdənsə, bütün dünyaya səpələnib işıqlandıran
məhəbbət yaxşıdır.

Məhəbbət mənəvi kamilliyin
həm nəticəsi, həm də şərtidir.

*A*ğıl ayırır, məhəbbət birləşdirir.

*M*əşuq bir güzgüdür ki,
aşıqə öz içində yaratdığı ideali göstərir.

*M*əhəbbət – aşıqın
mübhəm qəlb aləminə açılan işıq qapısıdır.

*Q*əlbın pünhanları
ancaq eşq işığında görünür.

*H*ər fəslin öz eşqi var.

*Q*əlbə məhəbbət
ışığı yananda qaranlıqlar əriyir.

*Ə*r eşqin dörd fəsli var.

*M*əhəbbət digər duyğularla yanaşı,
müstəqil şəkildə mövcud olan sadə duyğudur – altıncı
duyğu! Kimdəsə var, kimdəsə – yox.

*S*evgi ancaq işıqlı adamların qismətidir.
Qara qəlblər işıqdan qorxur.

*S*evgi daha çox qeyri-müəyyənliklə,
müəmma ilə, sirr və sehlə əlaqədar olub, əslində bir
möcüzə axtarışıdır.

*M*əhəbbət qəlbin şeiriyətidir.

*M*əhəbbət ruhun canlanmasıdır.

İnsan qəlbinin dərin qatları
düşüncə ilə yox, sevgi ilə işıqlanır.

Əql ilə sərinləşdirilməyən
qızğın məhəbbət buxarlanıb uçacaq.

Əşq ancaq əzəli-əbədi və sonsuz
olan böyük Yaradana ünvanlananda əql ilə
məhdudlaşdırıla bilməz.

Bəzən şəxs öz iradəsini
könüllü olaraq təslim edir: buna səbəb ancaq
məhəbbət ola bilər.

Məhəbbət qəlbin
əql üzərində qələbə himnidir.

Məhəbbət və intellekt

hər biri ayrı-ayrılıqda gözəldir, amma yaxşı olar ki,
qarşı-qarşıya durmaqdan, bir-birini
tamamlasınlar.

*Fikir cövhərini odda yapmasan,
Soyuq düşüncədən şəfqət sönəcək.
Sevgi atəşinə hikmət qatmasan,
Kərəmlər yanaraq külə dönəcək.*

*Şəhvət məhəbbət kontekstində,
məhəbbət isə həyat kontekstində dəyərlidir.*

*Məhəbbəti şəhvətdən fərqləndirən
daha bir cəhət onun kəsilməzliyidir.*

*Bütün aşiqlər divanədir.
Amma bütün divanələr aşiq deyil.*

Ağıl da ruh məqamındadır;
amma ruhun ağıla sığmayan tərəfləri var ki, buna ya
divanəlik və ya eşq deyirlər.

Ağıllı sevgi – həyatın bir hissəsidir,
dəli sevgi – bütövlükdə həyatı zəbt edir.

*Ö*zünü itirmək, öz iradəsini bütövlükdə
başqa iradəyə təslim etmək, səcdə qılmaq, pərəstiş etmək,
– bunlar hamısı ilahi eşqin əlamətləridir.

*İ*lahi eşqin başlıca
əlaməti pərəstiş duyğusudur.

*İ*lahi məhəbbət sevginin müqəddəslik
duyğusu ilə birləşməsindən doğulur.

Sevgi aşiqin ayağını yerdən üzür və o,
xəyal dünyasına köç edir.

İlahi eşq ideyası

getdikcə solmuş, cırlaşmış və onun bədii
tərənnümünü fərdi məhəbbətdən seçmək
çətinləşmişdir.

Məhəbbət dünyası xəyal ilə
gerçəkliyin birləşməsindən yaranır.

Məhəbbət gerçəkliklə
arzu dünyası arasında sərhədi götürür.

Maneənin tamamilə aradan qaldırılması
"qısa qapanma" yaradır və son başlanğıcla bilavasitə
birləşmiş olur.

Eşqin zirvəsini
duman örtəndə kədərə çevrilir.

Kədər eşqin astarıdır.

Səxavət – həddini keçəndə israfçılığa,
sevgi – həddini keçəndə məcnunluğa çevrilir.

Sonsuz hissin sonlu varlığa yönəldilməsi
sözün müstəqim mənasında məcnunluqdur.

Məcnunlar yanmasa, dünya isinməz.

Əgər ilk məhəbbət qəlbin
bütün guşələrini işıqlandıra bilməyibsə, deməli, «ilk
məhəbbətlər» hələ çox olacaq.

İlk məhəbbətin mövhumı obrazı
aşıqın özü tərəfindən yaradılmış olur.
Yaradan yaratdığını sevməyə bilərmimi!?

Qısqanclıq özünə
aid olanı itirmək qorxusudur.

Özünü ə aid olmayanı qısqanmaq
ayının meşədən küsməsinə bənzəyir.

Qadın qəlbinə aparan yolların
ən miskini yazıqlıqdır. Qadın qəlbində yerləşə bilmək
üçün öz "Mən"lərini istənilən qədər kiçiltməyə hazır olan
kişilər qadının məhəbbət deyil, mərhəmət telinə
toxunduqlarının fərqləndə olurlar.

Əsl kişinin məhəbbət ovu
qadın qəlbində sığınacaq tapmaq deyil, bu qəlbi
bütövlükdə fəth etməkdir.

Gözəl (ləyaqətli) qızlara ən böyük pisliyi
“sevirəm” deyə onların peşinə düşən avara aşıqlər edirlər.
Onlar nə vaxtsa baş tuta biləcək həqiqi bir sevgiyə kölgə
salır, onun qarşısını almış olurlar.

Zaman keçdikcə sevgi atəşi səngisə də, xatirə
qılgıncımları onu hər dəfə yenidən alovlandırır.

Qarşılıqsız eşq səhrada yolunu azanın
ilgımda təskinlik tapmasına bənzəyir.

Vüsal romantik məhəbbəti göylərdən yerə endirir. Eniş
uğursuz olanda məhəbbət ölür. Eniş tədrici olanda
məhəbbət yeni formaya – ailə məhəbbətinə keçir.

Qarşılıqsız eşq alovlanmaz.
Alovlansa da, sevənin ancaq özünü yandırar.

Sevməyən sevgili aşıqın

qəlb işığını özünə qaytaran güzgü kimidir; özü biganə
olsa da, aşıqın qəlbini daha da alovlandırır.

Yerə də enəndə yalnız məhəbbətin

qanadlarında enmək olar. Qanadlar səni bataqlığa
düşməkdən qoruyar.

Məhəbbətin alçaldılması nifrət hissi yaradır.

Amma nifrət onu tamamilə silə bilmədiyindən bir müddət
onlar qoşa yaşamağa olurlar.

Kimə aşıq olmaq adamın

iradəsindən asılı deyil, amma səviyyəsindən asılıdır.

İnsanlar yaxşıları sevməkdən daha çox,
sevdiklərini yaxşı hesab edirlər.

Aşiq ən gözəl anlarını
ancaq sevgilisi ilə bölüşmək istəyir.

Sanki bütün dünya sevgililərin sevincinə şərik olur.

Eşq şimşəyi çaxanda bütün dünya işıqlanır.

Aşiqin ən böyük səadəti
onun gözlərində bütün dünyanın gözəlləşməsidir.

Günəş çıxanda Yer hansı hissi keçirirsə,
sevgilisini görən aşiq də həmin hissi keçirir.

Məhəbbət həyatdan əlini üzənləri də
yenidən həyata qaytarır.

İnsan sevgilisinin simasında
bütün dünya harmoniyası ilə vüsal tapmağa çalışır.

Ancaq sevərək gözəlləşmək mümkündür.

Aşiq sevgilisinin sevincinə sevinir.

Hər çiçək bir aləmdir;
sevəndə aləm özü də çiçək tək açılır.

Həm sevib, həm də sevlmək
ancaq xoşbəxtlərin qismətidir.

Məhəbbətin çiçəklənə bilməsi üçün
münbit mühit lazımdır.

Sevgini sevgidən başqa yolla duymaq mümkün deyil.

Sevdiklərimiz kitab kimidir.

Oxuduğumuz müddətdə ayrılmaq istəmirik;
amma elə ki, oxuyub qurtardıq, yenidən oxumaq
maraqsız olur.

Əsl sevgi kitabı oxumaqla qurtarmır.
Hər dəfə yeni səhifələr açılır.

Bütün sənət növləri məhəbbət və aqlın
bu və ya digər nisbətdə birləşməsindən yaranır.

Şərqdə idrakın işığı
eşq işığının kölgəsində qalır, Qərbdə – əksinə.

*Ailə,
qadın, kişi*

Bütövləşmək üçün insan sanki öz yarısını qarşı cinsin nümayəndəsində axtarır. Bu zaman insan özünün cinsi mənsubiyyətindən irəli gələn yarımçıqlığından xilas olur.

Cinsi mənsubiyyətdən irəli gələn yarımçıqlıq – dünyaya ancaq kişi və ya ancaq qadın nəzərləri ilə baxmaq, dünyanın ancaq bir üzünü görməkdir. Dünyanın hər iki üzünü görmək üçün onun başına dolanmağa ehtiyac yoxdur. Bunun üçün dünyanın bir üzünü görən insanla o biri üzünü görən insanın dil tapması, kumulyasiyası yetərlidir.

Haydegger belə deyir: *“İnsan öz mənasını varlıqda tapır, varlıq da öz bütövlüyünü və mənasını insanda tapır”*. Kişidə və ya qadında yox, məhz insanda. Lakin kişi və ya qadının fəvqündə daha ümumi bir insan varmı, yoxsa insan ancaq bir abstraksiya kimimi mövcuddur?

Şərqdə ictimai şüur, mövcud əxlaq normaları, adət-ənənə məhəbbət hissinə təsir edən amillər sırasındadır. Lakin burada məhəbbətin fərdilik dərəcəsi, məhrəmliyi yüksək olduğundan, daha çox iç dünyasına aid olmuş, sosiallaşmamışdır. Digər tərəfdən, ictimai amil əksər hallarda sevənlərin vüsalına maneə kimi ortaya çıxdığından, məhəbbət reallığın baryerlərini aşmaq üçün daha yüksək emosional potensial kəsb etməli olur.

Məhəbbət hissinin artıqlığı Qərbdə çox vaxt pis əlamət hesab olunmuşdur. Fransada sevgi və ehtiras ancaq məşuqə saxlamaq üçün əsas ola bilərdi; ailə qurmağın şərtləri isə daha çox ölçülüb-biçilmiş planlar əsasında qurulurdu; həmin planlar ki, biz ona həmişə rişxəndlə yanaşmışıq. «Əhməd haradadır?» filmində «məgər evlənmək də planladır?», – sualı hətta bizim çağdaş düşüncə üçün də çox səciyyəvidir. Ürək hökm edən yerdə ağıl nə haqla plan qurur?

Bizdə belə bir fikir var ki, guya ailənin planlaşdırılması ideyası məhəbbətin ülviliyinə qəsdədir. Qərbdə isə, göründüyü kimi, məhəbbət özü az qala ailə planlarına qəsd kimi dəyərləndirilir. Qərbdə gənclərin evlənməsi, ailə qurması ilə bağlı bir sıra tədqiqatlara nəzər saldıqda təəccüblənməmək olmur. Məsələn, Nobel mükafatına layiq görülmüş tədqiqatlardan birində «nikah bazarı»ndan bəhs edilir, Şərq poeziyasında ənənəvi olan aşiq-məşuq münasibətləri bazar iqtisadiyyatı kontekstinə salınır.

Qərbdə evlilik məhəbbət və ya cinsi münasibət mənasında yox, daha çox dərəcədə birgəyaşayış və ortaq mülkiyyət mənasında başa düşülür. Hüquq müstəvisində evlənmək və boşanmaq prosedurları da müvafiq olaraq mülkiyyətin birləşməsi və bölgüsü məsələsi kimi ortaya çıxır. Kiminlə isə «dostluq» etmək, müntəzəm cinsi münasibətlərdə olmaq evlilik üçün əsas sayılır. Q.S.Bekker yazır: «Məsələn, kişi və qadın uşaqların tərbiyəsində, ev təsərrüfatında və digər faydalı məsələlərdə ailə qurmağın əhəmiyyətli olduğuna əmin olana qədər nikaha girməyi təxirə salırlar».

Qərbdə *başlıq* yoxdur, lakin əvəzində plan var. *Başlıq* isə Şərqdə heç də universal xarakter daşımır və həm də bəzən rəşional motivlərə əsaslanır. Məsələn, qərblilər *başlıq* alsaydılar, onun məbləği ali təhsilli, çox görmüş, çox gəzmış qızlar üçün daha böyük olardı. Türkmənistanda isə orta təhsilli qız üçün

başlıq ali təhsillidən artıqdır. Ən yüksək məzənnə isə heç təhsil görməmiş, evdən eşiyə çıxmamış qızlar üçündür. Deməli, əsas məsələ hansı meyarlardan çıxış etməkdə, nəyə üstünlük verməkdədir. Haradasa meyar təcrübə, bilik və sərbəstlik, haradasa məsumluq, itaətkarlıq və bəkirəlik dərəcəsidir.

Başlıq almayan Qərb ölkələrində qızın ailə büdcəsinə nə qədər gəlir gətirəcəyi haqqında mülahizə əsas yer tutur. Təzə-hürlər fərqli, mahiyyət isə eynidir. Lakin qərblilər öz iqtisadi maraqlarını daha ustalıqla maskalaya bildiyindən sadələşmiş şərq-lilərə lağ etməkdən çəkinmirlər.

Qərbdə məhəbbət real cismani həyatdan ayrılır. E.Fromm yazır: *«Məhəbbət ancaq o zaman mümkündür ki, iki nəfər bir-biri ilə mövcudluğun ən dərin qatında ünsiyyət saxlayır və ona görə də onların hər biri özünü bu dərin qatda yaşaya bilər. İnsan gerçəkliyinin, həyatiliyin, məhəbbətin əsası, təməli ancaq burada, bu «dərin» yaşantıda qoyulmuşdur. Bu cür yaşanan məhəbbət – müntəzəm çağırışdır; bu, – istirahət yox, hərəkət, inkişaf, birgə fəaliyyətdir...»* Qərbdə bu cür yanaşma tərz-i ədəbiyyat və kinoda da təbliğ olunur. Lakin təəssüf ki, bir çox hallarda müasir Qərb dünyası daha çox bayağılaşmış, heyvani səviyyəyə enmiş hissləri önə çəkir. Reallıq örnək olmaq səlahiyyətini itirir.

Şərqdə ailənin möhkəm olması üçün belə bir hikmət həmişə əsas tutulub ki, *“biri od olanda, o biri su olmalıdır”*. Digər tərəfdən tək-cə hissiyyatla və ya tək-cə ağılla ailə möhkəm ola bilməz. Ailədə bunların hər ikisinin bir-birini tamamlaması əsas şərtidir.

Bir Şərq müdriki deyib ki, *“kişinin həmişə ağılı başında olmalıdır”*, bir Şərq şairi də qafiyə xatirinə: *“Kişinin papağı həmişə başında olmalıdır”* – deyib. Zaman keçib, ağıl yaddan çıxıb, ancaq papaq yadda qalıb.

Kişini kişi edən aqlının duyğulardan üstün olmasıdır.

Qadının əvvəlcə “ürəyi gedir”, dalınca da “ağlı başından çıxır”.

Qadının ağlı həmişə ürəyinin yedəyində olur. Kişinin hətta ürəyi getsə də, ağlı həmişə başında olmalıdır. Kişi sadəcə sevgili, ailə başçısı deyil; o həm də əsgər, dövlət adamıdır. Napoleon da təsadüfən demirdi ki, dövlət adamının ürəyi də başında olmalıdır.

İnsan bütün potensial məhəbbət enerjisini ancaq bir səmtə yönəltsə, məsələn, ancaq bir şəxsə cəmləşdirsə, bu şəxs sevgili də olsa, övlad da olsa, tənəşüb pozular, ahəng itər. Bəzən isə sevgi yox, meyl, aludəçilik, nəyə isə həddindən artıq bağlanmaq tarazlığı pozur və həyat öz rəngarəngliyini və zənginliyini itirir.

İstənilən ifrat haramdır! Şərabın da qadağan olunması əslində daha universal formada deyildikdə, aludəçiliyin qadağası kimi başa düşülməlidir. Fikri dumanlandıran hər şey ziyandır. Bu sırada ən çox yayılmış “səbəblərdən” biri – qadındır. H.Cavid də obrazlardan birinin dili ilə deyir: “Qadın insanı Haqqdan ayrı salır”. Əlbəttə, burada məqsəd qadını günahlandırmaq deyil. Söhbət qadının hiylə-fəsadından yox, gözəlliyindən gedir:

*Səndə bir öylə hüsnü-cazibə var,
Ki olur, hər görən pərəstişkar.*

Əslində şərab da, oyun da, musiqi də o zaman ziyanlı olur ki, aludəçilik yaranır. Gözəl qadın da öz hisslərini idarə edə bilməyən kişilər üçün aludəçilik mənbəyi ola bilər. Bu halda günahlandırılan qadın yox, kişi olmalıdır. Əlbəttə, belə hallarda aparıcı qüvvə məhəbbət yox, nəfsdir. Məhəbbət hissiyyatın daha yüksək mərtəbədə təzahürüdür. Amma bununla belə məcnunluq səviyyəsinə qalxmış məhəbbət də ifratın bir formasıdır.

Ailəni dayanıqlı edən

qadın ilə kişi arasındakı eyniyyət yox, fərqdır.
Məhəbbət özü də bu fərqi sayəsində mümkün olur.

Qadınlar oxşarlığı eyniyyət kimi

qəbul etməyə daha çox meyillidirlər. Oxşar fikirlərin
əslində nə qədər fərqli olduğunu aşkara çıxarmaq – kişi
təfəkkürü üçün səciyyəvidir.

Qadının qurduğu tələlər

kişinin tələlərindən daha uzun müddətə
hesablanmış olur.

Çox vaxt qadınlar
ağılın yoxluğundan yox, çoxluğundan
ağılsızlıq edirlər.

Qadının əvvəlcə “ürəyi gedir”,
dalınca da “ağlı başından çıxır”.

Qadının ağlı ürəyinin yedəyində olur.

Sivilizasiyanın əsasında
əmək bölgüsü dayandığı kimi, ailəni də mümkün edən
kişi ilə qadın arasında əmək bölgüsüdür.

Bərabərlik iddiası ailəni sarsıdır.

Qadın ictimailəşəndə ailə dağılır.

Əsl kişi hətta bu günün
cazibəsində olarkən də, sabahı düşünə bilir.

Qadın üçün keçmişin xatirələri
və gələcək haqqında xəyallar önəmlidir; amma onu
hərəkətə gətirən bu günün duyğularıdır.

Kişilər elmi,
qadınlar poeziyanı xatırladır.

Maksima:

Eyni növlü bitkilər,
biri ala dağda, biri qara dağda olsa da,
bir ailənin üzvü hesab edilirlər. Qızılgüllə tikan isə
həmişə yanaşı olsalar da, başqa ailələrə aiddirlər və
onların izdivacı istisna olunur.

*K*işisi də, qadın da

tək qanadla yaranır. Pərvazlanıb uçmaq üçün
qanadların qoşalaşması lazımdır.

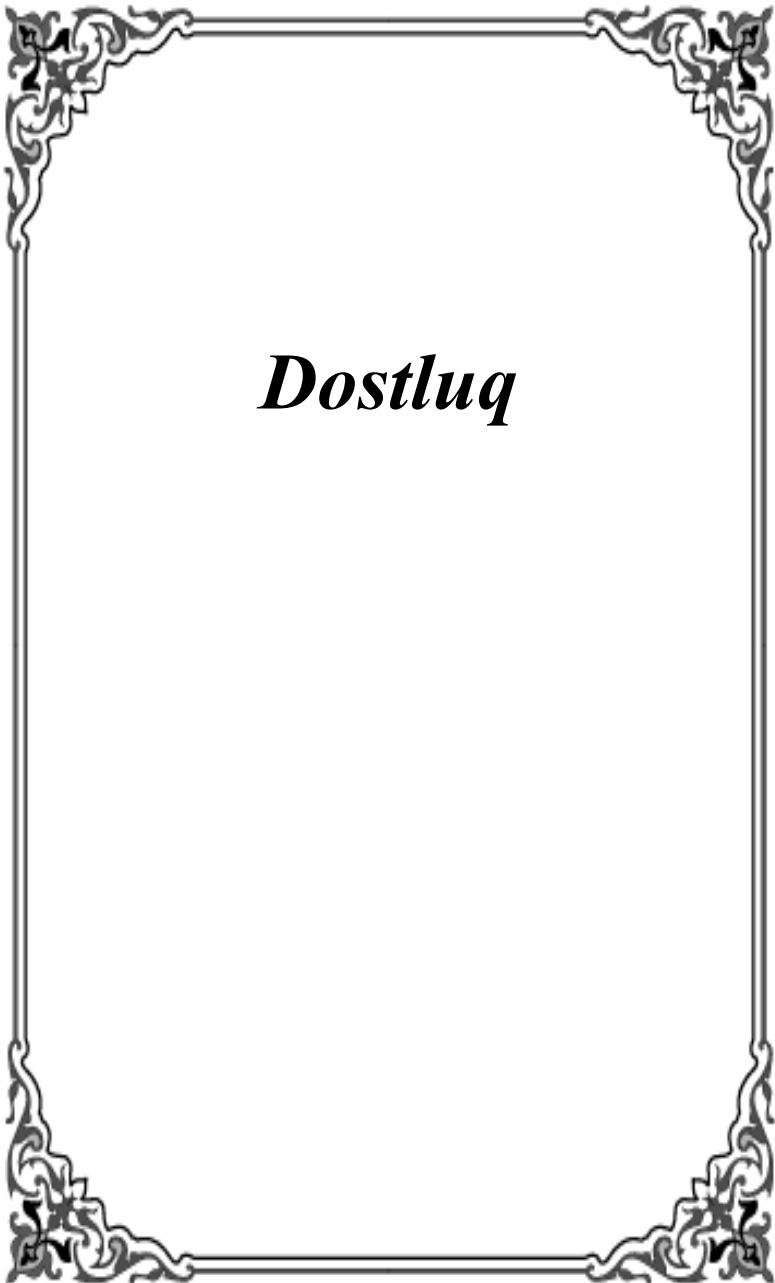

*Ə*gər istəyirsənsə izdivacın
göyün yeddinci qatında olsun, əvvəlcə
uçmağı öyrən.

*B*ütün dünyanı gəzib
səadət axtardım, – tapmayıb, kor-peşman evə döndüm.
Sən demə o, evdə məni gözləyirmiş.

Dostluq

“Dostu dar gündə sınayarlar”, – deyib atalarımız. Amma dost dediyin nədir, sınağa çəkdiyən nə? Yaxud əvvəl gərək dostun ola ki, çətin işə gedəndə məhz onu seçəsən. Bütün paradoks bundan ibarətdir ki, dar gündə sınamaq artıq gec olur.

Şərqdə necə ki, məhəbbət reallığın fəvqünə qaldırılaraq ancaq onun ifrat, birtərəfli təzahürü kimi tərənnüm olunur, eləcə də dostluğun şərtləri həddindən artıq ağırlaşdırılır və reallığın fəvqünə qaldırılır. Əslində isə dostluq da, məhəbbət də iki kənar hal, qütb arasında olduqca müxtəlif rənglər qammasını, bütöv spektri əhatə edən konkret təzahürlərdir.

İnsanın mənəvi aləmi ağıl və ehtirası bir komponent kimi ehtiva edir. Müxtəlif insanlarda onların səviyyəsi müxtəlif olduğu kimi, nisbəti də müxtəlifdir. Bir adamın başqasına münasibətində də ağıl və ya hissin ön plana keçməsi fərdi məsələdir. Amma Şərqin məhəbbət konsepsiyalarında ağıl komponenti sıfıra endirilir və insan ancaq müəyyən bir hissin əsirinə çevrilir.

Dostluq da ünsiyyətdən, yoldaşlıqdan, iş birliyindən, simpatiyadan, qarşılıqlı hörmətdən, fikirlərin, zövqlərin, əqidənin və s. uyğunluğundan ayrılaraq nə isə mütləq bir şey kimi dəyərləndirilir. Bir insanın digər insana mütləq inamı, etibar, mütləq simpatiyası, mütləq sədaqəti, mütləq qayğısı, mütləq səxavəti;

bir sözlə, başqasını özündən əziz, özündən uca tutmaq, özündən öncə onu düşünmək, onun yolunda canından keçmək və s.və s. keyfiyyətlər hamısı reallığın özündən daha çox, onun ifrat vəziyyəti kimi təqdim olunur.

Bəs reallıq necədir? Mütləqə yaxın təzahürlər tək-tək hallarda rast gəlinir və bunlar tarixdə, hafizələrdə məhz xüsusi, əlahiddə bir hal kimi qalır. Biz isə reallıq dedikdə daha çox dərəcədə əksəriyyəti, orta statistik insanı nəzərdə tuturuq.

İnsan tək yaşaya bilməz. O, cəmiyyətin bir üzvüdür. Oxumaq, təhsil almaq üçün, müəyyən bir iş görmək üçün başqaları ilə birlikdə fəaliyyət göstərir. Bu başqalarının kimliyi adətən təsadüfi olur. Hələ lap uşaqlıqdan baxçada kimlərlə birlikdə olmaq, məktəbdə hansı sinfə düşmək və kimlərlə bir sinfdə oxumaq, universitetdə tələbə yoldaşları, yaşadığı məhəllədə qonşular, işlədiyi yerdə iş yoldaşları və s.-lə ünsiyyət ictimai həyatın zəruri şərtləridir. Amma bu böyük kollektivlər içərisində kimlərlə isə daha yaxın iş birliyi yaranır ki, bu da yenə çox vaxt bizim seçimimizdən asılı olmayıb, daha çox şəraitin, situasiyanın bizə təlqin etdiyi əlaqələrdir. Məsələn, tələbə yoldaşları içərisində kiminlə isə həm də qonşu olmaq və ya valideynlərin tanışlığı, nəqliyyat marşrutunun üst-üstə düşməsi – bütün bunlar təsadüflərdir. Amma məhz bu sıx əlaqələr ya rəqabət, ya da dostluq üçün əsas olur. Yoxsa kim isə özünün müəyyənləşdirdiyi meyarlar əsasında qapı-qapı düşüb özünə dost axtarmır.

Mühitin, şəraitin təlqin etdiyi yoldaşlıq o adamlarda dostluğa çevrilir ki, onların dostluq haqqındakı təsəvvürləri insanı ləyaqətin tərkib hissəsi kimi, düşünülmüş surətdə bu yoldaşlığın üzərinə gəlir. Yəni sədaqət, etibar və s. keyfiyyətlərin insanın öz təbiətində öncədən olması bu keyfiyyətlərin kimə isə münasibətdə də təzahür etməsinə səbəb olur. Bir insan başqa-

sını özünə dost hesab etməyə başlayır və onu heç düz-əməlli tanımadan, sınaqdan çıxarmadan, onunla “bir pud duz yemədən” öz rəftarını və münasibətini məhz bu prinsiplər üzərində qurur. Psixologiyada buna “köklənmə” (*установка*) deyirlər. Qarşı tərəf də özünə olan diqqəti, etibarı və qayğını hiss edərək, əgər öncədən həmin keyfiyyətlərə malikdirsə, adekvat addımlar atır. Lakin çox az hallarda hər iki adamın dostluq haqqında təsəvvürləri və şəxsi əxlaqi keyfiyyətləri yüksək mənəvi tələbat səviyyəsində olur. Əksər hallarda tərəflərdən biri öncədən dostluğa köklənməklə, özünü bu dostluğa inandırmaqla birtərəfli qaydada addımlar atır. Qarşı tərəf buna ancaq öz səviyyəsinə uyğun şəkildə cavab verə bilər. Burada biz “ilk məhəbbət” hadisəsinə müəyyən bənzəyiş görürük. Yəni insan yetərinə obyektiv əsas olmadan özünü inandırır və özünə təlqin edir. Lakin fərq bundan ibarətdir ki, dostluq genetik ehtiyacdən daha çox, tərbiyə vasitəsilə təlqin olunmuş yüksək keyfiyyətləri bölüşmək, onları reallaşdırmaq, tətbiq etmək ehtiyacından doğur.

“İlk məhəbbət” də öncə fikirdə yaranmış bir idealın transformasiyasıdır. Lakin bu zaman idealın statusu başqadır. Belə ki, o təkdir və eyni zamanda insanın yalnız mənəvi-estetik ehtiyaclarının deyil, həm də instinktlərinin səfərbər olunması sayəsində formalaşır. Dost isə çox da ola bilər, həm də burada instinktlərin iştirakı yox dərəcəsidir. İnsanın instinktiv ehtiyacı ancaq ünsiyyətə olan tələbatdır ki, bunun da ödənməsi yolları çoxdur. Yəni Kant deyəndə ki, dostluq – ideyadır, tamamilə haqlıdır. Sadəcə olaraq, heç bir real dostluq “dostluq” ideyasına mütabiq deyil. Kant dostluğu *özünə sevgi* ilə *başqasına sevginin* dialektikasıdan hasil edir. Kanta görə, dostluq münasibətlərində “özünə sevgi qarşılıqlı sevgi ideyasında əriyir”¹. Amma bu heç də həmişə mümkün olmur. Belə ki, insan

¹ Кант И. Лекции по этике. М., Республика, 2000. с.184.

qeyri-şüuri şəkildə də olsa, özünü həmişə başqalarından ayırır. Sadəcə olaraq əsl dostluq zamanı dostunu da “başqaları”, yəni yadlar cərgəsində yox, “öz”ü tərəfdə hesab edir. “Mən” və “başqaları” münasibəti “biz” və “başqaları” münasibəti ilə əvəz olunur.

Bu münasibət o vaxta qədər davam edir ki, qarşı tərəfin “biz”ə aid olmadığı, fərqliliyi özünü o dərəcədə aydın biruzə versin ki, hətta ilkin köklənməyə rəğmən bunu görməmək mümkün olmasın. Bu zaman birinci fərqli mövqe “qəlbin bir az sınmasına” səbəb olur. Daha sonra “qəlbin sınması” davam edərsə, tam ayrılma qaçılmaz olur. İnsanın “ilk məhəbbət” ov-sunundan ayrılması da eyni mexanizmlə baş verir. Sadəcə olaraq dostluqda intellektin nisbi payı sevgiyə nisbətən daha çoxdur.

Məlum atalar sözündə belə deyilir: *“Dost dostə tən gərək, tən olmasə, gen gərək”*. Əlbəttə, bu ancaq eyniyyətdən, yaxınlıqdan irəli gələn münasibətlərə aiddir. Amma bu atalar sözü münasibətlərin ancaq bir formasını, növünü nəzərə alır. Halbuki fərq özü də dostluq üçün şərt ola bilər. Yəni insanlar məhz fərqlərinə görə bir-birini tamamlaya bilirlər. Necə ki, məhəbbət iki cür olur, yəni yaxınlıqdan, eyniyyətdən doğan məhəbbətlə yanaşı, fərqdən doğan məhəbbət də vardır, eləcə də dostluğun iki əsas forması vardır. Fərqli adamla yoldaşlıq inkişaf üçün impuls verir. Yəni başqası sənə bilmədiklərini bilir, sənə də bilmədiklərini edir və nəticədə iki adam birləşəndə daha çox şey bacarır, daha güclü olur. Eyniyyətdən doğan dostluq halında isə iki adamın bir yerdə olması əlavə heç nə vermir; əvəzində eyni bir keyfiyyət daha da vurğulanmış olur. Bir adamın düşüncəsi, mövqeyi bütün dostlar üçün üst-üstə düşür.

Dostluq hansı ehtiyacdən yaranır? Hansı cəhətlərdə fərq, hansı cəhətlərdə eyniyyət daha önəmlidir? Əqidənin, dini mən-

subiyyətin, adət-ənənənin üst-üstə düşməsi dostluq üçün nə dərəcədə önəmlidir? Bəs ixtisasların, bilik və qabiliyyətlərin necə, eyni, yoxsa fərqli olması daha yaxşıdır? Eyni dildə danışmayanlar dost ola bilirlərmi?

Əbu Turxan deyir: *“Yolları eyni olmayanlar yoldaş ola bilmədikləri kimi, zövqləri, məqsədləri, amalları eyni olmayanlar da dost ola bilməzlər.”*

“Biz” və “başqaları” bölgüsünün təməlinə hansı meyarlar dayanır? Bu suallara cavab axtaranda xeyli dərəcədə aydınlaşır ki, fərq əqidə və mənəviyyat yox, intellekt və əməli vərdiş sahələrində məqbul sayılır. Tərəflərdən biri fiziki cəhətdən, o biri intellektual cəhətdən üstündürsə, bu cür birlik işin xeyrinə də ola bilər. Amma biri nəcib, o biri nanəcibdirsə... Bir sözlə, “biz” ola bilmək üçün məhz mənəvi birlik tələb olunur.

Azərbaycanda *“dar günün dostu”*, *“gen günün dostu”* ifadələri əslində “dost” anlayışını nisbi başa düşməkdən irəli gəlir. Məhz bu cür yanaşmanın nəticəsidir ki, əksər adamlar *“dəvəsi düzə çıxanda”* daha dar günün dostlarını axtarmırlar. Yəni hər mühitin özünə binəm dostları olması bir reallıqdır. Bu cür yanaşma dostluq ideyasından uzaq olub yoldaşlıq mənasında başa düşülməlidir. *“Dar günün dostları”* çox vaxt əyləncə, eyş-işrət məclisləri üçün *“işə yaramırlar”*. Necə deyərlər, hərənin öz təyinatı var. Ona görə də belə kontekstlərdə “dost” kəlməsindən istifadə etməmək məsləhətdir.

Bir sıra aforizmlərdə də “dost” anlayışı ideyaya uyğun olmayan, aşağı səviyyəli yoldaşlıq mənasında işləndiyindən biz onları məqbul hesab etmirik. Məsələn, T.Edison deyir: *“Dostunuzdan borc almazdan əvvəl yaxşıca fikirləşin ki, pula, ya dosta daha çox ehtiyacınız var”*. İlk baxışda çox cazibədar fikirdir. Amma diqqətlə yanaşıldıqda dost dostu bu cür münasibət bəsləyə bilməz. Ehtiyac yarananda dostu müraciət etməyib, bəs kimə

müraciət edəcəksən? Həqiqi dost borc verəndə onu qaytara bilməmək ehtimalını da nəzərə alıb verir. Ona görə də, Əbu Turxan *“borcu ancaq bağışlamaq əzmində olanda ver”*, – deyir. İmkən varsa, dostu da bağışlamayıb, kimə sərf edəcəksən? Yaxud Sədi Şirazi deyir: *“Sirrini heç dostunla da bölüşmə; vaxt gələr, bu sirr səni dostunla düşmən edər”*. Yenə də eyni etibarsızlıq. Dost dediyin nədir, etibar etmədiyən nə?

Yaxud B.Franklin deyir: *“Düşməninə həm də dost kimi bax, çünki bir çox səhvlərini ancaq ondan öyrənə bilərsən”*. Amma həqiqi dost məhz qüsurları deyən dostdur. Bu başqa məsələ ki, dost guya qüsurları görməyə də bilər. Amma biz düşüncəli ki, insanda özünü tənqid hissi varsa, dostu da tənqidi münasibət bəsləmək və onun qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün səy göstərmək mühüm keyfiyyətdir. Yaxud, Əbu Turxan deyir: *“Dar günün dostları gen gündə gəndə durur”*. Bu bir müşahidədir; yəni adətən belə olur. Belə olur, çünki gen gündə çoxlu yeni dostlar peyda olur və həqiqi dostlara sanki vaxt qalmır. Lakin dost dostu ancaq kömək etmək üçün lazım deyil. Gen gündə də dostu ehtiyac var. Bəzən insan sevincini bölüşməyə dərdini bölüşməkdən daha çox ehtiyac hiss edir. Amma sevinci də hər yoldan keçənlə deyil, məhz dostla bölüşmək, sanki öz sevincindən ona ərməğan vermək mənəvi tələbatlardan biridir.

Bir sözlə, həm atalar sözlərinin, həm də aforizm kimi qəbul olunmuş fikirlərin böyük bir qismi aşağı səviyyəli adamların münasibətlərinə aiddir və həqiqi dostluq ideyasına uyğun gəlmir.

Müasir dövrdə insanların həyat tərzinin dəyişməsi “dostluq” məfhumuna da xeyli yeni mənalara gətirmişdir. İndi canlı ünsiyyət üçün məsafə qət edib görüşməyə ehtiyac qalmır. İnternet vasitəsilə də əlaqə saxlamaq olur. Bu, dostların işini asanlaşdırmaqla yanaşı, yeni tipli dostların da əmələ gəlməsinə səbəb

olur. Məsələn, “*Facebook dostluğu*” yeni hadisədir. Burada söhbət əslində tanışlıqdan və ünsiyyətdən gedir. İnsanlar bir-biri ilə fikirlərini bölüşür və sanki həmfikir axtarırlar. Lakin fikirlərin, maraqların, zövqlərin uyğunluğu hələ dostluq üçün yetərli deyil. Zəmanə isə bu cür münasibətləri daha çox aktuallaşdırır.

Ümumiyyətlə, müasir zaman məhəbbətin də, dostluğun da xarakterini dəyişir və onların yenidən dəyərləndirilməsinə ehtiyac yaranır.

Doğma o adamdır ki,
onunla öz ruhunun dilində danışa bilirsən.

Başqaları ilə dost olmazdan öncə, insan
öz daxilində ruh ilə bədəninin ittifaqına nail olmalıdır.

Dostluq birgə keçirilən vaxtın səmərəsini artırır.

Əgər dostun səndən
aşağıdırsa, sən həqiqi dost deyilsən;
əgər yuxarıdırsa, – o həqiqi dost deyil.

*K*im ki, yeni dostları
köhnələri itirmək hesabına qazanır, onun həqiqi
dostu heç vaxt olmayacaq.

*M*əhəbbətin ömrünü dostluq uzadır.

*D*ostluq eyniyyətdən, məhəbbət fərqdən yaranır.

*M*əhəbbət fərqli tərəflərin dostluğudur.
Fərq azaldıqca məhəbbət keçir, dostluq qalır.

*Q*arşılıqlı olmayan məhəbbətlər çox olur,
qarşılıqlı olmayan dostluq isə yoxdur.

*F*adlar doğmalaşanda, doğmalar yadlaşır.

*A*ncaq riyakarlar hamı ilə “dostluq” edə bilər.

*D*ağ da tək olanda qəribsəyir;
ona görə də çox vaxt silsilə şəklində olur.

*T*əxəyyülü olan
özünü heç vaxt tək hiss etməz.

*D*ar günün dostları gen gündə gəndə durur.

*H*amı ilə “dost” olanlar
heç kimin dostu ola bilməzlər.

*B*ütün ləyaqətli adamları,
hətta heç vaxt yaxın münasibətdə olmasan da,
özünə dost hesab edə bilərsən.

Səmimiyyət dostluğun məhək daşıdır.

Maksima:

*İ*ki qism adamların dostu olmur:

Birincilər insanlığın elə yüksək mərtəbəsində
olanlardır ki, bu mərtəbədə başqaları sadəcə yox
dərəcəsindədir.

İkincilər insanlığın elə aşağı mərtəbəsində
olanlardır ki, orada “dostluq” məfhumunun özü yoxdur.

*F*olları eyni olmayanlar

yoldaş ola bilmədikləri kimi, zövqləri, məqsədləri,
amalları eyni olmayanlar da dost ola bilməzlər

*Tarix, cəmiyyət,
şəxsiyyət*

*İnsanı yaşadan, irəli aparan arzulardır.
Amma hər bir insanın qəlbinin dərinliyində
bir tarixdə qalmaq arzusu da var.*
Əbu Turxan

Tarix, əlbəttə, baş vermiş irili-xırdalı bütün hadisələrin salnaməsi ola bilməz. Maddi gerçəklik sonsuz və tükənməzdir. İctimai həyat hadisələri də həmçinin. Nəinki hər bir dövlətin, hər bir xalqın, tayfanın, şəhərin, kəndin, hətta hər bir insanın yaşadığı həyat, iştirak etdiyi hadisələr sonsuz dərəcədə müxtəlif və zəngindir. Lakin tarixə düşən, tarixləşən hadisələr sonlu və məhduddur. Çünki real həyatı, sonsuzluğu heç bir salnaməçi, heç bir tarixçi ehtiva edə bilməz. Həm də ayrıca şəxslərin, kəndlərin, şəhərlərin, xalqların deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin tarixindən söhbət gedirsə, bura ancaq bəşər tarixində həqiqətən iz qoymuş olan ən önəmli hadisələr daxil olur. Bu hadisələr də, təbii ki, bütün təfərrüatı və zənginliyi ilə deyil, məhz gələcək nəsil üçün əhəmiyyət kəsb edəcəyi dərəcədə, ümumiləşmiş halda təsvir olunur.

Bəşər tarixi özünü “tarix” səviyyəsində (tarix fənni və ya tarixşünaslıq ölçüsündə) dərk edə bilmədiyini üçün, o da fəlsəfənin predmetinə daxil olur və tarixin fəlsəfəsi yaranır.

Tarix fəlsəfəsi hadisələrin təsviri və xronoloji düzümü ilə deyil, cəmiyyətdə gedən proseslərin ümumiləşdirilməsi və burada ənənələrin, qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması və müasir ictimai gerçəkliklə, bəşəriyyətin müasir problemləri ilə

əlaqələndirilməsi ilə məşğul olur.

Dövlətlər yarandıqdan sonrakı dövrdə tarixin predmeti daha da konkretləşir. Belə ki, o, fərdlə bəşəriyyət arasındakı rəngarəng spektrin ancaq konkret rənglərini, ancaq konkret miqyaslı hadisələri seçib öyrənir. Sivilizasiyanın tarixi, mədəniyyətin tarixi, müharibələrin tarixi, təsərrüfatın, siyasətin, diplomatiyanın, hüququn, dinin, dilin, elmin, texnikanın, ədəbiyyatın və s. tarixləri ayrı-ayrılaraq müstəqil tədqiqat sahələrinə çevrilirlər. Yerdə bir böyük, əsas tarix qalır. Buna bəzən mülki tarix, bəzən ümumi tarix, çox vaxt isə sadəcə tarix deyilir. Lakin bu tarixin predmeti hələ də tam, dəqiq müəyyənəlməmişdir. Bir çox tarixçilər bəşər tarixini yazarkən dövlətlərarası münasibətlərin hadisə formasına, müharibələrə, münaqişələrə üstünlük verirlər. Halbuki, müharibələr əsasən dağıdıcı rol oynamaqla bu və ya digər xalqın kəsilməz inkişaf yolunda maneələr yaradır və ya onun nəticəsində inkişaf ya müvəqqəti, ya da həmişəlik dayanır. Bu mənada öz məntiqi və ya qeyri-məntiqi sonluğuna çatmış, yekunlaşmış və ya yarımçıq qalmış milli-ictimai inkişaf prosesləri də tarixə düşür. Tarixə düşür, lakin sonrakı ictimai inkişaf proseslərinə, onların strukturlarına daxil ola bilmir.

Ən önəmli məsələlərdən biri geniş miqyaslı ictimai proseslə və ya başqa sözlə desək, hərəkətdə olan cəmiyyətlə ayrıca şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Cəmiyyətin necə təşkilatlanması hər bir fərdin həyatına təsir edir. Lakin hər bir fərd ümumi-ictimai miqyasda gedən proseslərin məğzini anlamaq, onlara düşünlümlü şəkildə müdaxilə etmək imkanına malik deyil. Ən asan yol bu işi kimlərin isə öhdəsinə buraxaraq, ictimai axına kor-koranə surətdə qoşulmaqdır. Lakin bu yol insanların azadlıq və xoşbəxtliyini nə dərəcədə təmin edir? Spinozaya və Hegelə görə, azadlıq dərk olunmuş zərurətdir. Başqa sözlə, adi insanlar azad olmaq üçün mövcud cəmiyyətin qanunlarını, onların təmə-

lində duran, onları zəruri edən prinsipləri mənimsəməlidir. Şəxsi ideyalar, şəxsi fəaliyyət planları da ictimai zərurətlə uyğunlaşdırılmalıdır. Lakin elə şəxslər də olur ki, onlar ictimai zərurətin özünü, onun əsasında duran ideyanı dəyişmək uğrunda mübarizə aparırlar. Bütün maddi təzahürlər kimi ictimai gerçəklik, qərarlaşmış ictimai münasibətlər sistemi də hansısa ideyanın təzahürü olduğundan, ictimai həyatın hər hansı bir struktur səviyyəsindəki islahatlar da ilk öncə ideyalar iyerarxiyasının adekvat pilləsində dəyişiklik olmasını tələb edir.

Hər bir şəxs öz fərdi həyatını yaşamaqla yanaşı, cəmiyyətin bir üzvü kimi böyük miqyaslı ictimai proseslərin də iştirakçısı olur. Əlbəttə, bu şans hamıya eyni dərəcədə verilmir. Kim isə ictimai hadisələrdə aparıcı rol oynayaraq bəşər tarixində iz buraxdığı halda, minlərlə insan ictimai həyatda subyektdən daha çox bir obyekt olaraq iştirak edir və tarixdə heç bir iz qoymur. Bununla belə, minlər, milyonlar olmasa, kütlə yönləndirilməsə, ayrı-ayrı şəxslər nə qədər böyük düha sahibi olsalar da, cəmiyyəti inkişaf etdirə bilməzlər. Çünki cəmiyyət əhalinin şəxsiyyətlərlə, kütlənin ideya ilə sintezindən yaranır.

Məhz ideya çoxlu miqdarda müxtəlif istiqamətli hadisələrin eyni üstün istiqamət boyunca düzənlənməsində, təşkilatlanmasına imkan yaradır. İdeya hadisələri canlandırır və yönəldir. Onun rolu istiqamətini özü seçə bilməyən yüklü zərrəciklər üçün sahənin oynadığı rola bənzəyir. Təsadüfi deyil ki, K.Marks kütlələrin ideyaya yiyələnməsindən yox, ideyanın kütlələrə yiyələnməsindən bəhs edirdi.

Lakin ən gözəl, ən böyük ideya da özlüyündə hələ ictimai tərəqqi üçün kifayət deyil. Bir növ pərakəndə, xaotik material olan kütlənin ideya yönümündə düzənlənməsi üçün xüsusi məqsədyönlü fəaliyyət tələb olunur. İdeyanın gerçəkləşməsi, real ictimai müstəvidə təzahürü üçün görülməli olan işlər mahiyyət

etibarı ilə nə ancaq ideya yaradıcılığı, nə də ancaq maddi bir hadisədir. Bu, əslində ideyadan gerçəkliyə körpü atılması prosesi-dir. Bu, ideya ilə siyasi iradənin sintezi, cəmiyyətin fərqli ideya əsasında yenidən təşkilatlanmasıdır.

Cəmiyyəti bir piramidaya bənzətsək, onu təşkil edənlərin əksəriyyəti alt müstəvidə yerləşəcəkdir. Yuxarı qatlardakı adamların sayı getdikcə azalacaqdır. Zirvəyə isə ancaq tək-tək adamlar qalxa bilər. Alt müstəvilərdə hadisələr, maddi həyat cərəyan edir. İdeya isə yuxarıdan aşağıya gəlir. Bu modeldə piramidanın zirvə nöqtəsi ən yüksək ideya səviyyəsi olacaqdır; burada ideya var, lakin maddi heç nə yoxdur. Hündürlük maksimal olsa da, oturacaq sıfıra bərabər olduğundan, həcm də sıfırdır. Ya sıfır, ya da vahiddir. Yəni zirvədə ya heç kim olmur, ya da tək bir şəxs olur. Aşağıya doğru gəldikcə hündürlük azalır, oturacaq isə genişlənir.

Həyatın dibindən müəyyən ideya səviyyəsinə yalnız ayrı-ayrı şəxslər yüksələ bilər. Bu, bir insanın başqalarından fərqlənməsi, şəxsiyyətin cəmiyyətdən ayrılması və onun fəvqünə qalxması deməkdir. Burada hərəkətverici qüvvə intellektual yaradıcılıq və mədəni-mənəvi potensialdır. Sıxılmış yayın potensial enerjisi olduğu kimi mədəni-mənəvi və intellektual potensial da belədir. Mövcud ictimai münasibətlərin, real ictimai inkişaf səviyyəsinin məhdudlaşdırıcı baryeri bu enerjinin aktuallaşmasına imkan vermir; ta o vaxta qədər ki, sıxılmış ideya və iradi potensialın səviyyəsi bu baryeri keçməyə imkan versin.

Cəmiyyətin strukturu o zaman optimal sayılır ki, onu ideya səviyyəsinə görə piramidanın aşağısında yox, yuxarisında duranlar idarə etsin. Yəni, hökumət intellektual elitadan təşkil olunmuş olsun. Bu isə ilk yaxınlaşmada demokratiya prinsipləri ilə uzlaşmır.

Demokratiya, xalqın özünüidarəsi ideyası bir tərəfdən

çox cazibədar görünür. Digər tərəfdən, intellektual və mədəni-mənəvi inkişaf səviyyəsinə görə yüksəkdə duranların sayı həmişə az, orta və aşağı səviyyəliələrin sayı çox olur. Ona görə də, demokratiya müəyyən mənada aşağı səviyyəliələrin yüksəkdə duranları idarə etməsi kimi də başa düşülə bilər.

Halbuki, daha yaxşı cəmiyyət, yəqin ki, yüksəkdə duranların aşağıda duranları idarə etməsinə əsaslanmalıdır. Məhz bu cəhətə görə də Platon kimi görkəmli simalar hələ o vaxt demokratiyanın əleyhinə olub. Demokratiya əleyhdarlarının mövqeyi buna əsaslanır ki, idarəetmə sistemində meyar sayın azlığı və ya çoxluğu deyil, dünyagörüşü və intellektin səviyyəsi, başqa sözlə, şüurun azlığı və ya çoxluğu olmalıdır. Tək adamın (monarxiya) və ya elitar bir qrupun (aristokratiya) hakimiyyəti ideyası belə yaranıb. Şərqdə geniş yayılan ədalətli şah ideyası da bu qəbildəndir.

Lakin çoxluq ara-sıra öz sözünü həmişə deyib. Aşağılar hərəkətə gəlib. Üsyanlar olub, çevrilişlər olub. Kütlə gücünü göstərib. *El gücü – sel gücü*. Amma unudulub ki, sel tənzim olunmadıqda onun gücü ancaq dağıtmağa yönəlir.

İstiqamətlənməmiş, təşkilatlanmamış ictimai güc də hər cür kobud qüvvə kimi, sel kimi dağıdıcı olur. Sel cəmiyyətin arxitektônicasını dağıdır, neçə-neçə əsrlər ərzində ixtisaslaşmış, strukturlaşmış cəmiyyətin nailiyyətlərini xeyli dərəcədə yuyub aparır. (Marksizmin tənqid etdiyi təbəqələşmə də əslində strukturlaşmanın, deməli, sivilisasiyanın əlamətlərindən biridir). Düzdür, bu sosial selə, bu ictimai hərəkətlərə də əslində həmişə azların nümayəndəsi başçılıq edib. (Əslində, demokratiya o zaman faydalı ola bilər ki, o, bütövlükdə kütləyə deyil, elitaya təتبiiq olunmuş olsun, lakin elita daxilində azlıqda qalan tərəf bəzən bu mənada məqbul olmayan metoda əl atır və öz mövqeyini kütlənin köməyiylə həyata keçirməyə çalışır. Elitadaxili mübari-

zə ideyaların mübarizəsindən daha çox kütləyə təsir etmək və onu yönəltmək uğrunda mübarizəyə çevrilir).

«Şəxsiyyət və kütlə», «şəxsiyyət və cəmiyyət», «fərd və toplum» münasibətlərinə olduqca müxtəlif mövqelərdən yanaşmaq mümkündür. Problem nəzəri-fəlsəfi müstəviyə keçməzdən əvvəl xalq arasında da ona müəyyən münasibət formalaşmışdır. Kiminsə kütlədən, camaatdan, xalqdan ayrılmasına, toplumdan ya yuxarıda, ya da aşağıda dayanmasına, ya müsbət, ya da mənfi istiqamətdə seçilməsinə çox vaxt pis baxılmışdır. *“Elnən gələn toy-bayramdır”, «Palaza bürün, elnən sürün!»*, *«Şəhərə girdin hamı gözü xıpq, sən də ol gözü xıpq!»* ifadələri hamıdan biri olmaq, seçilməmək, fərqlənməmək mövqeyini ifadə edir. Halbuki, fərq olmadıqda inkişaf da ola bilməz. Kim isə irəli çıxmalıdır, kim isə sürünənlərə şahin zirvəsindən baxmalıdır, kim-sə ürəyinin atəşi ilə qaranlıq meşədə azanların yoluna işıq salmalıdır, – əks təqdirdə cəmiyyətdə inkişaf olmaz.

İctimai tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi məhz fərqlənənlərin qalxdığı yüksəkliyin potensial enerjisi ilə ölçülür. Bu fərqdən doğan ziddiyyət kütlənin xeyrinə həll olunanda şəxsiyyətlər tərkidünya olur və onları tənhalığın faciəsi gözləyir. Şəxsiyyətin qələbəsi isə cəmiyyəti sosial ideala doğru hərəkətə gətirə bilməsindən asılıdır. Və ancaq bu zaman təcrid, tənhalıq liderliklə əvəz olunur.

Inkişafın dialektikası belədir. Eyni səviyyədə olanlar, tamamilə identik olanlar bir-birini inkişaf etdirə bilməzlər. *İnkişaf fərqdən yaranır*. Əgər yüzlərlə, minlərlə insanın içərisində bircə nəfər də «standart»dan kənara çıxa bilsə, yeni ideya verə bilsə hamının bu ideyaya yiyələnməsi, səviyyəyə yüksəlməsi və deməli, ictimai inkişaf səviyyəsinin də yüksəlməsi şansı yaranır. Cəmiyyətin səviyyəsinin qalxması üçün onun bütün üzvlərinin müvafiq səviyyəyə qalxmasına ehtiyac yoxdur. Müəyyən çətin

problemi həll etmək üçün bir adamın yüksək səviyyəsi də kifayət edə bilər. Çətini yerdə qalanların ona inam bəsləməsidir. Vay o gündən ki, kütlə ağsaqqalarla gədalərin yerini dəyişik salsın və mənfi istiqamətdə seçilənlərin dalınca getsin. (Burada yenə də təqsir kütlənin yox, şəxsiyyətin üzərinə düşür).

Əbu Turxan deyir: *“İnsan o zaman böyük şəxsiyyətə çevrilə bilər ki, onun qərarlaşmış ictimai şüurdan fərqli, daha yüksək ideyası olsun və bu ideya təkcə keyfiyyətə deyil, həm də məhz kəmiyyətə, miqyasca böyük proseslərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmək əzmində olsun”*.

Beləliklə, cəmiyyəti inkişaf etdirən şəxsiyyətlərdir. Şəxsiyyətlər yeni ideyalarına görə seçilir. İctimai inkişaf isə ideyaların kütlələrə yiyələnməsi hesabına həyata keçir. Bunu da vurğulamaq yerinə düşər ki, söhbət tək bir şəxsiyyətdən yox, şəxsiyyətlərdən, ziyalı elitasından gedir.

Tarix keçmişdən qalan əlamətlər əsasında keçmişin mənzərəsini bərpa cəhdi kimi və tarix – indinin keçmişə ekstrapolyasiyası kimi!

Əsas vəzifələrdən biri *tarix və müasirliyin vahdətindən çıxış etməkdir*. Çağdaş həyat ancaq öz daxili məntiqi ilə yaşaya bilməz. Tarixin öz makrostrukturunu, yalnız böyük miqyaslarda üzə çıxan qanunauyğunluğu vardır ki, bunlar heç vaxt nəzərdən qaçırılmamalıdır. Vaxtilə baş vermiş hadisələr heç də tamamilə keçmişdə qalmayaraq, müasir həyatın strukturuna bir rüşeym və bir fon kimi daxil olur və onu istiqamətləndirir. “Tarix heç nəyi silmir”, “tariximiz bizim üçün dərs olmalıdır”, – deyirdi Heydər Əliyev. Lakin o, bununla heç də yalnız tarixi öyrənməyi və hafizələrdə yaşatmağı nəzərdə tutmurdu. O, tarixin həm də məhz

çağdaş proseslərin iştirakçısı kimi nəzərə alınmasını tövsiyə edir, yeni dövrün tarixini yaradarkən də, onu həmişə böyük tarixin kontekstinə uyğunlaşdırmağa çalışırdı.

Lakin tarixi gündəlik fəaliyyətdə daha yaxşı nəzərə ala bilmək üçün, onu olduğu kimi və dərinlən mənimsəmək tələb olunur. “Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır”. “Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın” (*Heydər Əliyev*). Nəyə görə? Ona görə ki, indi atılan hər-hansı addım min illik inkişaf meyllərinə zidd olarsa, uğur gətirə bilməz.

*T*arix olanı, elm mümkün olanı,
fəlsəfə olmalı olanı öyrənir.

*T*arix hadisələr səviyyəsində
qərar tutur, elm hadisələrdən mahiyyətə gedir,
fəlsəfə isə mahiyyətdən başlayır.

*T*arix elə bir ortaq sərvətdir ki,
ondan hər xalq öz fərasətinə görə pay götürür.

*B*u günü olmayan xalqın keçmişi də yoxdur.

*K*əçmişimizin izlərini tarixin
qaranlıqlarında deyil, bu günümüzün iç qatında
axtarmalıyıq.

*T*arix elm qiyafətinə girəndə yox, ancaq özünə
oxşayanda həqiqətə daha çox yaxınlaşır.

“*T*arixə düşmək” özü də uğur hesab edilir, amma ən
böyük uğur tarixin qatarında bu günə gəlib-çatmaq və
gələcəyə getməkdir.

*B*əşər dünyasının piramidası
tərsinə dayanmışdır: azlıq çoxluğun çiyində deyil,
çoxluq azlığın çiyində gedir.

*T*arixi tədqiqatın birinci şərti bu günə
keçmiş arasında mənəvi körpü salmaqdır.

*H*ərə öz zəmanəsində oturub

tarix yazı bilməz; bütün ruhu ilə keçmişə köçmək,
dövrün ab-havasına bələd olmaq və indiyə keçmişlə
birlikdə qayıtmaq lazımdır.

*B*iz nəyi qururuqsa,

öncə qurulmuşların üzərində qururuq.

*T*arix iki halda təkrarlanır:

ibrət götürəndə – yaxşı məqamlar,
götürməyəndə – pis məqamlar təkrar olunur.

*E*lm soyuq ağlın, tarix ilıq xatirələrin,

fəlsəfə yanar zəkanın məhsuludur.

*T*arix nasiranə,

elm soyuqqanlı, fəlsəfə poetikdir.

*İ*stiqaməti dəyişə

bilmək üçün, öncə dayanmaq lazımdır.

*B*öyük tarixi hadisələrin təməli

durğunluq illərində qoyulur.

*Q*ərb dünyanı dəyişib

özünə uyğunlaşdırmaq, Şərq özünü dəyişib dünyaya
uyğunlaşmaq yolunu seçmişdir.

*Ş*ərq təfəkkürü təəssüratçılıqla,

Qərb təfəkkürü təfərrüatçılıqla səciyyələnir.

*Ş*ərqi geri qoyan ətalət

qüvvəsinin böyüklüyü yox, hərəkətverici
qüvvənin kiçikliyidir; mənəvi sədlərin yüksəkliyi yox,
intellektual cəhdlərin zəifliyidir.

Şərqdə cəmiyyət insanların toplusu,
Qərbdə insanlar cəmiyyətin hissələridir.

Bütün üzvləri eyni cür düşünən cəmiyyət
inkişaf edə bilməz.

İctimai həyatda üzə çıxan
ancaq zahiri mədəniyyətdir.

Fərdi mahiyyət ailə məhəbbətində,
ictimai mahiyyət vətən sevgisində üzə çıxır.

İctimai ovqat yaxşı
olmayan yerdə fərdlərin ovqatı ancaq süni vasitələrlə
yüksələ bilər.

*S*ərqin ideali – insanın kamilləşməsi,
Qərbin ideali – cəmiyyətin təkmilləşməsidir.

“*A*ğac bar verəndə başını aşağı əyər”.

Amma hələ bar verənə qədər boy atmasına imkan vermək lazımdır.

*T*ərbiyəçi qarşısındakını
öyrətməzdən əvvəl onu öyrənməlidir.

*F*aşlı nəsil gənclikdən narazılıq
edəndə onları kimin yetişdirdiyini unudur.

*H*ər bir adama verilən səlahiyyət
onun qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır: səlahiyyət
qabiliyyətdən məhdud olanda adamın özü, yüksək olanda
– ətrafındakılar əziyyət çəkir.

Məsləhətin nəticəsi üçün məsuliyyət
nəzərdə tutulsa idi, məsləhətçi tapmaq çətin olardı.

Başqasının çaldığına oynamaq
özü çalıb özü oynamaqdan daha asandır.

Çoxu azın səviyyəsinə yüksəltmək,
azı çoxun səviyyəsinə salmaqdan qat-qat çətindir.

Başqalarını tanıdıqca insan özünü də tanıyır.

Adamin “iç üzü”
adam içinə çıxanda məlum olur.

Öcaqdan ancaq işıq saçılır.
Yanğının iztirabları da alovla birlikdə çıxıb səpələnir.

*K*ənardan qəbul etdirilən

bir əhval uzunömürlü ola bilməz. Əsas olan real həyatın
insana təlqin etdiyi əhvəldir.

*B*ir gün gələcək,

Günəş yenə də Şərqdən doğacaq.

*Dövlət, millət,
vətən*

*Dövlət maşını ancaq milli iradəni
təmsil edəndə milli dövlətə çevrilir.*
Əbu Turxan

Milli ruhu qorumağın, inkişaf etdirməyin və yeni nəsillərə çatdırmağın ən yaxşı forması milli dövlətçilikdir. Milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir.

Dövlətçilik ənənələrinin yaranması nə deməkdir və hansı göstəricilərlə şərtlənir? Bu, ilk növbədə əhalinin xalqa, xalqın millətə, sakinlərin vətəndaşlara çevrilməsi istiqamətində gedən prosesdir. Dövlətçilik insanlarda vətənpərvərlik duyğusunu, vətən anlamının milli mənə daxil edilməsini nəzərdə tutur. Əgər hər hansı bir ölkədə hər kəs ancaq öz mənafeyini, ailəsinin mənafeyini düşünürsə və bütövlükdə xalqın taleyinə, ümummilli siyasi və iqtisadi mənafeyinə biganədirsə, – deməli, burada dövlətçilik ənənələri yoxdur.

Dövlətçilik ümummilli iqtisadi mənafe duyğusu tələb edir. Dövlətçilik mənəviyyatda fərdi miqyasdan, ailə miqyasından, tayfa miqyasından, zona, region miqyasından kənara çıxaraq bütöv vətən duyğusunu hər şeydən yüksək tutmaq vərdişi tələb edir. Söhbət dövlət maraqlarına hörmət və sayğı bəslənməsindən, dövlətin nailiyyətlərinə görə iftixar hissi keçirilməsindən, onun uğursuzluqlarını isə şəxsi faciə kimi yaşamaya bilməkdən gedir. Bu səviyyədə “milli” anlamının

etnik-millidən fərqli yeni mənası, dövlətlə adekvatlıq məqamı ortaya çıxır.

Əbu Turxan təlimində milliliklə dövlətçiliyin ümumi və fərqli cəhətlərinin araşdırılması xüsusi yer tutur. Bu təlimə görə, milli dövlət qurulması və dövlətçilik ideyalarının həyata keçirilməsi və bu proseslərin dönməzliyinin təmin edilməsi xalq qarşısında ən böyük xidmətdir. Bu xidmət milli-tarixi prosesin kəsilməzliyini təmin etmək baxımından yüzlərlə ziyalının görməli olduğu işin təkbaşına görülməsidir. Çünki milli ədəbiyyatı da, musiqini də, adət-ənənələri də, dini dəyərləri də qoruyub saxlayan, bütöv sağlam bir orqanizm kimi yaşadan milli dövlət qurmaq və dövlətçilik ənənələrini bərpa etmək ziyalılığın ən ali amalıdır.

Dövlətçilik şüurunun, müəyyən bir dövlətə mənsub olmaq hissiyyatının mühüm əlamətlərindən və vasitələrindən biri də dövlət rəmzləridir. Buraya ilk növbədə dövlət bayrağı, gerb və dövlət himni aiddir. Bir sıra hallarda dövlət başçısı da, əgər o, həqiqətən ümummilli lider rolunu oynayarsa, dövlətin rəmzi hesab olunur.

Rəmzlər təsadüfən yaranmır. Onların hər birinin öz tarixçəsi var. Forma ilə, zahiri görünüşlə məzmun, mahiyyət arasında qırılmaz daxili əlaqə mövcuddur. Lakin əsas məsələ rəmzin ifadə etdiyi daxili məzmunun düzgün mənimsənilməsindədir. Əsas məsələ odur ki, insanlar, vətəndaşlar dövlət rəmzlərinə müstəqil bir hadisə kimi deyil, məhz rəmz kimi baxa bilsinlər. Bu isə o deməkdir ki, dövlət bayrağı, gerb və ya himn vətəndaş üçün sadəcə bir bayraq, sadəcə bir fiqur və ya musiqi olmayıb, onun daxilində olan dövlətçilik hissiyyatının, onun mənsub olduğu dövlətlə bağlılığının rəmləşmiş ifadəsidir.

Ən çətini də məhz insanlarda dövlətçilik şüurunun formalaşdırılması və ya inkişaf etdirilməsidir. Ən çətini əşyaya, rən-

gə, şeirə, musiqiyə, formaya olan konkret hissi münasibətin, onların zahiri qavranılmasının arxasında bir sevginin, bir müqəddəslik duyğusunun, fərdi və milli özünüdərk məqamının dayanmasıdır.

Dövlətçilik ənənəsi insanlara milli özünüdərsdiq imkanı verən milli dövlətə münasibətin tarixən qərarlaşmış və əsasən şüurlarda yaşayan, milli şüurun başlıca tərkib hissəsi olan mənəvi-tarixi bir prosesdir. Bu proses öz maddi təcəssümünü ayrı-ayrı konkret dövlət nümunələrində, dövlət idarəçiliyi formalarında tapmaqla yanaşı, həm də ümumiləşmiş rəmzi təzahürlərə ehtiyac hiss edir. Tək özü üçün yaşamayıb, xalqa, millətə bağlı olmaq, onun ağrı-acısını bölüşmək və nailiyyətlərinə sevinmək, ümummilli inkişaf naminə fəaliyyət göstərmək və öz şəxsi səadətini ümummilli səadət kontekstinə salmaq, millətlə və milli dövlətlə qaynayıb-qarışmaq fərddən vətəndaşa çevrilməyin mühüm şərtləridir. Vətəndaşlıq hüquqi müstəvidə, formal olaraq pasport almaqla rəsmiləşir, lakin məzmun müstəvisində vətəndaşlıq şüurda gedən proseslərin, milli dövlətçilik duyğularının təkamülünün, mədəni-mənəvi yetkinliyin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Məzmunca vətəndaş kimi formalaşmamış insanların formal vətəndaşlığı dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət etmir.

Dövlətçilik ənənələrinin yaranması nə deməkdir və hansı göstəricilərlə şərtlənir? Bu, ilk növbədə əhalinin xalqa, xalqın millətə, sakinlərin vətəndaşlara çevrilməsi istiqamətində gedən prosesdir. Dövlətçilik insanlarda vətənpərvərlik duyğusunu, vətən anlamının *milli mənə* daxil edilməsini nəzərdə tutur. Əgər hər hansı bir ölkədə hər kəs ancaq öz mənafeyini, ailəsinin mənafeyini düşünürsə və bütövlükdə xalqın taleyini, ümummilli siyasi və iqtisadi mənafeyə biganədirsə, – deməli, burada dövlətçilik ənənələri yoxdur.

Milli-fəlsəfi fikrin, əxlaqın, adət-ənənələrin yeni nəsə çatdırılması, davam etdirilməsi üçün milli-mənəvi abidələrin, bədii ədəbiyyatın da rolu böyükdür. Bir millət üçün canlı tarix haradasa qırılanda, onun inkişafının daxili hərəkətverici qüvvələri məhdudlaşdırılanda, inkişaf kənar qüvvələrin təsiri ilə məqsədyönlü surətdə başqa səmtə istiqamətləndiriləndə milli genin heç olmazsa başqa ampuada, fəvqəltarixi formalarda; fikirlərdə, xatirələrdə, ədəbiyyatda, incəsənətdə yaşadılması zərurəti yaranır. Xalq başqa imperiyaların işğalı altında qaldıqda, başqa əqidələrin rəsmi təsir dairəsinə düşdükdə milli ruhu öz şəxsi həyatı bahasına, diri-diri yandırılması, dərisinin soyulması hesabına da olsa yaşadan və bir əmanət kimi yeni nəsillərə ötürən həqiqi böyük ziyahılar estafeti öz əllərinə almalı olurlar. Dövlət xadimləri, siyasətçilər, sərkərdələr öz tarixi ziyalılıq missiyasını yerinə yetirə bilməyəndə, milli ruh milli varlığın himayəsindən məhrum olanda, qılinc qələmlə vaxtında birləşməyəndə bütün ağırlıq qələmin, yaradıcı ziyahıların üzərinə düşür. Milli dövlətçilik kəsilməz bir proses kimi davam etsin deyə, dövlətlərarası dövrdə kəsilməzliyi milli-mənəvi körpülər təmin etməli olur.

Milli dövlət isə bununla səciyyələnir ki, kimlərinə milli dəyərləri öz qanı bahasına qoruyub-saxlamasına ehtiyac qalmır. Çünki o, ellikcə, bütün xalq tərəfindən, dövlətin öz himayəsi altında qorunur və inkişaf etdirilir. Yəni dövlətçiliklə millilik birləşmiş olur. Bu bütün xalqların ən böyük arzusu, idealıdır. Bu halda dövlət öz maraqlarını xalqa qəbul etdirmir, əksinə, ona xidmət edir.

Dövlət hüquqi və siyasi aktlarla, dövlətçilik isə mənəviyyat və mentalitetlə bağlıdır. Dövlətçilik düşüncənin alt qatında, təhtəşüurda, psixologiyada təzahür edir. Dövlətçilik siyasi müstəvidə milli özünü təsdiq prosesinin mahiyyəti, dövlət isə onun hansı isə konkret formada reallaşdırılması vasitəsidir.

Dövlətçilik konkret bir hadisə kimi dövlət olmayanda da belə, yaşaya bilər. Dövlətçilik ənənəsinin saxlanması nə vaxtsa yenidən milli dövlət qurulacağına təminat verir. Ən pisi odur ki, dövlətçilik ənənəsi və dövlətçilik hissiyyatı olmasın. Bu halda hətta dövlət aparatı qurulsa da, o, milli dövlət olmayacaq, milli iradənin ictimai-siyasi özünütdədiqi olmayacaq, xalqın, millətin mənafeyinə xidmət etməyəcəkdir.

*İ*nam və səmimiyyətdən sui-istifadə
siyasətdə – məharət, mənəviyyatda – rəzalət sayılır.

*F*axşı planlaşdırılmış sui-qəsdlər
həmişə “təsadüfən” baş verir.

*B*öyük siyasətçilər bəzən aşkarda axın istiqamətində,
alt qatda isə ikiqat sürətlə axına qarşı üzməli olurlar.

*X*alqın içində olmaq hələ xalqla olmaq deyil.

Millət yalnız ruhun
emosional halından fəlsəfi özünüdərək məqamına
yüksəlirkən əsl böyük millət olur.

Sayıqlığı itirmək
silahı itirməkdən betərdir.

Milləti sevmək odur ki,
onun hər üzvünün uğuruna öz uğurun kimi
sevinəsən və günahı üçün öz günahın kimi xəcalət
çəkəsən.

Bu gün şüurlarda əsən xəfif meh
sabah bütün cəmiyyəti sarsıdan qasırğaya çevrilə bilər.

*Müharibə*dən fayda görənlər
olmasaydı, müharibələr olmazdı.

Vətəndaşlıq milli ruhla
vətənin izdivacından doğulur.

Səndə vuruşmaq əzmi hələ qalırsa,
deməli, düşmən vaxtından əvvəl sevinir.

Vətən sevgisi iki səviyyədə üzə çıxır:
biri kortəbii surətdə – doğmalığ hissi kimi, o biri –
dövlətin simasında şəxsləşən qarşı tərəfə şüurlu
münasibət kimi.

Vətəndən məhrum olmaq
yetimliyin başqa bir formasıdır.

Dövlət Vətəni təcəssüm etdirəndə
vətəndaşla Vətən arasında əks əlaqə münasibəti
yaranır ki, bu da övlad-valideyn münasibətini
xatırladır.

Vətən sevgisi üçün

hansı ölkədə doğulmaq yox, hansı ölkənin doğma
olması əsasdır.

Vətən sevgisi fərdi sevgidən

ilahi sevgiyə yüksəliş yolunda bir məqam kimi
ortaya çıxır.

Ərazi o zaman vətənə çevrilir ki,
milli ruhla canlanmış olsun.

Milli ruh bizim ruhlarımızın

toplanmasından yaranmır, əksinə, o hər birimizin
ruhunda yer tutanda millət yaranmış olur.

Əgər bircə şəxsin də

qəlbində milli ruh hələ yaşayırsa, deməli, bu millət
üçün ümidimizi kəsməməliyik.

*F*ad elin istisinə
İsinən isti sinə,
Yananda külə dönər,
Kül nədir, istisi nə?

*M*üflisləşməyin
ən ağır forması ruhun çökməsidir.

*K*alqı millətə
çevirən dövlətçilik şüurudur.

*M*illi ruh məqamına
tək sevgi qanadında yüksəlmək mümkün
deyil. Bunun üçün sevginin ağılla birləşməsi
lazımdır.

*K*ütləni yönəldən ideya olmayanda
onun inqilabçılığı dağıdıcı olur.

*K*ütlə əvvəl ayağa qalxır,
nə istədiyini sonra düşünür.

*K*ütlə yalnız öz həqiqi
lideri ilə birləşəndə xalqa çevrilir.

*D*alğalar heç vaxt tək olmur.
İnqilab dalğasında hakimiyyətə gələnlər adətən inqilabın
ikinci dalğası ilə hakimiyyətdən salınırlar.

*B*öyük siyasi liderlər inqilab vasitəsilə
islahatlar yox, islahatlar vasitəsilə inqilab edirlər.

*İ*nqilabçılıq özü də bir sənətdir.
Amma inqilabçılıq idarəçilikdən fərqlidir.
Ona görə də, ağıllı inqilabçılar öz işini görəndən sonra
hakimiyyəti idarəçilərə verirlər.

Çökən bir millət
uçurumun tam dibinə çatmasa, qalxmaq üçün
təkan verə bilməz.

Böyük şəxsiyyətləri
ancaq böyük millətlər yetişdirə bilər.

Hər bir adama verilən səlahiyyət
onun qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır: səlahiyyət
qabiliyyətləri aşanda ətrafdakılar, məhdud olanda –
adamın özü əziyyət çəkir.

Uca sarayların qapısı
heç də göründüyü kimi uca olmur. Onlardan ancaq
əyilərək keçmək mümkündür.

*İdeya, hikmət,
fəlsəfə*

Elmdə obyektiv gerçəklik öyrənilir. Yəni hadisələri kimin müşahidə etməsindən asılı olmayaraq onlar arasında həmişə müəyyən bir əlaqə, münasibət təkrarlanırsa və bu əlaqənin ümumiləşmiş şəkildə ifadə olunması mümkündürsə, burada hansı isə bir qanunauyğunluq olduğu güman edilir. Sonra ayrı-ayrı hadisələrdən sərf-nəzər edilərək ümumilər arasındakı münasibət öyrənilir ki, bu da elmi düşüncəyə aid bir məsələdir.

İnsanların şəxsi həyatı, konkret adamlarla münasibəti, bu münasibətlərin özəllikləri elmin predmetinə daxil deyil. İnsan həyatı olsa-olsa, publisistikanın və bədii ədəbiyyatın predmeti ola bilər.

İnsan, onun həyatının mənası, dünya ilə münasibəti, bu münasibətin konkret formaları, yəni idrak, dəyərləndirmə və praktik fəaliyyət aspektləri fəlsəfədə də öyrənilir. Lakin fəlsəfədə bütün bunlar hansı isə ayrıca bir insanın deyil, insan ümumisinin, yəni mücərrəd insanın taleyi və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Mücərrəd düşüncə insanın gerçək yaşantılarından, hiss və həyəcanından uzaq olub, sanki fərqli bir dünyaya, ideyalar aləminə aiddir. Platon fəlsəfəsinə görə, real olan, əbədi olan məhz ideyalar və onlar arasındakı münasibətlərdir. Bu münasibətləri

insan ancaq əql (zəka) vasitəsilə mənimsəyir. İnsanın əməli fəaliyyəti və hissi yaşantıları isə fərqli bir dünyaya aiddir.

Beləliklə, biz əslində üç dünyanı bir-birindən fərqləndirməliyik. Birincisi ancaq rəşional yolla, zəka ilə dərk oluna bilən ideyalar dünyasıdır ki, bu dünya insan şüuruna *anlayışlar* formasında proyeksiya olunur.

İkincisi, insanın konkret cisim və hadisələrlə münasibəti və onlara müdaxiləsi, əməli fəaliyyəti müəyyən nisbi müstəqilliyə malik olub, hadisələr dünyasını təşkil edir. Bu mərtəbədə insan öz praktik əqli (Azərbaycan dilində “ağıl”) və iradəsi vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Praktik ağıl həyat təcrübəsindən və hissi-empirik idrak pilləsində əldə olunmuş biliklərdən bəhrələnir.

Üçüncü dünya və ya mərtəbə insanın gerçəkliyə estetik münasibətini, hiss və həyəcanlarını, təəssüratlarını, xatirə və istəklərini əhatə edən emosional dünyadır.

Bu üç dünya təbii ki, bir-birindən tam ayrı deyil və onların arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

İnsan bu dünyaların üçündə də eyni vaxtda ola bilməz. O, müxtəlif vaxtlarda müxtəlif dünyalarda olur. Birinci dünya, yəni ideyalar aləmi əslində hamı üçün olmayıb ancaq seçilmişlərin, yəni filosofların və qismən də alimlərin məskunlaşdığı bir yerdir. İkinci və üçüncü dünyalar hamıya aiddir. Lakin insanlar bu dünyaların hansında daha çox olmalarından asılı olaraq fərqlənirlər. Məsələn, şeir, sənət adamları daha çox üçüncü dünyada məskunlaşır. İkinci dünya hamıya aid olsa da, bu dünyada daimi qeydiyyatda olanlar və bura ancaq ara-sıra, müvəqqəti təşrif gətirən adamlar fərqlənirlər. Belə ki, birinci və üçüncü dünyanın adamları ikinci dünyaya ancaq zərurətdən, öz cismani tələbatını ödəmək ehtiyacından gəlirlər. Onların xoşbəxtliyi, səadəti, yaradıcı fəaliyyəti ancaq öz dünyalarında mümkündür. Amma bu

heç də o demək deyil ki, ömründə bircə dəfə də olsun ideyalar aləminə və ya hissi-emosional dünyanın təxəyyül qatına qədəm basmayan adamlar xoşbəxt ola bilməz. Onların da hissi-əmali dünyası çərçivəsində öz arzu və istəkləri, planları və məqsədləri var. Və məqsədlərinə çatanda onlar da sevinir, özünü xoşbəxt hiss edirlər.

Kimin daha çox xoşbəxt olduğunu demək çətindir. Əql dünyasının üfüqlərindən və ali hisslərin ülviyyətindən məhrum olan, o barədə heç təsəvvürləri belə olmayan insanlar məqsədlərini öz məhdud dünyaları çərçivəsində seçdiklərindən, bu məqsədə daha rahat çatır və yəqin ki, özlərini xoşbəxt sayırlar. Lakin burada məqsədə çatmaq sadəcə insanın özündən asılı olmur. Burada insan ancaq ictimai varlıqdır və onun istəkləri ancaq ictimai mühit kontekstində, başqaları ilə razılaşdırılmış şəkildə, hansı isə birgə layihələrə daxil olmaq sayəsində həyata keçir. Birinci dünya və üçüncü dünyanın ikinci yarusu təxəyyül qatı isə ancaq seçilmişlər üçündür. Və onların xoşbəxtliyi də yaradıcılıqla bağlıdır.

Birinci dünyada insan həqiqət axtarışındadır; bu dünyanın inciləri ideyalardır və insan həqiqətə ancaq ideyaları mənimsəməklə çatır. Bu axtarışla filosoflar məşğul olur. Lakin bu həqiqətlər gündəlik həyatın fəvqündə olduğundan adi adamların maraq dairəsindən kənardadır. Daha geniş kütlə üçün əhəmiyyətli olan məişətdə və cari həyatda rast gəldikləri problemlərin həlli, düzgün yol seçə bilmək üçün bələdçilikdir. Böyük fəlsəfələrin adi həyata tətbiqi çətin məsələdir. Ona görə də adi həyatın öz “fəlsəfəsinə” ehtiyac yaranır. Bu “fəlsəfə” isə hissi təcrübənin, gündəlik müşahidələrin ümumiləşdirilməsindən hasil olur. Buna əslində hikmət və ya müdriklik deyilir.

Fəlsəfə hikmətdən ona görə üstündür ki, o daha universal prinsipləri ifadə edir. Hikmət fəlsəfədən ona görə üstündür ki, o

insana daha yaxındır. Atalar demişkən, yaxın qonşu uzaq qohumdan irəlidir. Yaxud, Əbu Turxanın dediyi kimi, “yaxındakı ocaq uzaqdakı Günəşdən daha çox qızıdır”. Hikmət insanların gündəlik həyatı ilə, arzu və istəkləri ilə, sevinc və kədəri ilə bilavasitə bağlı olduğundan, onları mənimsəmək əməli fəaliyyət üçün çox faydalıdır.

Fəlsəfə hikmətin özü yox, ona sevgidir. Bu nə deməkdir? Burada “sevgi” sözünü daha geniş mənada götürsək, biz fəlsəfəni hikmətə münasibət, onun mənimsənilməsi kimi başa düşə bilərik. Yəni hikmət özü təhlil obyektinə çevrilir və insanın cari həyatında qarşıya çıxan suallar və onlara müşahidə və hissi təcrübə səviyyəsində verilən cavablar rəşional idrak müstəvisində, daha böyük miqyasda təhlil olunur. Bir situasiyadan doğulan hikmət, müdrik fikir başqa situasiyadan doğulan hikmətlə, fikirlə qarşılaşdırılır və bəzən bir-birini inkar edən iki fikrin sintezindən yeni, daha universal və həqiqətə daha yaxın olan fikirlər doğulur. Məsələn, Sokrat və Platonun bir çox fəlsəfi konsepsiyaları əslində hikmətin mənimsənilməsindən, müdrik fikirlərin qarşılaşdırılmasından bir yekun kimi hasil olurdu. Hər bir fikir əməliyyatında empirik təfərrüatlar istisna olunur və fikir daha universal qəliblərə salınır. Xüsusilə etikanın formalaşması tarixən məhz hikmət zəminində baş vermişdir.

Əslində həyat təcrübəsindən alınmış fikirlərin rəşional düşüncə müstəvisinə gətirilməsi fəlsəfi fikir tarixində hissi və məntiqi idrakın vəhdətinə ən gözəl misallardan biridir.

Elmi düşüncə təbiətdə gedən prosesləri, təbii hadisələrin xassələrini öyrənir. Həyatın, konkret həyat səhnələrinin tədqiqat obyektinə çevrilməsi insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqədə, bir küll halında nəzərdən keçirilməsinə gətirir ki, bu da artıq elmin yox, fəlsəfənin funksiyasıdır.

Fəlsəfə sanki piramidanın zirvəsidir. Bu zirvəyə aparan yollar isə müxtəlifdir.

Məişət, ailə həyatı səviyyəsində ortaya çıxan məsələlərin həyatın mənası kontekstində dəyərləndirilməsi və ən ali meyarlardan çıxış etmək istəyi də fəlsəfəyə gətirir. Bu yol məhz tərbiyədən, əxlaqdan, hikmətdən başlanan yoldur. İnsanın əməli fəaliyyətinin, yaxud ixtisas fəaliyyətinin də həyat kontekstində nəzərdən keçirilməsi, yəni onu mənalandırmaq cəhdi fəlsəfəyə gedən yolun başlanğıcıdır. Hər hansı bir cismi, hadisəni, prosesi dərk etmək və onun təbiət və dünya kontekstində yerini dəyərləndirmək, onu mənalandırmaq cəhdi son nəticədə fəlsəfəyə gətirir.

Ümumiləşdirsək, fəlsəfə cismani dünyada olanların mənalandırılması, yaxud onların ideya dünyasındakı analoqlarının tapılması cəhdidir. *“Hər bir insan müəyyən dərəcədə filosofdur”*, yaxud *“hərənin öz fəlsəfəsi var”* kimi fikirlər isə ona görə yaranır ki, öz həyatını və yaşadığı dünyanı anlamaq cəhdləri əslində hamı tərəfindən göstərilir. Hərə dünyanın modelini aşkar və ya qeyri-aşkar şəkildə öz idrakının və dünyagörüşünün səviyyəsinə uyğun qurur. Həyatın mənası da hər adamın “filosofluq” imkanlarına uyğun surətdə işıqlanır. Əlbəttə, bu mənanı axtarmayanların, bu barədə heç düşünməyənlərin sayı daha çoxdur. Amma kim düşünürsə, onun öz imkanları çərçivəsində cavabı da olur. Hikmət də öz “fəlsəfəsi” olanlar üçündür. Əsl fəlsəfə isə təbii ki, bu gündəlik həyatın məişət hikməti səviyyəsindən çox-çox uzaqlarda fərdi həyatların və yaşantıların fəvqündə, onların yüksək dərəcədə ümumiləşdirilməsi sayəsində mümkün olur. Lakin biz bu kitabda fəlsəfədən deyil, haradasa fərdi “fəlsəfələrlə” ümumbəşəri fəlsəfə arasında qərarlaşan hikmət dünyasından bəhs edirik. Və bütün aforizmlər də məhz belə bir dünyanın sakinləridir.

Hikmət təbiətin gizlətdiyi universal qaydaları aşkar edərək insanlara ərməğan gətirmək, onları insanın cari problemləri üçün oriyentir olaraq təqdim etməkdir; başqa sözlə desək, gündəlik həyatın da sirli-sehrli bir dünyanın qaydalarına əsaslanmalı olduğunu göstərməkdir.

Hikmət dünyası hamı üçün əlçatan deyil. İnsanların içəri-sindən ancaq seçilmişlər bu dünyaya səfər edərək yenidən cəmaətin arasına qayıdır və onların adi gözlə görə bilmədikləri sadə həqiqətləri onlara çatdırırlar.

Əbu Turxanın dediyi kimi, *“yüz misaldan bir məsəl əmələ gəlir”*. Yəni, zahirən müxtəlif olan hadisələrin ikinci dərəcəli cəhətlərini sərf-nəzər etdikdən sonra ancaq mahiyyət saxlanılmış olur. Mahiyyət isə müxtəlif hadisələrdə fərqli təzahürlərə malik olsa da, əslində dəyişilməz qalır. Müdrik adam başqalarından fərqli olaraq sadəcə hadisələri yox, onların arxasındakı mahiyyəti görür. Və bu mahiyyətin başqa analoji hadisələrdə də təkrar olunacağına daxili bir əminliyə malikdir.

Elm insandan iki səbəbə görə uzaqdır. Birincisi, elm hələ tədqiqata başlayarkən ilkin şərt olaraq öz predmetindən insani olan nə varsa, onu duyğulandıra biləcək nə varsa, – hamısını çıxarır. Obyektiv dünyanı öyrənmək əslində həm də insansızlaşmış dünyanı öyrənmək deməkdir. Nəinki daşı, kəsəyi, hətta canlı orqanizmləri, insan bədənini və nəhayət, hətta insan psixikasını öyrənərkən də, elm öz predmetini öncədən ruhsuzlaşdırmağa, ruhani əlaqələr sistemindən kəsib götürməyə və onu ayrılıqda, lokal şəkildə öyrənməyə çalışır.

Amma fəlsəfə belə deyil, – demişdik. Ruh özü fəlsəfənin predmetinə daxildir və fəlsəfə insanı nə isə cansız, duyğusuz, ruhsuz bir şey kimi deyil, məhz bu ali keyfiyyətləri ilə birlikdə nəzərdən keçirir. Bu mənada fəlsəfi müddəalar, nəzəriyyələr in-

sana yad olmamalıdır və müəyyən mənada insanı duyğulandırmalıdır deyər düşünə bilərdik. Amma gerçəklikdə biz bunun əksini görürük. Yəni fəlsəfi təlimlər, nəzəri sistemlər əksər hallarda insana az qala elm qədər yabançı, yad, ögeydir. Lakin biz insana doğma olan fəlsəfənin tərəfdarıyıq. Bunun üçün isə o, qalxdığı mücərrəd səviyyədən bir qədər aşağıya enməli, insanın real həyatına, gerçək problemlərə toxuna biləcək dərəcədə konkretləşməlidir. Digər tərəfdən, fərdiləşəndə, konkretləşəndə, ayrıca götürülmüş bir insan üçün həssas məsələlərə toxunanda, fəlsəfə elmlərdən tamamilə çıxmış olur, duyğusallaşır və bu zaman o bəlkə də klassik mənada fəlsəfiliyini itirir. Zira fəlsəfə elm olmasa da, elmiliyi bir məqam kimi özündə ehtiva edir.

Əbu Turxanın dediyi kimi, *böyük fəlsəfə, fəlsəfi klassika mücərrədliyin elə yüksək səviyyəsində fikir yürüdür ki, burada canlı həyatın ürək çarpıntıları eşidilməz olur*. Hikmətli sözlər, aforizmlər isə həyatdan çox da uzaqlaşmır. Aforizm hekayətdən, lətifədən, pırıqlardan mücərrədlik dərəcəsinə görə bir baş yuxarı olsa da, fəlsəfəyə nisbətən bir baş aşağı olmaqla, həyata daha yaxındır. Bu baxımdan ədəbiyyat tarixdən, hikmət ədəbiyyatından, fəlsəfə hikmətdən daha mücərrəddir. Bununla belə, hikmət də ədəbiyyat kimi, poeziya kimi, həyatla iç-içədir. Tarix və fəlsəfə canlı həyatın əks qütblərindədir. Onlar hər ikisi canlı həyata, insanların şəxsi hiss və həyəcanlarına, yaşantılarına biganədir. Fəlsəfə həyatdan mücərrədlik şkalasında – vertikalda uzaqlaşır, tarix isə hadisəçiliyə, təsvirçiliyə getməklə – horizontalda uzaqlaşır.

İnsanı bir fərd olaraq qələmə alan ədəbiyyatdır. Bax, ancaq bu kontekstdə biz belə bir sualın da cavabını tapa bilərik: Nəyə görə ən gözəl aforizmlər böyük filosoflara – Aristotelə, Kanta, Hegelə, yaxud böyük tarixçilərə – Herodota, Strabona, Kollinqvuda, Təbəriyə deyil, ən çox böyük yazıçı və şairlərə –

Nizamiyə, Mövlanaya, Göteyə, Tolstoya məxsusdur? Məhz ona görə ki, onlar həyata daha yaxındırlar. Həyatın fəlsəfəsini də, mənəvi yaşantıların tarixçələrini də məhz ədəbiyyatda axtarmaq lazımdır. Düzdür, müasir dövrdə filmlər, seriallar daha geniş təbəqələrin fikrini ram edir. Amma onların da əsasında ədəbiyyat dayanır. Vay o günə ki, filmlər klassik ədəbiyyat əvəzinə qondarma ədəbiyyat və ya antiədəbiyyat əsasında çəkilsin.

Əbu Turxan təliminə görə, fəlsəfə idrak və məhəbbətin təmasından yaranır. “Mən”dən kənarda, yad olanların dərki elmin, doğmaların dərki – fəlsəfənin yaranmasına gətirir.

İnsan bu dünyada nə qədər yeni, fərqli, yad şeylər görür. Fərqində olmasa da, özünü onlardan ayırır. Lakin bu yad dünyada insanın qəlbini isidən, ona doğma görünən, onu rıqqətə gətirən hadisələr, əlamətlər, ayətlər də rast gəlir. Və bu məqamlarda insan sadəcə dərk etməyə, mənimsəməyə çalışmır; bu tanışlıq duyğusundan, doğmalıqdan dolayı insan fərqli bir hiss də keçirir ki, buna Platon və Aristotel *heyrat* deyir. Və onlar heç də təsadüfən belə hesab etmirlər ki, “*fəlsəfə heyratdən başlanır*”. Sadəcə bu heyratın kökünü, səbəbini araşdırmırlar. Əbu Turxan onun kökünü doğmalılıq duyğusunda görür. Yəni insandan kənarda, təbiətdə, cismani aləmdə “insanın ayətləri var; insan ilə dünyanın təmas xətti bu ayətlərdən keçir”.

Qərbdə fəlsəfəni praktika ilə, cari həyatla, ictimai tələbatla o dərəcədə əlaqələndirirlər ki, o artıq bütün dövrlərin ən ümumi, universal, sabit problemlərini ifadə etmək əvəzinə, öz dövrünün güzgüsü kimi təsəvvür olunur. Məsələn, Haydegger deyir: “*Fəlsəfə öz dövrünün sinxron tərcüməçisi olmalıdır*”. Hətta tərcümə də yox, *sinxron tərcümə*. Yəni, Haydegger fəlsəfi fikrin ya həyatın önündə getməsini, ya da onu izləməsini istisna edərək, onların zamanca üst-üstə düşməsi şərtini qoyur. Halbuki, fəlsəfə yalnız *indi* üçün ola bilməz; o, zərurəti, olmalı olanı tə-

rənnüm edir və deməli, həm *keçmiş*, həm *indi*, həm də *gələcək* üçün keçərlidir.

İdeya üçün zaman-məkan məhdudiyyəti yoxdur!

*İ*deya ağı artırır, yönəldir.

*A*na ideya olmadıqda
ideyaların çoxluğu yoxluğundan betər olur.

*İ*deya iradə ilə birləşəndə gücə çevrilir.

*İ*deya təkamülü olmayanda
ideya çevrilişlərinə ehtiyac yaranır və onun da
qarşısı alınanda, başsız inqilablar – kütləvi iğtişaşlar
başlayır.

*B*ir ideya

min bir hadisə libasında üzə çıxır.

*İ*deya zaman həddlərini keçərək

nə vaxtsa yeni bir iradə ilə birləşir və keçmiş
yenidən canlanır.

*F*eni ideya vəhşi at

kimidir; sənə xidmət etməsi üçün gərək əvvəlcə
onu ram edəsən.

*İ*deya heç vaxt ölmür;

ona yiyələnən hər bir yeni şəxsin simasında o
öz növbəti həyatını yaşayır.

*H*ansısa yeni ideyanın cücərə bilməsi

üçün onu böyük ideyaların qızmar günəşindən
qorumaq lazımdır.

İdeyanı yaşatmaq
onun uğrunda ölməkdən daha şərəflidir.

İdeya əbədi, iradə isə sonludur.

İdeya – onu irəli sürən adamdan
daha çox, vaxtında ona yiyələnənlərə xidmət edir.

Fəni doğulan ideyaların
yaşaya bilməsi üçün müsbət aura lazımdır.

İdeyanın öz yetkinliyi
hələ yetərli deyil; onun həyata keçməsi üçün məqamın
da yetişməsi lazımdır.

*A*forizmlər söz

sədəfinə salınmış həqiqət inciləridir.

*Q*ərbdə ideya binanın

ümumi strukturunu əks etdirir,
Şərqdə isə hər kərpicin öz ideyası vardır.

*B*öyük ideya axınları sel kimidir;

qarşısına çıxan bütün ufaq, zərif, yeni cücərən pöhrələri
yuyub aparır.

*B*öyük kəşflər o qədər

işıqlı olur ki, yaxın ətrafdakı kiçik yeniliklər onun
kölgəsində qalır.

*A*forizm – dəliliklə dahilik arasında

şimşək kimidir.

*M*üdrək söz fikrin qönçəsidir.

Açılanda fəlsəfəyə çevrilir.

*A*forizm fikrin ən az sözlə dillənməsidir.

*U*zun yazmaq üçün – yazmağa

çox vaxt sərf edilir, qısa yazmaq üçün – düşünməyə.

*F*əlsəfə mücərrədliyin elə yüksək

səviyyəsində fikir yürüdür ki, burada canlı həyatın
ürək çırpıntıları eşidilməz olur.

*T*arix hadisələr səviyyəsində

qərar tutur, elm hadisələrdən mahiyyətə gedir,
fəlsəfə isə mahiyyətdən başlayır.

Fəlsəfə insansızlaşmış dünya ilə
insan dünyasının əlaqəsini öyrənmək ehtiyacından
yaranmışdır.

Elm insanın barışmalı olduğu
reallığı, fəlsəfə insanın yüksəlməli olduğu
idealı ifadə edir.

Filosofluq həyatdan sərf-nəzər edir,
müdrilik həyatla iç-içədir.

Həqiqi fəlsəfi fikir heç vaxt
tarixə çevrilmir, o həmişə müasir qalır.

Elm klassikləri keçmişdə qalmışdır,
fəlsəfə klassikləri isə bizim müasirlərimizdir.

*F*ilosoflar heç də həmişə

fəlsəfi yaradıcılıq məqamında olmurlar. Lakin bircə dəfə də bu məqama yüksəlmiş adam ömrü boyu filosof adlandırılmağa layiqdir.

*F*əlsəfədən ayrılıb çox uzaqlara gedən elm

özünü dərk etmək üçün gec-tez yenə fəlsəfənin bətninə qayıtmağa möhtacdır.

*B*öyük filosoflarla tanış olmaq üçün

keçmişə – tarixin dərinliyinə yox, ideya dünyasının dərinliklərinə baş vurmaq lazımdır.

*M*üxtəlif xalqların atalar sözləri

eyni bir hikmət toxumunun müxtəlif torpaqlarda cücərməsidir.

Maksima:

Gözəllik duyğusu ənənəvi olaraq
şairlər tərəfindən, mənəvi-əxlaqi duyğu – ruhanilər,
həqiqət duyğusu – alimlər tərəfindən təcəssüm
olunmuşdur.
Bu üçünün eyniyyətindən çıxış edənlərə isə
filosof deyilmişdir.

Fəlsəfə ruhun əql məqamında açılışıdır.

Alimin yaradıcılığı

universal zəkanın məhsuludur, filosofun yaradıcılığı isə
onun öz “mən”inin açılışıdır.

Alimin yaradıcılığı

özünü istisna etmək, özündən uzaqlaşmaq, filosofun
yaradıcılığı – özünü təsdiq etmək, özünə yaxınlaşmaq
sayəsində mümkün olur.

*A*lim yaratdıqca özgələşir,
filosof – özünü tanımış olur.

*F*əlsəfi düşüncə

“Mən”in xalis mənəvi tərəf kimi yetişməsi,
təmizlənməsi və bütün dünyaya sığınacaq hazırlaması
ilə başlanır.

*E*lmə biliklər

“Mən”in müdaxiləsindən qorunur, fəlsəfədə isə
“Mən” özü bilik mənbəyinə çevrilir.

*T*arix nasirənə,

elm soyuqqanlı, fəlsəfə poetikdir.

*F*əlsəfə əqlin gücü ilə

sonsuzluğu ehtiva etmək cəhdidir.

Duyğuların həqiqi siması
və əxlaqi-mənəvi yönü ancaq onların fəlsəfi
şərhi sayəsində açılır.

Fəlsəfi vəcd ona görə
uzun sürə bilir ki, o, idrakla birləşir.
Soyuq aqlın sərinliyi ilham qığılıcımını tez alışıb
tez sönməyə qoymur.

Qədim fəlsəfələr bu gün də
elmin yoluna çıraq tutmaqda davam edir.

Fəlsəfə uzağa getmək
istəyəndə elm qatarına əyləşir.

Faxşı filosof
düşündüklərini öncə öz həyatında yaşayır.

*P*is adamdan yaxşı alim
bəlkə də çıxar, amma yaxşı filosof çıxmaz.

*M*illətin fəlsəfi fikri

onun hər bir üzvünün fəlsəfi fikrindən toplanmayaraq,
milləti təmsil etməyə mənəvi səlahiyyəti olan, milli ruhun
daşıyıcısı olan tək-tək şəxsiyyətlərin fəlsəfi
konsepsiyalarından ibarət olur.

*İ*nsan yaddan çıxan yerdə
fəlsəfədən danışmaq sadələşmədir.

*M*illi ruh özünü milli fəlsəfi fikirdə tanıyır.

*F*əlsəfə ümumbəşəri ruhun milli ifadəsidir.

*F*əlsəfə – insanın dünyalaşması,
dünyanın insanlaşmasıdır.

Dünyanı dərk etmək üçün elm,
dünyanı duymaq üçün poeziya var. Fəlsəfə isə duyğulu
idrak və poetik səviyyəyə qalxmış elmdir.

Fəlsəfə kimin üçünsə dünya ilə görüş,
kimin üçün isə dünya ilə mübarizədir.

Fəlsəfə düşünən duyğu və qanad açan düşüncədir.

Fəlsəfə dünyadan ayrılmış insanın
dünya ilə təmasıdır. Dünyadan ayrılı bilməyənlərin
fəlsəfəsi yoxdur.

Elm soyuq ağıl, tarix ilıq xatirələrin,
fəlsəfə yanar zəkanın məhsuludur.

Fəlsəfi təfəkkür
qadın və ya kişi düşüncəsinin fəvqündədir.

Fəlsəfə – ruhun özünüdərkidir.

Bütün böyük sənətkarlar

həm də ona görə filosofdurlar ki, onların əsərlərində
mahdiyyətlərin də təhkiyəsi var.

Fəlsəfənin

əli göylərdə, ayağı yerdə olmalıdır.

Fəlsəfə düşüncənin zirvəsi olduğuna görə
qadın və kişi düşüncəsinə bölünmür.

Fəlsəfənin məqsədi

dünyanın ahəngini duymaq, dərk etmək və bu ümumi
ahəngdən doğan həqiqət ziyası ilə hadisələr dünyasını
ışqlandırmaqdan ibarətdir.

Elm insanı dünya ilə
vəhdətdən ayırır, fəlsəfə itirilmiş vəhdəti
bərpa edir.

Fəlsəfi düşüncəni
elm və sənətdən fərqləndirən daha bir cəhət fikrin
ətaləti və ləngəridir.

Alimlik səviyyəsi
nə qədər yüksək olursa olsun,
bədi-estetik təfəkkürlə birləşmədən filosofluq məqamına
çatmaq mümkün deyil.

Bir sufidən Diogenə tövsiyə:
Həqiqi filosofun kənar təsirlərdən azad olmaq üçün
çəlləyə girməyə ehtiyacı yoxdur.

Fəlsəfənin elmə çevrilməsi
üçün ruhu həyatdan çıxarmaq lazımdır.

Böyük fəlsəfə dünyası
elm məbədinə yerləşsəydi, alimlər filosoflara
yanlarında yer vermək üçün məmnuniyyətlə onun
qanadlarını kəsərdilər.

***Ziyalılıq, müdriklik,
dahilik***

Ziyalılıq nədir və ziyalının ən böyük qayəsi, missiyası nədən ibarətdir? Bu barədə müxtəlif fikirlər olsa da, bütün tədqiqatçılar, demək olar ki, bir mövqedə yekdildirlər: ziyalı ilk növbədə milli tərəqqi yolunu işıqlandıran, xalqın maariflənməsinə xidmət edən insandır. Lakin, təbii ki, öncə ziyalı özü elə bir mərtəbəyə yüksəlməlidir ki, buradan millətin nicat yolu görünmüş olsun. Xalqa xidmət etmək istəyi hələ azdır. Bu istək ancaq yüksək təfəkkür səviyyəsi ilə birləşəndə ziyalılıq yaranır. Başqalarına yol göstərə bilmək üçün əvvəlcə millətin tərəqqi yolunu, nicat yolunu özü üçün aydınlaşdırmaq, tədqiq etmək, dərk etmək tələb olunur.

Ziyalı sadəcə savadlı adam deyil. Bilikli, elmlə, müəyyən bir ixtisas sahəsinə mükəmməl surətdə yiyələnmiş şəxsə hələ ziyalı demək olmaz. Böyük alim, şair, bəstəkar da hələ ziyalı olmaya bilər.

Ziyalılıq insanın özünün nail olduğu, mənimsədikləri ilə deyil, başqalarına verdikləri ilə müəyyən olunur. Lakin nəyin verilməsindən söhbət gedir? Bir xeyriyyəçi camaata maliyyə yardımını edə bilər, biznesmen iş yeri açar, həkim başqalarını müalicə edə, müəllim başqalarına bilik verər. Lakin bu da ziyalılıq üçün kifayət deyil. Bunun üçün həmin bu fəaliyyətlərin dərk

edilmiş addım olması, görülən işlərin bəşəri və milli mənafe baxımından həyata keçirilməsi lazımdır.

Ziyalı həm də irfan əhlidir, mərifət əhlidir, “*insanlara nur paylayan çıraqdır*” (Quran 33/46). O sadəcə ayrı-ayrı adamların deyil, bütövlükdə millətin yoluna işıq salan adamdır. Yəni söhbət lokal miqyasda kimlərə yardım göstərməkdən, adamlara şəfa verməkdən, bilik öyrətməkdən getmir; söhbət milli köklər üzərində möhkəm dayanaraq millətin gələcəyi üçün yol açmaqdan, əsrlərdən və minilliklərdən gəlib keçən, bizi gələcəyimizə məhz özümüz olaraq aparən milli-mənəvi dəyərlərimizin, invariantlarımızın yeni nəsə, yeni əsrə daşınmasına xidmətdən gedir. Əslində, insanpərvərlik və millətsevərlik də elə yuxarıda sadaladığımız konkret fəaliyyət aktlarında təzahür edir. Fərq ancaq fəaliyyətin motivində, onun kortəbii və ya məqsədyönlü olmasındadır. Sadəcə vəzifə borcunun, yoxsa milli borcun yerinə yetirilməsindədir. Böyük elmi kəşflər edən alim bu kəşfin öz millətinə və ya bütövlükdə bəşəriyyətə xeyirmi, yoxsa ziyanı gətirəcəyinin fərqi varmırsa, o hələ ziyalı deyil. Hər hansı bir şair öz gözəl sənəti ilə insanların zövqünü oxşayırsa, onların emosional yükünü artırarsa, onları müəyyən bir səmtə yönəldirsə böyük sənətkar sayıla bilər. Onun ziyalılığı isə sənətinin emosional təsirinin böyüklük dərəcəsi ilə deyil, bu təsirin milli ideallara və dövlətçilik maraqlarına uyğunluq dərəcəsi ilə ölçülür.

Milli dövlət quruculuğu, dövlətçilik ənənələrinin formalaşması ancaq siyasətçilərin işi deyil. Bunun üçün alimin də, şairin də, memarın da, həkimin də milli ziyalılara çevrilməsi prosesi getməlidir. Bu və ya digər müəssisədə çalışan və maaş almaq müqabilində vəzifə borcunu yerinə yetirən şəxslərin öz fəaliyyətini milli mənafe kontekstində qurması, əməyin eyni zamanda vətənpərvərlik amilinə çevrilməsi ancaq xalqın bir millət

kimi formalaşması sayəsində mümkündür. Bu baxımdan, milli mənafə ilə şəxsi mənafələrin uzlaşdırılması dövlətin əsas funksiyalarından biri olmalıdır.

Ziyalılıq millətçilik ilə sıx surətdə bağlıdır. Lakin ziyalı millətin şəninə təriflər yağdıran adamlara deyilmir. Sadəcə milləti sevmək də hələ ziyalılıq deyil. Ziyalı milli ruhun bilavasitə daşıyıcısı olan, milli ruhdan qida alıb yenidən onu millətə qaytaran, əsrlərin və nəsillərin varisliyini təmin edən şəxsdir.

Bəli, kosmopolit adamdan ziyalı ola bilməz. Lakin sadəcə millətçi adam da hələ ziyalı deyil. Ziyalılıq üçün millilik zəruri şərtidir, lakin kafi deyil.

Hər bir xalqın müdriklik haqqında özünəməxsus təsəvvürü, öz müdriklik etalonu vardır. Lakin müdrikliyin bütün xalqlar tərəfindən qəbul olunmuş ümumi meyarları da vardır.

Şərqdə müdriklik əsasən insanın şəxsi həyatına aid edilir və onun öz əməllərində nə dərəcədə elmə, biliyə istinad etdiyini nəzərdə tutur. Hikmət iki yerə bölünür: nəzəri və əməli hikmət. Bunların vəhdəti müdriklik hesab edilir. *Nəsirəddin Tusi* yazır: “Kimdə bu iki fəzilətin hər ikisi varsa, o, ən müdrik insan, ən kamil alim hesab edilir, onun yeri bəşər övladının tuta biləcəyi ən yüksək mövqeyin fəvqündə olar”. *Əl-Qəzali* deyir: “Fəlsəfənin həqiqi məqsədi xoşbəxtliyə aparan yolu göstərməkdir ki, o da elm və əməlin birləşdiyi nöqtədən keçir”. Şərq fəlsəfəsi yalnız o adamları həqiqi mənada müdrik hesab edir ki, sözü ilə əməli düz gəlsin. Təsadüfi deyil ki, *Sədi Şirazi* bildiklərini təbiiq etməyən, öz dediklərinə əməl etməyən alimi əlində çiraq gəzdirən kora bənzədir. Burada yada salmaq yerinə düşərdi ki, Qərb dünyasında bu cəhət müdriklik üçün zəruri şərt kimi götürülmür. Bütövlükdə *Makiavelli* təlimini və *Taleyranın* məşhur

“dil – bildiklərini bəyan etmək üçün yox, gizlətmək, başqa cür təqdim etmək üçün bir vasitədir”, – fikrini xatırlatmaq, bizcə, kifayətdir.

Qərbdə insanın ictimai fəaliyyəti də ön plana çəkilir və ictimai maraqların üstün tutulması, cəmiyyətə xidmət müdrikliyinin mühüm şərtlərindən biri kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən, Şərqdə hikmət anlayışına həm nəzəri, həm də əməli səviyyədə daha çox dərəcədə əxlaq və mərifət, Qərbdə isə həm də təbii-elmi biliklər və praktika daxil edilir.

Müdriklik heç də alimlik deyil. Elmi problemlərin həlli dəqiq *sərhəd şərtləri* tələb edir. Elmdə bütün mümkün variantlar nəzərə alınmalıdır. Əgər yüz mümkün variant nəzərə alınıbsa və yüz birinciyə vaxt çatmayıbsa, verilən qərarın düzgünlüyü şübhə altındadır və elmi qərar hesab oluna bilməz. Sağlam düşüncə isə sanki ehtimal nəzəriyyəsi və ya qeyri-səlis məntiq üzərində qurulmuşdur. Atalar müəyyən bir fikir söyləyəndə, əlbəttə, onun bütün mümkün hallarda doğruluğuna təminat verə bilməzlər. Buna heç ehtiyac da hiss edilmir. Leonardo da Vinçi deyirdi ki, “*müdriklik təcrübənin qızıdır*”. Yəni burada fikirlər həyatı müşahidələrdən, empirik idrakdan hasil olur. Fikir nəzəri səviyyəyə hələ yüksəlmir.

Müdrikliyin əsas şərtləri böyük maraqları kiçik maraqlardan, mühümü qeyri-mühümdən, çətin mümkün olanı heç mümkün olmayandan seçə bilməkdir, nəyin məhz əvvəl, nəyin sonra həyata keçirilməli olduğunu müəyyənləşdirmək, hadisələrin ardıcılığını düzgün seçməkdir. Yeri gələndə pauza vermək və onu lazım olan qədər uzatmaq qabiliyyətidir.

Rəhbər üçün *müdrikliyin bir əlaməti də xalqla optimal məsafə saxlamaqdır*. Xalqın içərisindən çıxdığını, onunla bir olduğunu isbat etməklə yanaşı, onun önündə getməyi, ona yol göstərməyi bacarmaqdır.

Müdriklik – tam və hissə arasındakı optimal nisbətdən çıxış etmək deməkdir. Heç bir ölkə öz işini beynəlxalq prosesləri nəzərə almadan, ancaq öz daxili inkişaf meylləri əsasında qura bilməz. Lakin nəyi və nə dərəcədə dünya təcrübəsindən götürmək, nədə və nə dərəcədə milli zəminə əsaslanmaq böyük siyasi fəhm və fəlsəfi təfəkkür tələb edir.

Müdriklik – əsası qeyri-əsasdan, ali məqsədi cari məqsədlərdən fərqləndirmək qabiliyyətidir.

Ali məqsədin köməkçi məqsədlərdən fərqləndirilməsi, xüsusən xalq və millət qarşısında duran böyük məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi bir qayda olaraq hər bir millətin mütəfəkkirləri tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət başçısının dar məqamda bu şərəfli vəzifəni də öz üzərinə götürə bilməsi isə olduqca əlamətdar bir haldır. Bu zaman ideyanın yaranması ilə onun icrasının təşkili üst-üstə düşür ki, bu da bir sıra bürokratik əngəlləri və bu istiqamətdəki ictimai strukturlaşmanı istisna edir.

Müdriklik – gerçəkliyin müxtəlif rakursları arasında əlaqəni görməkdir.

Ola bilsin ki, kimsə ictimai-siyasi prosesləri, kimsə iqtisadi problemləri və onların həll yollarını, kimsə mədəniyyət problemlərini və s. çox gözəl bilir. Hər bir sahənin mütəxəssisidir. Hər bir mütəxəssisə elə gəlir ki, onun öyrəndiyi sahə müstəqildir. Lakin bu nisbi müstəqil sahələr arasında ilk baxışda gözə çarpmayan daxili əlaqələr vardır. Bu əlaqələr nəzərə alınmadıqda cəmiyyətin ümumi ahəngi pozula bilər.

Və nəhayət, *müdriklik* taleyin qismət etdiyi bütün məziyyətlərdən, bilik və qabiliyyətlərdən öz şəxsi məqsədləri üçün deyil, millət, xalq yolunda istifadə etməklə milli tərəqqinin aparıcı qüvvəsinə qatılmaq şansından istifadə etməkdir.

H.Cavid deyir:

*Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.*

Əlbəttə, insanlara sülh və əminamanlıq bəxş etmək böyük xidmətdir. Amma bəzən böyük işlər böyük qurbanlar da tələb edir. Ən əsası görülən işin miqyası və nəticəsi ilə verilən qurbanların nisbətində necə olmasıdır. Yəni böyük itkilər hesabına qazanılan qələbə uğurlu sayıla bilməz. Rəhbərin, sərkərdənin böyüklüyü öz məqsədinə itki vermədən və ya ən az itki ilə, məhz ağıl və siyasət sayəsində nail olmaqdadır. Atatürk deyir: *“Ən böyük şəxslər özündən çox mənsub olduğu cəmiyyəti düşünən, onun varlığının və xoşbəxtliyinin qorunması yolunda həyatını verən insanlardır”*. Karl Yaspers də şəxsiyyətin ən böyük nailiyyətini onun işlərinin daha çox insanın taleyində əks olunması ilə izah edir.

Əlbəttə, hər işin öz mütəxəssisi, öz ustadı olur. Ənənəvi bilikləri mənimsədikdən sonra qazanılan uğurların çoxu zəhmət hesabına əldə edilir. Lakin dahilər hər bir sahədə ənənəvi düşüncə tərzinə sığmayan, standartdan kənar qərarlar hesabına bəzən başqalarının heç ağılına da gəlməyən addım ata bilirlər.

Dahiləri səciyyələndirən cəhətlərdən biri də budur ki, nə qədər vacib iş görülürsə-görülsün, başqa işlər yaddan çıxarılmır. Yəni ən əsası yaranmış şəraitin mənzərəsini kompleks halda görməkdir. Və hadisələrin birini o birisinin hesabına həll etmək yox, hamısının birgə və ya növbəli həll yollarını tapmaqdır. J.Jores deyir: *“Biz keçmişdən külü yox, odu götürməliyik”*. Lakin bunun üçün əvvəlcə odu küldən, sağlam əsasları çürük hissələrdən ayırmaq qabiliyyəti lazımdır. Bu isə müdriklik tələb edir.

Demokratik cəmiyyət quruculuğu prosesində rəhbərin li-

derlik keyfiyyətləri ilə bağlı bircə bunu yada salmaq istərdik ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında da vətəndaş cəmiyyətinin hələ tam formalaşmadığı dövrlərdə liderlərin roluna böyük qiymət verilirdi. Məsələn, Con Adams belə hesab edirdi ki, respublika siyasi quruluşunun uğurları onun liderlərinin şöhrətindən asılıdır.

Müdrilik sağlam düşüncə çərçivəsində fəlsəfədir.

Müdrilik həyat elminin mənimsənilməsidir.

Böyük şəxsiyyətlər tarixin sütunlarıdır.

Onlar nə qədər möhkəm olsa, cəmiyyətin inkişafı da bir o
qədər dayanıqlı olar.

*Tarixdə iz qoymaq hər adama müyəssər olmur,
tarixə imza atmaq isə ancaq dahilərə nəsib olur.*

Gələcək fəvqəlinsanların
xəyallarının gerçəkləşdirilməsi yolu ilə qurulur.

Həyatın dibindən ideya səmasına
yüksəlmək üçün yetərli ruhani enerji olmalıdır.

Mənəvi güc özünü
yaradıcılıqda və xilaskarlıq missiyasında büruzə verir.

Dünyaya qatılanların həzzi və qəzəbi,
dünyanın fəvqünə qalxanların eşqi və kədəri olur.

Dağlar zirvədə tənha olsalar da, təməlləri birdir.

Uca dağların yamacları da
təpələrin zirvəsindən yüksəkdə durur.

Dərində üzməyi bacaranlar
üçün dayazda üzmək darıxdırıcı olur.

Qütblər zirvədə birləşir.

Bütün dahilər bir-birinə doğmadırlar.

Daim yüksəlmək olmaz;
ən böyük məharət öz maksimal imkanına uyğun məqama
çatanda dayana bilməkdir.

Firvədən o yana ancaq eniş var.

Firvəyə gedən yol
insan qəlbinin dərinliyindən keçir.

*Z*irvə zahirdə yox, batındadır.

*B*ütün sular ləpələnə bilər,
dalğa isə ancaq deryada olur.

*D*ahi şəxslər
mühitini öz qəlbində gəzdirir.

*F*iyalisız kütlə kordur.

*F*iyalı öz zəmanəsindən
yüksəkdə durmalıdır.

*H*ansısa bir əsəri ilə
zirvəni fəth edənlər sonra bütün əsərlərini zirvəyə
daşımağa çalışırlar.

Qaydaların fəvqünə
qalxmaq mümkün olmasaydı, dahilər və qəhrəmanlar
yetişə bilməzdi.

Zəmanə özündən müştəbeh olanda,
dahilərə dözə bilmir.

Elə xalqlar var ki,
müdrək adamlarını ancaq dəli qismində yaşada bilir.

Miskinlər öz həndəvərində
hansısa bir dahinin mövcudluğuna dözə bilmirlər.

Adətən adamlar özündə
olanı başqasına bağışlayır; müdrəklər isə səndə olanı
sənə ərməğan edir.

*T*əkəbbür istedad ağacında
bitən göbələk kimidir.

*T*əbii istedad həmişə yaşıl qalar,
əgər öz içində yetişən təkəbbür onu qurutmasa.

*İ*stedadlı adamlar
hamısı böyük iş görə bilərlər. Dahilik isə bu işlərin
yönəldilməsində üzə çıxır.

*M*əmurun boyu
oturduğu kürsünün dərəcəsi ilə ölçülür.

*V*əzifə kiçikləri “böyüdür”, böyükləri kiçildir.

*S*öhrət dalğaları
yüngül adamları tez yerindən oynadır.

*K*iminsə əllərinə qalxmaq

hələ yüksəlmək deyil; əsl yüksəliş ayağı yerdən
üzülmədən yüksəlməkdir.

*İ*stedad da, şöhrət də inkişaf üçün

hərəkətverici qüvvədir; sadəcə istedad insanı öz
istədiyi səmtə aparır, şöhrətin isə hara aparacağı
bəlli olmur.

*C*ox vaxt məşhur adamların özünə yox,

şöhrətinə pərəstiş edirlər.

*H*ər bir başçı qəlbinin dərinliyində

qürurla yanaşı, həm də bir yetimlik duyğusu yaşayır:
hamıya böyüklük etsə də, özü böyüksüz qalır.

*B*aşqasının yarım-yarımçıq təlimlərini

öyrənməkdənsə, onları yenidən yaratmaq daha rahatdır.

*B*öyük şəxsiyyətlərin
xoşbəxtliyi adi, faciəsi böyük olur.

*B*öyük insanın faciəsinin səbəbi
onun yaşadığı mühitin qəliblərinə sığmamasındadır.
Əslində bu, ictimai mühitin, cəmiyyətin faciəsidir. Amma
bu faciəni ancaq duya bilənlər yaşayırlar.

*F*enilik üzə çıxdıqdan sonra
onu yaradana ehtiyac qalmır.

*D*ahilərin şəxsi həyatını
onların ucaltdığı böyük abidələrin arakəsmələrində
axtarmaq lazımdır.

*B*öyük adamlar kiçik işlərdə
çox vaxt səriştəsiz olurlar.

Böyük adamların ömrü
onların ideyalarının ömrü ilə ölçülür.

Taleyini millətin taleyi ilə bağlayan
insanların ömrü də millətin ömrü qədər olur.

Kiçik işlər üçün kiçik adamlar var.

Axmaqlıq kiçiklik deyil;
axmağın da böyüyü-kiçiyi olur.

Bəşəriyyət üçün dahi olan insan da
öz ailəsinin adi üzvü olmağı bacarmalıdır.

Müdrliklik ali məqsədi
cari məqsədlərdən fərqləndirmək qabiliyyətidir.

*M*üdriklik öz maraqlarını
qarşı tərəfin maraqları üzərində qurmaqdır.

*H*ər gün yeni bir inci tapmağın yolu
öz içindəki hikmət xəzinəsinə baş vurmaqdır.

*M*üdriklik insanın özünə
kənardan baxa bilmək qabiliyyətidir.

*M*üdriklik həlledici məsələlərdə
israrlı ola bilmək üçün kiçik məsələlərdə geri çəkilmək
qabiliyyətidir.

*A*xına düşənlər başqa yolların
mümkünlüyünü heç ağına da gətirmir.
Müdrik adam isə fərqli yolları görür və özü seçim edir.

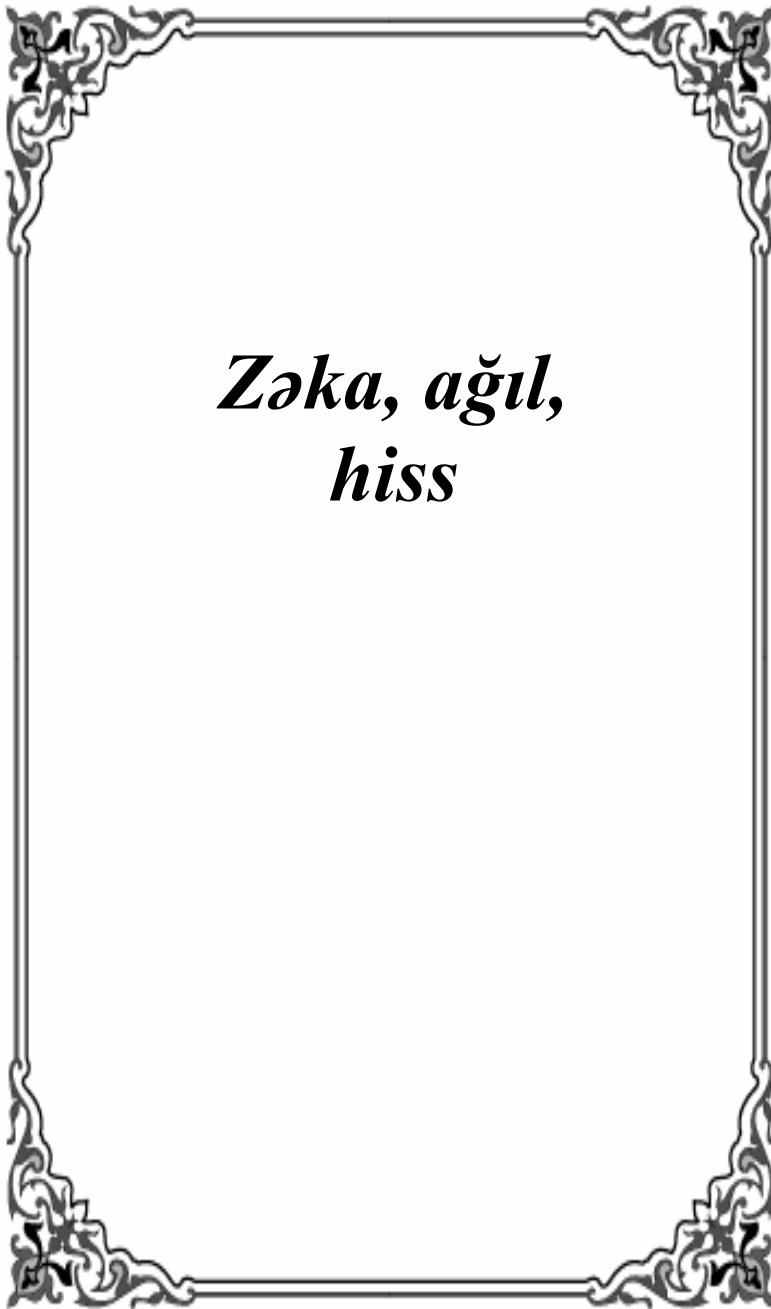

Böyük maneəyə rast gələndə
necə olursa-olsun onu dəf etmək əzmi dahilikdən deyil,
tərslikdən xəbər verir.

 Müxtəlif müdriklərin eyni mövzuda
söylədiyi fikirləri bir araya gətirəndə həmin mövzunun
bütöv mənzərəsi yaranır.

*Zəka, ağıl,
hiss*

Ənənəvi olaraq Şərq düşüncə tərzində hissin, Qərb düşüncə tərzində isə intellektin aparıcı rol oynadığı ön plana çəkilir. Əslində isə ağıl və hiss bir-birini tamamlamasa, məqsədə çatmaq mümkün deyil. Cübran Xəlil Cübranın Peyğəmbərin dili ilə dediyi kimi, *hiss və ağıl həyat gəmisinin yelkəni və sükanı kimidir. Biri hərəkətə gətirir, o biri – istiqamətləndirir*¹.

Adi danışiq dilində intellekt “ağıl” anlayışına uyğun gəlir. Bu anlayış elmi istilah kimi qəbul edilmədiyindən, onun dəqiq əhatə dairəsi müəyyənləşdirilməmişdir və yerindən asılı olaraq fərqli mənalarda işlədilir.

Fəlsəfi ədəbiyyatda “intellekt” anlayışı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənalar daşımışdır. Qədim yunan fəlsəfəsində intellekt insanı bütün digər varlıqlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət, ilahi başlanğıcın əlaməti kimi qiymətləndirilir. Əgər duyğu, qavrayış bir sıra digər canlı orqanizmlər üçün də səciyyəvidirsə, intellekt yalnız insana məxsusdur. Həm də intellekt adi düşüncədən, elementar abstraksiya qabiliyyətindən yüksəkdə durur. Platona görə insan şeylərin əsasında dayanan anlayışları dərk etməklə ideyalar aləminə yaxınlaşa bilər ki, bu da intellektual qabiliyyət adlanır. Yəni intellekt şeylərin hissi qavrayışından asılı olmadan

¹ Дж.Х.Джебран. Мятежные души. М.: 2002, с.52.

– fəvqəlhissi surətdə dərk olunmasıdır.

Kant və Hegel isə intellekt anlayışını adi mühakimə qabiliyyəti, abstrakt-analitik düşüncə tərzində mənada işlətməmiş, onu zəka ilə müqayisədə təfəkkürün nisbətən aşağı pilləsi kimi başa düşmüşlər. Buraya əsasən formal məntiq prinsipləri, $2+2=4$ qətiyyəti aid edilir.

Bu mənada intellekt hiss və duyğu ilə bilavasitə heç bir əlaqəsi olmayan, yalnız özlüyündə qəti şəkildə müəyyən olan məntiq qanunlarının formal tətbiqini əhatə edir. Belə idraki qabiliyyət insanı heyvandan fərqləndirmək üçün kifayət etsə də, onu “düşünən maşın”lardan fərqləndirmir, onun fərdiyyətini, təkrarlanmazlığını, özünəməxsusluğunu ifadə etmir. Zira məntiqi formalar hamı üçün eynidir.

Fəhm və zəka anlayışlarına gəldikdə isə, onların Azərbaycan dilində işlədilməsi və geniş yayılması (başqa dillərdə bu sözlərin qarşılığını tapmaq çox çətindir) xalqımızın qədim fəlsəfi fikir ənənələri ilə bağlıdır. Məsələn, ağıl və fəhmin müqayisə edilməsi, qarşılaşdırılması bizim el fəlsəfəsi üçün həmişə səciyyəvi mövzulardan biri olmuşdur. Bu və ya digər nağılda, lətifədə gah ağıla, gah fəhmə üstünlük verilmiş, onların hər birinin özünəməxsus üstünlükləri göstərilmişdir. “Ağlı var, fəhmi yoxdur” ifadəsi də belə yaranmışdır. Biz bu anlayışların elmi analoglarını müqayisə etdikdə də əmin ola bilərik ki, bütün fəlsəfə tarixi boyu rəşional fikirlə hiss arasında, intellektlə emosiya arasında, məntiqi təfəkkürlə intuisiya arasında münasibət məsələsi diqqət mərkəzində olmuş, bu problem müzakirələrə səbəb olmuşdur. Əməli fəaliyyətin, hissi təcrübənin rolunu əsas tutan cərəyan fəlsəfə tarixində sensualizm (başlıca nümayəndələri F.Bekon, C.Lokk, Berkli, D.Yum, Didro və s.), ağılın, rəşional idrakın rolunu üstün tutan cərəyan isə rəşionalizm (Platon, Arisotel, Dekart, Spinoza, Leybnis, Kant və s.) kimi məlumdur. Hər

iki cərəyən məsələyə birtərəfli yanaşdığı üçün idrakın həqiqi elmi mənzərəsini yarada bilməmişdir. Məsələnin düzgün həlli hissi olanla rəşional olanın vəhdətdə götürülməsini tələb edir.

Elə məsələlər var ki, onu sövq-təbii surətdə, v rdiř və ya fəhm hesabına həll etmək mümkün deyil; burada məntiqi m ha-kimə, intellekt tələb olunur; riyaziyyat məsələləri, abstrakt elmi konstruksiyalar və s. bu qabild ndir.

Leybnis deyir: *“ qlin ən yaxşı iř üsulu bundan ibarətdir ki, o  z  üçün müəyyən fikirləri ařkar edir və onlardan ardıcıl surətdə sonsuz sayda bařqa fikril r çıxır; necə ki, bir neçə  d dd n sıra ilə bütün yerdə qalan ədədləri almaq mümkün-d r”*.

Adi məntiqə d ř nm k, ölçüb-bi m k, insandan böyük daxili enerji tələb etmədiyi halda, obyektı duymaq, hər bir m -qamda bütün varlıęı ilə *obyekt  doęru yönəlmək*, *obyektı  z  m n nd  əritmək*, *idrakı sevgi məqamına yüksəltmək* (Əbu Turxan)  ox  tindir. Məhz buna görədir ki, ř rqd  əqli f aliy-y t ancaq se ilmiřl rin n sibi olur.

Adi adamların cari-gündəlik həyatları onların  z utilitar dünyasını yaradır. Amma peř  fəaliyyətindən asılı olaraq hərə-nin dünyası bir istiqamətdə geniřl nir. Elm adamının  z aęıl dünyası, sənət adamının isə öz duyęu dünyası daha zəngin olur. Azərbaycan alimi Xudu Məmmədovun fikrinə görə, bu iki  l -min k siřm si yeni bir zənginlik v  dünyaya baxıřın yeni çalar-larını gətirir. Onun yazdıęına görə, “elm, bilik sənətkara aęılın gözləri ilə görünən  l min  f ql rini a ır”. Bu fikrin güzgü  k-sini sənət haqqında da deyə bilərik. Yəni *sənət də elm adamı qarřısında duyęuların g z  ilə görünən bir  l min  f ql rini a ır*. Əslində müasir zamanda könül dünyasından xəbərsiz olan alimlərin elmdə yeni söz demək imkanları çox məhduddur,   n-ki müasir elmi təxəyyül  z  də rəşional idrakın a dıęı imkan

hüdudlarından kənara çıxan daha geniş fəzada cövlan edir.

İnsan hər bir məqamda özünün bütün dünyası ilə yaşayır, o hər bir məqamda öz dünyasının bir guşəsində yaşayır, daha doğrusu, onun hansı isə müəyyən bir simini çalır, hansı isə rənginə boyanır. Yəni insan sanki öz dünyasının bir sakinidir. Və bu dünyanın qlobusa bənzər bir xəritəsi var, lakin onun bütün məntəqələri insan üçün əlçatandır və o öz dünyasının gah bu, gah da başqa guşəsində məskunlaşır, “ocaq qalayır”, “ışığ yandırır”. Bir məkandan başqasına insan ya fikrin, ya da hissin qanadlarında uçur.

Fikir insanı bəzən qanadlarına alaraq uzaqlara, ta-a sonsuzluqlara aparır. Əgər insan hara isə, nəyə isə bağlı olmasa və elə fikrin qanadlarında uçub getsə, o geriye qayıda bilməz. Qayıtsa da, əliboş qayıdar. Amma əgər insanı bağlayan bir qüvvə varsa, məqsəd varsa, nə axtardığını bilirsə, o, fikrin qanadlarında daimi irəliləmə hərəkəti etməyərək, əyri xətlə hərəkət edib geriye qayıdacaq. Yəni fikir onu yenidən başlanğıca, həmin məqsədə gətirib çıxaracaq. Başlanğıc olanda, məqsəd olanda, mərkəzəqaçma qüvvəsi yaranır və bütün fikirlərin trayektoriyaları gülün ləçəyinə, ürəyin simvolik şəklinə bənzəyir. Hərəkət başladığı yerdə tamamlanır, ötən isə ancaq zaman olur. Və bu zamandan bir nişanə, yadigar, bəhrə qalır.

Arı bir çiçəkdən başqa çiçəyə, bir çəməndən başa çəmənə uçur. Amma yolunu azmır, yığdığı şirəni sonda yenə də öz yuvasına gətirir və şirələr qaydalı şəkildə pətəyə yığılır. Və bu şirələr yeni modifikasiyaya keçərək toplanır, müəyyən qayda üzrə düzülür. İnsan fikrinin hər bir səyahətindən əldə olunan yeni təəssürat, yeni bilik sadəcə olaraq onun hafizəsində yerləşdirilməyərək onun dünya haqqındakı əvvəlki təsəvvürünə, onun əvvəlki dünyasına yeni bir rəng, yeni çalar əlavə edir.

Əgər öncədən planlaşdırma olmasa, məqsəd olmasa, fikir nə üçün uçduğunu bilməsə, o, geriə qayıtmaz. Əslində söhbət ağıldan gedir. İnsan fikrinin qanadlanmasını, uçmasını, uzaqlara səyahətini təmin edən hissdır, duyğudur, təəssüratdır, yaşantıdır. Onu geri qaytaran, başlanğıcla bağlılıq yaradan, yeni faktların, təəssüratların əldə olunmasını, sonra isə eyni bir ocağa, yuvaya toplanmasını və daha sonra bu yuvada qayda yaradılmasını təmin edən ağıldır. Hansı isə xarici və ya daxili təsirlərin sayəsində insan yeni bir impuls alır və öz dünyasından uzaqlaşır, səyahətə çıxır, əvvəllər görmədiyi, bilmədiyi yeni məkanları ziyarət edir. Və onlardan öz dünyası üçün nə isə yeni bir şey gətirir. Əlbəttə, insan gətirdiyinin nə olduğunu bilməyə də bilər. Yəni onun aldığı yeni təəssürat aşkarlanmamış, biliyə çevrilməmiş halda ola bilər. Lakin insan dünyasına əlavə olunan bu qeyri-müəyyən yenilik günlərin bir günü əqlin nurunda işıqlana bilər, aydınlaşa bilər və bilik halında, rəşadət şəkildə dərk oluna bilər.

Nəyi isə dərk etmək əslində insanın hər bir “səyahətindən” sonra baş verən dəyişikliyin, yəni əldə edilən yeniliyin anlayışlarla və daha sonra sözlərlə ifadə oluna bilməsi, bilik halına salınması deməkdir. Əslində bu, qismən başa çatmış idrak prosesidir. Yeni təəssürat bilik halına düşməyəndə, insan öz keçirdiyi dəyişikliyin dilini bilməyəndə, onu sözlə ifadə edə bilməyəndə, bu hələ idrak sayılmır. Keçirilmiş hiss-həyəcanların, yaşanmış halların, təəssüratların ayrıca bir anbarı, danışıla bilməyən bir xatirə dünyası vardır. İnsan həmin hissi bir də yaşayanda, o təkrar yada düşür. Öz iradəsi ilə insan onu dilə gətirib bir başqasına danışa bilməz. Bu təəssürat bəzən musiqi ilə, bəzən hansı isə rənglərin, rəngkarlığın vasitəsilə, bəzən şeirlə üzə çıxır. Lakin onların həmin hissə nə dərəcədə adekvat olduğunu söyləmək çətindir. Söyləyə bildiklərimiz ancaq bilik halına

düşmüş, məntiqi düşüncənin rəflərində yerləşdirilmiş, rasionallaşmış təəssüratdır. Bu biliklər həmin fikir səyahətinin tam mənzərəsini heç vaxt çəkə bilmir, yaranmış təəssüratları heç vaxt tamamilə əks etdirmir. Onların ancaq bir qismi bilik halına keçir, yerdə qalan isə yenə də təəssürat halında, hiss halında, xatirə dünyasında özünə yer alır və ya tamamilə unudulub gedir.

Hisslərin, təəssüratların biliyə çevrilməsi prosesi ağıl sayəsində mümkün olur. Daha doğrusu, insanın bu qabiliyyətinə ağıl deyirlər.

Hisslər azaddır. İnsanın öz ocağından, öz dünyasından çıxıb səyahət etməsi də ancaq hissələr sayəsində mümkün olur. Amma insanı öz ocağına, öz “Mən”inə, öz (intellektual) varlığına qaytaran ağıldır. Əslində bütün səyahət zamanı ağıl insanı hissələrin öhdəsinə buraxmır və həmişə onu müşayiət edir. Və ancaq onun sayəsində insan öz-ünə qayıda bilir və qənimətlərini də öz yuvasına, öz dünyasına gətirib çıxarır. Bəli, hissələr azaddır və hansı isə bir dünyanın konturları ilə məhdudlaşmır. Necə ki, bərk cisimlər öz ağırlığı ilə, yerin cazibəsi ilə müəyyən bir məkana bağlıdırlar, amma havanın belə bir məkan müəyyənliyi yoxdur, eləcə də hissələr də hava kimi, ta-a uzaqlara qədər yayıla bilirlər. Ağıl isə, görünür, ağır olduğundan, bərk cisim kimi ləkəlləşir, pərçimlənir və öz-ün, “Mən”in həndəvərini aşıb keçmir, hissələri müşayiət edəndə də həmişə bir ayağı öz-ə bağlı olur. Biz bu metaforanı daha böyük, kosmik və ya planetar miqyasda təkrar etsək, deyə bilərik ki, ağılın bir ayağı həmişə yerdədir və o hətta hissələrin qanadında kosmik səyahətə də çıxanda, ayağını yerdən üzür. Hissələrin yenidən yerə, insanın ağırlıq mərkəzinə qayıtması da məhz ağılın sayəsində mümkün olur.

İnsan dünyasının arxitektonikası ağılla qurulur. Məhz buna görə də biz ağılı karkasa, daha dayanıqlı, möhkəm bir sistem

üçün əsasən bənzədirik. Əslində bu sistem biliklərdən qurulur, ağıl isə onun qurucusudur. Ağıl bu sistemi tərk etsə, o çökər. Sistemi tərk edən, kənar aləmlərə səyahət edən və onlardan qənimət gətirən hisslərdir. Amma hisslər ancaq o zaman qayıdır ki, yəni ancaq o zaman insanın özününkü olur ki, onlar ağılın nəzarətindədirlər və onun sayəsində öz-ə bağlıdırlar. Hiss çox uzaqlara uçanda, ağıl onu geri qaytarmaq əzmində olmayanda, o daha insana aidiyyətini itirir. Əslində hər gün, hər saat nə qədər duyğular, hisslər gedib qayıtmırlar. Ən pisi isə o zaman olur ki, insanı da özü ilə aparırlar və bəzən elə uzaqlara ki, insan özü də öz başlanğıcına, “Mən”inə, öz-ünə qayıda bilmir. Belə halda deyirlər ki, o, havalanmışdır, başına hava gəlmişdir və ya dəli olmuşdur.

Beləliklə, biz hisslərin hava ilə bənzərliyindən istifadə etdik. Hisslər yüngül, ağıl isə ağır obrazında təqdim olundu. Bir addım da atsaq, hiss və ağılın əslində eyni bir mahiyyətin müxtəlif aqrekat hallarına uyğun gəldiyini söyləyə bilərik. Əbu Turxan da, görünür, məhz buna görə deyir ki, *“ağıl sıxılmış hiss, hiss isə seyrəlmiş ağıldır”*. Məhz sıxlığın çox olması, ağırlığın artması, fikrin yerə, başlanğıca öz-ə bağlılığını təmin edir. Məhz seyrəlmək, yüngülləşmək hisslərə imkan verir ki, yerin cazibəsindən qopub uzaqlara səyahət edə bilsin. Necə ki, bir vaxtlar səmaya qalxmaq üçün balona yüngül hava (hidrogen) doldururdular.

İnsanın başı qatışıq bir aləmdir.
Hansı hissənin işıqlanması işığın hansı tərəfdən
düşməsindən asılıdır.

Ağıl gücə çevrilər, güc ağıla çevrilə bilməz.

Ağıl iki cürdür:
biri sonradan qazanılan ağıl, biri isə fitrətdən gələn ağıl.

Ağıl başda olanda
bədən də özünü ağıllı aparır.

*A*ğıl zorun qarşısını kəsmək
üçün yox, onun bilmədiyi yolla getmək
üçündür.

*A*ğıl olanın yolu
güclü olanın yolu ilə kəsişmir, çünki o həmişə fərqli
yollar seçə bilir.

*A*ğıl artdıqca instinkt zəifləyir.

*E*htirasın hakimiyyəti zəiflədikcə,
əqlin meydanı genişlənir.

*B*əd fikir hələ hissə
çevrilməmiş və bədənə hakim kəsilməmiş, hələ fikir
halında qarşısı alınmalıdır.

*H*iss – aşkarlanmamış fikirdir.

Fikir sıxlaşaraq forma almış hissdır.

*F*ikirlərə hakim olan

mala-mülkə də hakimdir, çünki hamını
o idarə edir.

*N*ə haqda fikirləşməkdə

diqqətli olun; bu günün düşüncələri şüuraltına
keçir və sabahkı həyata yön verir.

*Q*əlblərə hakim olanın

mala-mülkə zətən ehtiyacı yoxdur.

*C*ismani həyatın dalğalarında

feyz alan fikir dəryasına baş vurunca qərq olar.

Çiy fikir söyləmək
çılpaq gəzmək kimi bir şeydir.

Fikir nə qədər sadə olsa,
o qədər yaxşıdır, artıq bəzək-düzək onu ağırlaşdırır.

Çılpaq fikir darıxdırıcı,
çılpaq duyğu utandırıcıdır.

Fikir də ancaq
münbit mühitdə cücərir.

Ruhun ruhla təmasa ehtiyacı var.

Ağıla fikir gələr, başa hadisə.

Bariz şəkildə üzə çıxan
çılpaq fikir emosional yaşantının ahəngini pozur.

Fikir dünyasının
öz ahəngi, öz ritmi, öz melodiyası var.

Fikrin məntiqi ilə
həyatın məntiqi heç də həmişə üst-üstə
düşmür.

Təəssüf ki, fikrin ən qanadlı məqamı
ilə ən ləngərli məqamı ömrün müxtəlif dövrlərinə
təsadüf edir.

Göz üçün işıqlı və qaranlıq sahələr
olduğu kimi, zəka üçün də işıqlı və qaranlıq
sahələr vardır.

Duyğu uzaq məsafələrə
ancaq fikrin qanadlarında gedə bilir.

Tənbəlliyn ən çox yayılmış növü
fikir tənbəlliyidir.

Düşüncə də məşq tələb edir.
Düşünməyə-düşünməyə insan düşüncəsizləşir.

Ən geniş yayılmış inam – əqlə inamdır.

Qəlbi nurlandıran sevgi,
beyni nurlandıran sezgidir.

Məftunluq ürəyin yerində olduğuna,
məftunluqdan xilas ola bilməmək əqlin yerində
olmadığına dəlalət edir.

*S*ərqdə ağıl da hiss kimi
ancaq yaxın məsafəni qət edir; uzağa getməyə
nəfəsi çatmır.

*S*ərqdə ayrılıqda
ağıl da var, hövsələ də, amma ağılın
hövsələsi yoxdur.

*A*ncaq hadisələrin dinamikası azalanda
düşüncələr dərinə getməyə macal tapır.

*V*əcd şimşək kimidir.
Ani olaraq bütün qaranlıqları yox edir.

*H*ikmət sirdaş olub qala biləydi,
Zəngli saat kimi çala biləydi
Gen gündə Gün kimi aydın olanı
Məqamda yadıma sala biləydim.

Özünü tapmaq üçün
əvvəlcə özünü itirmək lazımdır.

Bəsirət gözü ariflərlə ünsiyyətdə açılır.

Dənizdən də böyük olub onu ehtiva etmək,
onu içinə almaq, içində əritmək, o tayı görmək istəyi
– bir cür duyğudur, dənizdə ərimək, itmək, onun damlası
olmaq istəyi – başqa cür duyğudur.
Hərəsinin öz gözəlliyi var.

Fikrin əsl müəllifi
onu ilk dəfə deyən yox, onu ən gözəl deyəndir.

Həyat məbədinin bünövrəsi və sütunları
ağıldan tikilməlidir ki, möhkəm olsun.
Arakəsmələr isə hisslərin öhdəsinə buraxıla bilər ki, rahat
nəfəs almaq mümkün olsun.

Açıq şey gözün,
örtülü şey fikrin diqqətini çəkir.

Ağlın qələbəsi – hissin,
hissin qələbəsi – ağlın məğlubiyyətidir.

Hər dəfə fikirləşmək üçün
daxili yüksəliş keçirmək zərurəti geniş kütləni fikir
tənbəlliyinə sürükləyir.

İnsan cismən bir,
fikrən başqa zaman və məkanda ola bilər.

İki fərqli iradə növü var;
xarici iradə – əməli, daxili iradə isə – düşüncəni
hərəkətə gətirir. Amma onlar nadir hallarda bir yerdə
(eyni adamda) olurlar.

*S*ərqdə “ürəkdən yanmaq”,
Qərbdə “ürəkdən düşünmək” ənənəsi var.

*F*ikir məntiq qəlibindən çıxıb
azad nəfəs alanda duyğulanır və bir düşüncə hadisəsindən
bir könül hadisəsinə çevrilir.

*S*onsuzluğu, əbədiyyəti
məntiqlə dərk etmək mümkün olmadığı kimi,
duyğu ilə də ehtiva etmək
mümkün deyil.

*M*əntiq duyğularım sərhədidir.

*F*ikir cəmiyyətə çıxan kimi
sahibini unudur: kim onu daha yaxşı mənimsəyərsə,
– onun olur.

Sahibsiz fikrə sahib çıxan çox olur.

Fuxuda hisslər daha canlı olur,
çünki cismani yükdən azaddır.

Süür ruhun

bu dünya ilə bağlantısıdır.

İdrakı rəmz edib bir gül sandılar,
Aqıl olanları bülbul sandılar,
Vaxt keçdi, rəmz itdi, sonra gələnlər,
Təkcə bülbul ilə gülü andılar.

Qabın mərifəti boş olmasındadır.

Dolanda o, daha qab olmur.

*D*olu başa nəyi isə danışmağın
xeyri yoxdur; o daha heç kimi dinləməyəcəkdir.

***Dil, nitq,
söz***

*...Gözəl söz kökü yerdə möhkəm olub budaqları göyə
ucalan gözəl bir ağac kimidir...*
Quran 14/24

“*Dil dünyanın bir modelidir*”. Adi danışiq dilləri – təbii dillərlə yanaşı süni dillər, riyazi dillər və s. də mövcuddur. Riyaziyyatda dünyanın strukturunu ifadə etmək üçün bir neçə fərqli modellər yaradılmışdır. Ədədlər sistemi və həndəsədən başlanan riyaziyyat sonradan qruplar, qraflar, qeyri-xətti cəbr, analitik həndəsə, sferik həndəsə, topologiya, qoloqrafiya, fraktallar nəzəriyyəsi və s. fərqli riyazi modellərlə zənginləşmişdir. Süni dillər yaranmış və bunun əsasında süni intellekt, informatika, robototexnika və s. inkişaf etmişdir. Ən az elementdən istifadə etməklə ən mürəkkəb sistemləri ifadə etmək üçün xüsusi şərti sistemlərdən, o cümlədən, proqram dillərindən (alqol, paskal, fortran və s.) istifadə olunur.

Dilin ən çox yayılmış və ən sadə tərifı belə səslənir: «Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir». Lakin necə bir ünsiyyət, ünsiyyətin nə kimi bir forması? Və nəhayət, dil, yoxsa nitq?

Əvvəla, aydındır ki, iki insan arasında ünsiyyət ancaq eyni işarələr sistemini, eyni dili bilən şəxslər arasında mümkündür. *Arifə bir işarə də bəs edir*. Arif olmayan isə bütöv bir kitabdan da heç nə anlamayacaqdır. Yaxud: «*Lalın dilini anası bilər*», başqaları isə heç nə anlamır. Kimsə kimi isə sözsüz də ba-

şa düşür. Başqası isə sözlə də başa düşmür.

İki müxtəlif dildə danışan adamlar bir-birini anlamırlar. Lakin eyni dildə danışan iki adam da motivlərin müxtəlifliyindən, yaxud idraki səviyyələr arasındakı fərqdən asılı olaraq bir-birini anlamaya bilər: «Zalım oğlu elə qəliz danışır ki, heç nə anlamıq olmur». «*Kar könlündəkini anlayan*» deyimi (atalar sözü) isə əslində, təkcə karlara yox, həm də eşidənlərə ünvanlanıb. Yəni eyni bir nitqi müxtəlif dinləyicilər müxtəlif cür anlaya bilərlər. Bununla əlaqədar, fikrin məhz birmənalı şəkildə, adekvat çatdırıla bilməsi məsələsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Düzdür, burada fikri qəbul edən tərəfdən: dinləyici və ya oxucudan asılılıq da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Belə ki, dinləyici nitq prosesinin sadəcə obyektə yox, ikinci subyektdir. Danışanla dinləyənin fikir tezlikləri rezonansa gəlməsə, heç nə anlaşılmaz. Və ya danışılanlar içərisində ancaq rezonans tələblərini ödəyən hissələr anlaşılır. Əgər dinləyici irəlicədən məhz hansı isə bir fikri gözləyirsə – o fikrin bənzərini, elementlərini görən kimi «başə düşür», yəni əslində öz gözlədiyini «tutur». İkinci dəfə həmin mətnə qulaq asarkən dinləyici (oxucu) başqa intellektual-psixoloji haldadırsa, «başqa tezlikdə köklənibsə», həmin mətnədən əvvəlkindən fərqli fikirləri tutacaqdır. Deməli, obyekt kimi ancaq nitq (və ya mətn) götürülə bilər. Dinləyici (və ya oxucu) isə ikinci subyekt kimi çıxış edir.

Eyni nitqə qulaq asan iki dinləyicinin aldığı informasiya xeyli fərqli ola bilər. Başqa sözlə, ünsiyyət bir proses olaraq təkcə nitqlə məhdudlaşmayıb, onun virtual hazırlanması və mənimsənilməsi mərhələlərini də əhatə edir. Hər hansı bir fikrin sözlə, nitqlə ifadə olunması zamanı bu sözün, nitqin fikrə adekvatlığı problemi ortaya çıxır. Digər tərəfdən, artıq ifadə olunmuş nitq başqası tərəfindən mənimsənilərkən yenə də həmin nitqin yenidən fikrə çevrilməsi və dinləyicidə yaranan fikrin hə-

min nitqə adekvatlığı məsələsi ortaya çıxır. Beləliklə, danışan şəxsin ifadə etmək istədiyi fikirlə dinləyən şəxsin qəbul etdiyi, anladığı fikir arasındakı adekvatlıq xeyli dərəcədə sözdən, nitqdən asılıdır. Nitqin hər iki şəxsin təfəkkürü ilə adekvatlığı olmadan, fikirlər arasında adekvatlıq mümkün deyil.

Bir var bitmiş (bişmiş) bir fikrin ifadə olunması və tərəf-müqabilə hazır şəkildə təqdim edilməsi, bir də var tərəf-müqabilin hələ bit(ş)məmiş (fikirə) qonaq edilməsi. Başqa sözlə, bir yerdə bit(ş)irmək təklifi.

Hazır şəkildə verilmiş fikri heç kim dəyişdirə bilməz. Bu fikrə olduğu kimi, dırnaqda istinad edilməlidir.

Əslində, hazır fikirlərin mübadiləsi, dialoq yox, atışmadır. Bir növ voleybol oyununu xatırladır. Əsl dialoq isə hələ yaradıcılıq mərhələsində fikir mübadiləsinə girməkdir.

Dialoq o zaman mümkün olur ki, qarşı tərəf fikri mənim-səyib məhz onun davamı (və ya təkzibi) istiqamətində fikir söyləyir. Yəni birinci tərəfin söylədiyi ilə ikinci tərəfin söylədiyi arasında elə bir rabitə yaranır ki, yekun mətn daxili tamlığa malik olur.

Dialoq adlandırılıla bilən və bilməyən söhbət formalarına ən yaxşı misallardan biri müsahibədir. Yetkin olmayan jurnalist müsahibə alarkən əvvəlcədən hazırladığı sualları sıra ilə təqdim edir. Yəni birinci suala cavabdan asılı olmayan, deyilmiş fikirlərin məzmunundan və istiqamətindən doğmayan, nəinki yeni sə-tirdən və ya yeni abzasdan, hətta tamamilə yeni mətndən başlayan suallar verir. Əvvəlki mətnə nöqtə qoyulur və hər dəfə yeni mətn başlanır. Bizim jurnalistlərin mətbuatda və televiziya-da aldıkları müsahibələr və ya apardıqları “söhbətlər” çox vaxt bu cür qurulur. Yəni jurnalistin düşüncəsi əvvəlcədən köklənmiş-dir, sualların ardıcılığı öncədən, hazırlıq mərhələsində öz şəxsi düşüncələrinin məntiqi və istiqaməti əsasında müəyyənləşmiş-

dir. Müsahibə götürdüyü şəxsin düşüncələri, onun məntiqi və ideya istiqaməti jurnalist üçün “maraqlı olmadığından”, yaxud jurnalist öz müsahibinin fikir dünyasına daxil olub məhz söhbət prosesində onun dediklərindən çıxış edə bilmədiyindən “söhbət” və ya “dialoq” əvəzinə, ayrı-ayrı mövzularda kiçik, yarımçıq kəsilməmiş, davam etdirilməmiş, şaxələnməmiş mətnlərin toplusu yaranır. Hətta bəzən el hikmətindən məlum olan vəziyyət yaranır: “Mən deyirəm həmdən həmə, sən deyirsən dəmdən dəmə”.

Lakin biz dialoqun tamamilə başqa bir formasını da xatırlatmışdıq. Yəni iki müstəqil fikir prosesinin əlaqələnməsi, iki şəxsin bir-birini anlaması və *eyni dildə* danışa bilməsi bir şeydir, ortaq fikrin yaradılması prosesində əməkdaşlıq etmək başqa şeydir. Əslində bu, dialoq deyil, daha yüksək səviyyəli bir anlaşmadır. Elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda bunun adı hələ qoyulmadığından, biz bu əməkdaşlığı şərti olaraq həmmüəlliflik adlandıracığıq.

Burada iki mühüm amil nəzərə alınmalıdır. Birincisi, danışan şəxslərin ünsiyyət vasitəsini – dili nə dərəcədə mənimsəmiş olması. Belə ki, şəxslərdən biri həmin dildə pis danışarsa, fikirlərin adekvatlıq dərəcəsi xeyli aşağı düşür, bəzən isə tam uyğunsuzluq yaranır. İkincisi, nitqin hansı dildə ifadə olunması və bu dilin inkişaf səviyyəsi, zənginlik dərəcəsi. Belə ki, fikrin bütün zənginliyi və dəqiqliyi ilə çatdırılmasına heç də bütün dillərin potensialı çatmır. Burada çox mühüm bir məsələ ortaya çıxır. Dil ictimai fikrin inkişafına təsir göstərir: ya ləngidici amilə çevrilir, ya da bu inkişafa təkan verir.

Hansı dövrdəse fikrin, intellektin yüksək inkişaf səviyyəsi mükəmməl bir dilin formalaşmasına rəvac veribse, sonrakı dövrlərdə dil özü millətin oturuşması, özünü qoruyub saxlaması və fursət düşəndə yenidən yüksəlməsi, yeni intellektual inkişaf mərhələ-

sinə qalxması üçün ictimai sərvət rolunu oynayır. Sosial inkişaf başqa amillərlə birgə bu sərvətin zənginlik dərəcəsindən də asılı olur.

Dillə təfəkkürün əlaqəsi heç kimdə şübhə doğurmur və bu mövzuda yüzlərlə tədqiqat əsəri yazılmışdır.

V.Humboldt dil və nitqi müqayisə edərək belə hesab edir ki, dilə heç də maddi yox, ideal varlıq kimi baxılmalıdır. Nitq isə dildən törəyən maddi məhsuldur.¹ Biz Humboldtun dil haqqındakı mövqeyini qəbul etməsək də, nitqin məhz maddiləşmə prosesi olduğunu inkar etmək olmaz. Lakin nəyin maddiləşməsi, nəyin üzə çıxması? Daxili olan, immanent olan əslində nədir ki, o, nitq vasitəsilə, nitq şəklində üzə çıxır? Söhbət fikrin, mühakimənin maddi təzahüründən, nitqlə ifadə olunmasından getməlidir. Humboldt isə dili təfəkkürün də əsası kimi götürdüyündən, ondan əvvəl hesab etdiyindən, daxili, ideal varlıq olaraq məhz dili götürür: «Dil daxili varlığın orqanıdır, hətta bu varlığın özüdür».² Sən demə, «təfəkkür özü dilin sayəsində mövcud imiş».³ Bu mövqe fəlsəfə klassikləri arasında daha çox dərəcədə Aristotelin mövqeyinə uyğun gəlir. F.Bekon müxtəlif filosofların bu məsələdə baxışlarını müqayisə edərək yazırdı ki, antik dövrün materialistləri «zəkanı şeylərin təbiətindən asılı hesab edirdisə, Platon dünyanı fikrə, Aristotel isə fikri sözə təbə edirdi».⁴

Lakin əslində necədir?

Bu əlaqənin əslində hansı məqamları əks etdirdiyini aydınlaşdırmaq üçün idrak prosesinin çoxpilləli, iyerarxik strukturu

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. с. 158, 329.

² Yenə orada, s. 47.

³ Yenə orada, s. 325.

⁴ Ф.Бэкон. Сочинение в 2-х томах. Том 2. М., 1972. с. 306.

runun, «şüur», «idrak» və «təfəkkür» anlayışlarının fərqlinin nəzərə alınması vacib olduğu kimi, «dil» və «nitq» anlayışlarının da fərqi nəzərə alınmalıdır. «Dil» anlayışı daha geniş mənalarda işlənməklə çox vaxt «nitq» anlayışını da əvəz edir. Yəni, əslində, nitqdən söhbət gedəndə də çox vaxt «dil» anlayışından istifadə olunur. Lakin biz indi bilavasitə bu problemi araşdırdığımızdan, harada ki, söhbət əslində nitqdən gedir, imkan daxilində «dil» yox, məhz «nitq» sözündən istifadə edəcəyik. («Dil»in «nitq»i əhatə etməklə yanaşı, ondan fərqli mənalarını daha aydın vurğulaya bilmək üçün!).

«Nitq» səs vasitəsilə, sözlərlə ifadə olunmuş konkret maddi təzahürdür. Nitq dilin fəaliyyətdə olan forması, bilavasitə gerçəkliyədir.

Əslində, dilin yayılmış təriflərindən biri olan «dil – insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir» fikri eyni dərəcədə «nitq» üçün də söylənilə bilər. Daha doğrusu, «nitq» üçün bu tərif daha yetərlidir. «Dil» isə «nitq»i əhatə etməklə yanaşı, daha geniş mənaya malikdir. Dil konkret fikirləri ifadə etməyə imkan verən bir bazadır. Elə bir xammal, material, potensial imkan, xəzinədir ki, hər dəfə bu xəzinədən nə isə götürülür, istifadə olunur (lakin təbii ki, o heç vaxt qurtarmır, çünki o virtual maddi reallıqdır, aktiv yox, potensial mövcudluğa malikdir...). Dillə nitqin münasibətində bu məqamı Humboldt da vurğulayır: «Real dil ancaq nitqdə təzahür edir».¹ Humboldt dilin virtual mövcudluğu haqqında bir şey deməsə də, onun iqtibas gətirdiyimiz bu fikrinin ekstrapolyasiyası məhz belə bir nəticəyə gətirir.

«Dil» konkret «nitq» aktlarında istifadə olunan və həmişə konkret bir nitqə nəzərən daha geniş diapazonu əhatə edən, ayrı-ayrı nitqlərdə ancaq qismən təzahür edən və ancaq potensial halda bütöv fenomen kimi mövcud olan bir sistemdir. O, bu

¹ Humbolt V. Göstərilən əsər, s. 115.

və ya digər konkret nitqdə potensial, passiv haldan aktiv hala keçir, bilavasitə maddi reallıq donu geyinir. (Dil də maddi reallıqdır, lakin o, reallığın virtual formasına daha çox uyğun gəlir.)

Dil elə bir dəryadır ki, o bilavasitə və bütövlükdə heç vaxt görünmür. Kim isə qaşıqla, kim isə vedrə ilə, kim isə fəvvarə və axar çaylarla bu dəryadan su götürdükdə biz məhz bu konkret təzahürləri görürük. Bu konkret təzahürlər həm də müəyyən üslub deməkdir. Böyük potensial imkan hansı formada isə reallaşarkən bu forma həm də konkret subyektin özünəməxsusluğunu ifadə edir. Biz bir təbii dil çərçivəsində elmi, fəlsəfi, bədii dildən və s. danışırıq. Bədii dil çərçivəsində isə neçə-neçə konkret üslublar, dəst-xətlər üzə çıxır.

Dil – çıxış edənlərdən, bu dildə danışan ayrı-ayrı insanlardan, fərdlərdən, onların nə vaxt, necə danışmalarından asılı olmayaraq – obyektiv surətdə mövcuddur. Zira bir fərdin deyil, bütövlükdə xalqın neçə əsrlər boyu formalaşdıraraq gələcək nəsillərə ərməğan etdiyi ictimai bir hadisədir. Onun daşıyıcısı yalnız bu dili bilən, bu dildə danışan konkret insanlar deyil, onların toplusu da deyil, bütövlükdə cəmiyyətdir. Kütlə yox, strukturlaşmış sosial sistem – cəmiyyət. Və bu cəmiyyətdə dil özü də bir sosial institut kimi formalaşır və onun mövcudluğunun da konkret insanlardan asılı olmayan obyektiv real formaları (qrammatika, lüğətlər, kitablar və s.) yaranır. Xalqın bütün nümayəndələri sadəcə bu dildə danışdığı halda, onu tam şəkildə, bütöv bir fenomen kimi tədqiq edən, qoruyan, ümumi cəhətlərini, qanunauyğunluqlarını, invariantlarını, habelə, başqa dillərə nəzərən xüsusiyyətlərini və s. öyrənən ixtisaslaşmış adamlar – dilşünaslar ortaya çıxırlar.

Dil potensial imkandır. Ondan necə istifadə etmək sənətkarlıq məsələsidir. Sənətləşən, şeirləşən dilə Şərqdə sadəcə “söz” deyilir. Daha artıq dilin yox, sözün qüdrətindən bəhs olu-

nur. Yazısı Mir Cəlal “Füzuli sənətkarlığı” əsərində yazır: “Füzuliyə görə, bədii əsərdə söz adi, sadə mənasından çox-çox yüksək mənə gözəlliyinə və təsir qüdrətinə malik olmalıdır. Ədəbi-bədii əsər xüsusi bir fəhəət və bələğətlə yazılmalıdır”.¹

Füzuli deyir:

*Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər özgədir can.*

Göründüyü kimi, “söz”ə sadəcə dəyər verilmir, o həm də varlığın (canın, ruhun) özü və bu öz-ün ifadəsi kimi qiymətləndirilir.

M.Haydegger də poeziyanın ilkinliyini, ontoloji funksiyasını önə çəkməyə çalışır. O, yazır: “Poeziya varlığın sözlə yaradılmasıdır. O, sadəcə “mədəniyyətin ruhu”nun ifadəsi olmayıb, həm də hər şeyin ilkin mahiyyətini ifadə edir. Və bu ideya M.Haydeggerin yeni fikirlərindən biri hesab olunur. Halbuki, “varlığın sözlə yaradılması” tezisnin kökləri nə az, nə çox – Füzulinin “söz – candır” ideyasına gedib çıxır. Mir Cəlalin yazdığı kimi, Füzulinin “Şeir, söz sənəti haqqındakı təsəvvürü olduqca genişdir. O, şeiri həyatın, *varlığın* (kursiv mənimdir – S.X.) ən yüksək formada inikası hesab edir”².

Füzuli sözə mənəvi müstəvidə də böyük qiymət verir:

*Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim, nə miqdar olsa əhlin eylər ol miqdar söz.*

Əslində Füzulinin sözü belə yüksək dəyərləndirməsi Azərbaycan poeziyası üçün ənənəvi bir mövqedir.

Nizami deyir:

¹ Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, “Kaşkarı”, 2007. s.17-18.

² Yenə orada, s.16.

*Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə.*

Nizami də sözə həm ontoloji, həm də aksioloji aspektlərdə qiymət verir. Sözü su ilə müqayisə etməklə bir tərəfdən suyu dünyanın əsası kimi götürən Fales təlimini yada salır, digər tərəfdən sözün qədir-qiymətindən bəhs edir:

*Az sözün incitək mənası solmaz,
Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz.*

İstənilən halda müqayisələr göstərir ki, Azərbaycan poetik və fəlsəfi fikrində “söz” anlayışı məhz “loqos” mənasında işlədilir. Adi danışqdan fərqli olaraq söz bəzən fikrin sinonimi kimi, bəzən də onun ən optimal ifadə vasitəsi kimi başa düşülür.

Lakin sözlə bağlı deyilənlərin böyük əksəriyyəti bəlağət olduğundan, biz onları aforizm kimi dəyərləndirməyin tərəfdarı deyilik. Gözəl deyimlər, bənzətmələr, metaforalar bir sənət abidəsi sayıla bilər, amma bunların aforizm kimi qəbul olunması üçün bir sıra əlavə şərtlər də lazımdır.

*İ*nsan dünyası üç təməl
üzərində qərar tutur: söz, zəka və əməl.

*P*oeziya qafiyəyə, ahəngə, ritmə salınmış
sözlərdən daha çox, sözlərlə ifadə olunmuş ritm və ya
ahəngdir. Hətta belə demək mümkündürsə, sözlərlə çəkil-
miş tablo və ya sözlərlə ritmlənmiş musiqidir.

*A*qli cümlə yer hadisələrini,
əqli cümlə göy hadisələrini ifadə edir.

Bütün böyük sənətkarlar əslində
həmişə eyni sualları qoyurlar; lakin hərə öz
dövrünün dilində.

Hansı dildə deyil,
nə barədə oxuyub-yazmaq önəmlidir.

Dil keçmiş nəsillərin
düşüncəsinə biçilmiş libasdır. O, indiki nəslə
dar da gələ bilər, gen də.

Dil o zaman inkişaf edir ki,
çağdaş düşüncə mövcud dil qəlibinə sığmır.

Dil fikri o zaman
daha yaxşı ifadə edə bilir ki, onu öz ahənginə
uyğunlaşdırır.

Sözün formasına

aludə olanda mənə kölgədə qalır.

Dil nə qədər böyük meydan açarsa,
fikir də özünü o qədər azad hiss edər.

Sözün şəriyyəti

fikrin şəriyyətinə xidmət etməlidir.

Deyilişin bənzərliyi

fikrin də bənzərliyinə dəlalət etmir.

Natiqliyin əsas şərti

nitqi vaxtında və nida ilə bitirməkdir.

Dil təfəkkürün qəlibidir.

*D*ilin imkanları məhdud
olanda təfəkkürə də çəpər çəkir.

*D*il də torpaq kimidir;
münbit olmasa, fikir cücərməz.

*S*öz sədəfdir, fikir – mirvari.

*M*üxtəlif dilləri
ortaq məxrəcə gətirən məntiqdir.

*B*öyük fəlsəfələr ancaq
böyük dillərin çanağında yoğrulub yapıla bilər.

*H*ər dilin yaddaşında bir fəlsəfə yatır;
buna milli-fəlsəfi fikir deyilir.

Fəlsəfi yaradıcılıqda iki tərəf
iştirak edir: filosof və dil; ikisindən biri zəif olanda,
yeni fikir doğula bilmir.

Ən mahir müəllif də
yetkin olmayan bir dildə yetkin əsər yazı bilməz.

Ən gözəl nitq ən qısa nitqdır.

Müəyyən mənanı ifadə etmək üçün
dəvət olunan hər bir söz özü ilə neçə-neçə dəvət
olunmamış qonaqlar gətirir.

Faxşı yorumçu bəzən
müəllifin demək istədiklərindən daha dərin mənalı
üzə çıxara bilir.

Sözü kütlənin səviyyəsinə
endirənlər daha tez populyarlaşırlar.

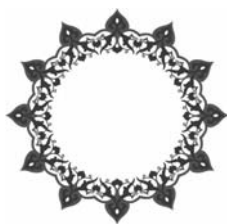
Dil – insanlar arasında,
elm – insanla təbiət arasında ünsiyyət vasitəsidir.

Əsl siyasətçi susaraq nə isə
deməyi və danışaraq heç nə deməməyi bacarmalıdır.

Yersiz danışmaq axmaqlıq olduğu kimi,
yeri gələndə danışmamaq da axmaqlıqdır.

*Ədəbiyyat
və
incəsənət*

İnsanı idarə edən onun düşüncəsi və hissiyyatıdır. Müxtəlif insanlarda bu iki komponentin nisbəti də müxtəlif olur. Kim isə hər şeyi ölçüb-biçir, başqası daha çox duyğusal olur. Kim isə hər işdə məhz fayda axtarır, başqası gözəlliyə daha çox üstünlük verir və s. Təəssüratdan çıxış etmək, qəlbinin hökmü ilə iş görmək Şərqdə yaxşı hal sayıldığı halda, Qərbdə bir çatışmazlıq kimi dəyərləndirilir. Hər şeyə ani reaksiya verməkdənsə, ölçüb-biçmək, qərarı ağıl süzgəcindən keçirmək daha düzgün sayılır. (Yeri gəlmişkən, bizdə də «yüz ölç, bir biç» hikməti yaranmışdır. Lakin təəssüf ki, əməli fəaliyyətdə bunu nəzərə alanlar azdır. Qərbdə isə bu hikmət ictimai şüura, mentalitetə daxil olmuşdur). Lakin Qərbdə pozitivizm və pragmatizmlə yanaşı, ekzistensialist yanaşma da vardır ki, bu yanaşmaya görə hadisələrin özü və ya məntiqi dərkisi yox, ancaq emosional yaşantısı həqiqi mövcudluqdur.

İnsanların ixtisas fəaliyyəti maddi istehsal və ya xidmət, elm və ya mədəniyyət, yaxud istənilən başqa sahədə olmasından asılı olmayaraq, ən çox əqli və əməli biliklərə, peşə vərdişlərinə əsaslanır. Bununla yanaşı, hər bir insan təbiətə, ətrafındakı hadisələrə, ünsiyyətdə olduğu insanlara müəyyən estetik münasibət bəsləyir. O, hadisələrdən təsirlənir və təəssüratlarını hansı isə

formalarda ifadə etməyə çalışır. Bədii təfəkkür də, bədii yaradıcılıq da gerçəkliyin estetik dəyərləndirilməsi prosesində ortaya çıxır.

Bədii yaradıcılıq insanın özünüifadə formalarından biridir. Lakin sənət əsərlərində məqsəd ancaq müəllifin öz mənəvi-emosional vəziyyətini, estetik duyğularını, təəssüratlarını şərh etmək, «sadəcə ürəyini boşaltmaq» deyil. Əgər sənət əsərinin oxucusu, dinləyicisi, tamaşaçısı, bir sözlə, istehlakçısı yoxdursa, bu nə dərəcədə sənət əsəri sayıla bilər?

Əgər kimsə səhrada, özü üçün oxuyursa, iş görə-görə zümzümə edirsə, kimsə özü üçün şer yazır və bunu gizli saxlayırsa, yazı yazarkən dəftərin kənarında şəkil çəkirsə və s., və s. – bunlar sənət sayıla bilərmi? Elə olsa idi, hamı sənətkar sayılmalı idi. Hamı harda isə özünü bədii vasitələrlə də ifadə edir. (Düzdür, ancaq özünüifadə ehtiyacından doğan, heç bir başqa məqsəd daşımayan yaradıcılıq da sonralar nə vaxtsa sənət nümunəsi kimi təqdim edilə bilər. (Puşkinin illüstrasiyaları, Eynşteynin skripka çalması və s.) Biz rəssam kimi tanınmış Toğrul Nərimanbəyovun müğənniliyini misal gətirmirik, çünki indi o, bu sahədə də sənətini tamaşaçılara təqdim edir; deməli, hər iki sahədə peşəkardır.

Əslində əsər yalnız o zaman sosial status kəsb edir və sənət aləminə daxil olur ki, onun istehlakçısı, istifadəçisi olsun. Əsl sənət əsəri müəllifin sağlığında olmasa da, gec-tez öz dəyərini almalıdır.

Bədii əsərin ifadə etdiyi məna heç bir rəşional vasitə ilə çatdırıla bilməz, zira obrazlı təsvir, incəsənətin özü ən optimal ifadə formalarından biridir. Deməli, sənətşünasların və ədəbi tənqidçilərin yaratdığı rəşional izahat körpüsü – sənətkarın yaqın ki, daha gözəl üsulla çatdırmış olduđu mənaların “adi şüura, danışıq dilinə çevrilməsi” kimi başa düşülə bilər və bu, geniş

oxucu kütləsinə əlavə olaraq çox az şey verir.

Müxtəlif bədii yaradıcılıq formaları əqli və hissi təsir imkanlarına görə, düşüncəni, yoxsa duyğuları inkişaf etdirmək baxımından fərqlidirlər. Musiqi, təsviri sənət və poeziya daha çox dərəcədə duyğulara təsir etdiyi halda, epik bədii ədəbiyyat və onun üzərində qurulan kino sənəti həm də və daha çox dərəcədə düşüncənin, dünyagörüşünün inkişafına yönəldilmişdir. Dramaturgiya və teatrda isə bu nisbət təxminən bərabər olub, hiss və düşüncənin sintezinə əsaslanır. Bu sənət böyük emosional təsir gücünə malik olmaqla bərabər, tamaşaçı dünyagörüşünün inkişafına da xidmət edir.

Sənət var ki, ancaq duyğulandırır, sənət var ki, həm də düşündürür. Məsələn, mənzərə şəkli ancaq təbii gözəlliyi ifadə etdiyi halda, müəyyən bir hadisənin, süjetin təsviri hiss aşılamaqla bərabər, insanı həm də düşündürə bilər. Məsələn, İ.Repinin yaradıcılığında, İvan Qroznının öz oğlunu öldürməsi səhnəsinin təsviri sənətkarlıq baxımından dəhşət hissi yaratmaqla yanaşı, konkret tarixi faktla bağlı olduğundanmı, ata-oğul münasibətlərini ifadə etdiyindənmi, yoxsa rəyasətin, hakimiyyətin övlad məhəbbətinə üstün gəlməsi faktını vurğulamasındanmı, ya nədənsə, – insanı həm də düşündürür.

Poeziyada düşünə bilmək üçün pafosdan, hissin dinamikasından azad olmaq, diqqəti müəyyən bir hadisəyə, nöqtəyə yönəltmək tələb olunur. *Qatarın pəncərəsindən görünən və bir-birini əvəz edən mənzərələr – dağlar, meşələr, çəmənlər – həyatın rəngarəngliyini və dinamikasını ifadə edir. Bunları təsvir edən şairin söz atı da çaparaq olur. Amma çəməndə hansı isə boynubükük bir çiçəyin əhvalını qələmə almaq üçün hərəkətin yox, sükutun ifadə etdiyi məna üzə çıxarılmalıdır.*

Bədii ədəbiyyat insanın mənəvi-estetik inkişafı prosesində müstəsna əhəmiyyətə malik bir vasitədir. N.Çernişevskinin

qeyd etdiyi kimi, elmi ədəbiyyat insanları nadanlıqdan, bədii ədəbiyyat isə kobudluq və bayağılıqdan xilas edir.

Pedaqoji fikir çərçivəsində bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu məktəb proqramları ilə məhdudlaşdırılır. Amma ədəbiyyat elə böyük miqyaslı bir hadisədir ki, o, dərs prosesinə, bütövlükdə təhsil sisteminə sığışa bilməz. Bu baxımdan, bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu iki miqyasda nəzərdən keçirilməlidir. Birincisi, dar mənada, məktəb miqyasında, şagirdlərin dünyagörüşünü və bədii-estetik zövqünü formalaşdıran vasitələrdən biri kimi. İkincisi, insanı bütün ömrü boyu müşayiət edən, ancaq bədii oxu vasitəsi ilə deyil, həm də teatr, kino, televiziya vasitəsi ilə ona mənəvi-estetik mühit yaradan universal vasitə kimi.

Osvald Şpenqlerin dediyi kimi, «millətin əsasında ideya dayanır».¹ Lakin ideyanın geniş xalq kütlələrinə çatdırılmasının ən optimal və anlaşıqlı vasitəsi nədir? Elmi-fəlsəfi fikir ancaq intellektual elita üçün əlçatandır. Bədii ədəbiyyat isə ən dərin ideyanı da obrazlarla ifadə etdiyi üçün onun oxucuları çoxdur və deməli, təsir dairəsi də qat-qat böyükdür. Xüsusən şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq sənəti əslində milli ruhun bilavasitə ifadəsi olduğundan onu dərk etmək üçün nəinki alim olmağa ehtiyac yoxdur, hətta alimlik burada milli kökdən uzaqlaşma mənasında, olsa-olsa ziyan gətirə bilər. M.Ə.Rəsulzadə bu məsələni çox gözəl qoymuşdur: «Milliyyət hissini itirməyənlər və milliyyət ruhundan uzaqlaşmayanlar üçün aşiq Kərəmdə, Koroğluda və bunun əmsalındakı nəğmələrdə o qədər ülvəi hisslər və o qədər geniş zövqlər vardır ki, onu ancaq saz nəğməsi ilə oxunduğu zaman hekayə qəhrəmanının dərdinə tamamilə aşina ola bilən köylülər qədər saf və pak ürəklərimiz anlaya bilərlər».²

¹ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы. – М.: Мысль, 1998, с.175.

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild. B., Şirvanəşr, 2001. s. 306.

Tərbiyə problemləri heç də bəzi pedaqogika kitablarında qabardıldığı kimi atalar sözləri, ibrətamiz fikirlər, hədislər vasitəsilə həll oluna bilməz. İnsan psixikasının, mənəvi aləmin daha dərin qatlarına nüfuz etmək üçün mürəkkəb dramatik təhkiyənin rolu əvəzedilməzdir. İnsanın mahiyyəti, iç üzü, qəlbinin ən dərin guşəsində yerləşərək, gündəlik həyatda üzə çıxmayan həqiqi *Məni*, *Eqosu* məhz gərgin dramatik yaşantılar, sarsıntılar, iztirablar zamanı üzə çıxır. Hər bir insan öz şəxsi həyatında bu anları yaşamaya da bilər. Məhz ədəbiyyat, klassik ədəbi əsərlər insanları bədii obrazların yaşantılarına qoşmaqla, onlara öz qəlb-lərinin sirli-sehrli guşələrinə bələd olmaq, öz Mənlərini psixik səviyyədə, duyğularla ifadə etmək imkanı yaradır. Mənəvi kamillik yolu informasiya, soyuq bilik şəklində qəbul olunan aforizmlərdən, nəsihətlərdən deyil, həyəcan və iztirablardan, ülvəi duyğulardan, gözəllikdən, *katarsisdən* keçir.

İnsanla mühit arasında, bir əqidə ilə başqa əqidə arasında, habelə, ayrıca bir insanın daxili aləmindəki müxtəlif fikir və istək yönümləri arasında *ziddiyyətlər bir-birini tamamlayaraq*, bütövlükdə dövrün sosial-siyasi və psixoloji-mənəvi səciyyəsinə verir.

Gerçək ictimai həyatda gedən bu proseslər, heç şübhəsiz, sənətdə və ədəbiyyatda da bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Bu baxımdan, pul və mənəviyyat, güc və həqiqət mövzuları özü-özlüyündə ədəbiyyat üçün bir yenilik sayıla bilməz. Lakin necə ki, insanlar çox vaxt hadisələr içərisində itib-batır və daxil olduqları böyük ictimai-siyasi prosesləri, ictimai axının əsas istiqamətini görə bilmirlər, eləcə də sırası ədəbiyyat bir qayda olaraq bir-birindən maraqlı hadisələr silsiləsini təsvir etməkdən usanmır. Nəticədə neçə-neçə detektivlər, melodramlar yaranır və hadisələr dənizinin ucu-bucağı olmadığı kimi, onları əks etdirən dizilər, çoxseriyalı filmlər də nə qədər istəsən uzadıla

bilir.

Melodramla fəlsəfi dramın əsas fərqi nədədir? «Hamlet», «İblis», «Aydın» hind filmlərindən, Cənubi Amerika seriallarından nə ilə fərqlənir? Bu suallara cavab verilməsi bu gün həm də ona görə vacibdir ki, melodram komediantlığın o biri qütbünə çevrilərək həyatımıza hər tərəfdən müdaxilə edir. Hadisəçiliklə dolu olan videofilmlər, teleseriallar bütün texniki vasitələrlə bizi mühasirəyə alır və çox vaxt «Hamlet»lərin, «İblis»lərin, «Aydın»lərin bizdə yaratmış olduğu mənəvi özünümüdafiə səddini keçərək içərimizə daxil olur. Və bir də başımızı qaldırdıqda özümüzü hadisələr, təsadüflər dünyasının axar-baxarında görürük.

Melodram ayrı-ayrı adamlar, şəxsi həyatlar və təsadüflər üzərində qurulmuş maraqlı və gərgin situasiyaları əks etdirir. Primitivliyin, diletantizmin bariz nümunələri kimi üzə çıxan melodram bəzən çox *bahalı libas geyinir*, yüksək dizayn və bədiilik elementləri ilə pərdələnir, müasir kino texnikasından, məşhur aktyorlardan istifadə edir. Lakin hansı libasa girirsə-girsin, onun əsas göstəricisi hadisəçilikdir. Burada fəlsəfi ümumiləşmə bir yana qalsın, bədii ümumiləşmə səviyyəsində də qanunauyğunluq axtarmaq əbəsdir.

Teleseriallar həyatda determinizmdən daha çox, təsadüflər üzərində qurulur. Hadisələr istənilən vaxt istənilən səmtə yönəlir. Müxtəlif gözlənilməz vəqəələr bir-birini sıçrayışlarla əvəz edir və ancaq zahiri tellərlə, süni şəkildə bağlanır. Belə əsərlər insanın mənəvi varlığının bütövləşməsinə, kamilləşməsinə deyil, «*bu dünya beş gündür...*», «*ayaq hara, baş da ora*» «fəlsəfə»sinin təbliğinə xidmət edir.

Əvvəllər «boz ədəbiyyat» klassik ədəbiyyatla mübarizəyə girə bilmirdi. Məktəblərdə məhz klassik bədii ədəbiyyatın tədris olunması gənclərin böyük ideallar ruhunda tərbiyə olunmasına

imkan verirdi. Lakin «boz ədəbiyyat», «kütləvi mədəniyyət» televiziyaya ayaq açıqdan sonra məktəblərin, pedaqoqların nəzarətindən çıxdı və birbaşa evlərə daxil olmaqla antitərbiyə vasitəsinə çevrildi. Yeganə qoruyucu amil məktəb dərslərlərinin əsasən klassikaya istinad edən məzmunudur ki, son dövrlərdə burada da «bozarma» meylləri hiss olunmaqdadır.

Bu gün gənc nəslin tərbiyəsi işi məhz belə bir təhlükə ilə üz-üzə dayanır. Əsrlər boyu bütün böyük zəka sahiblərinin söyləri hadisələrin alt qatındakı mahiyyəti, qanunauyğunluğu, zərurəti üzə çıxarmağa yönəlmiş halda, «kütləvi mədəniyyətin» dalğaları bizə seriallar, detektivlər, «qorxunc filmlər» formasında axın-axın streslər gətirir və bizim onlardan qorunmaq üçün müdafiə vasitəmiz olmadıqda bu dalğalar bizi də öz axınına qatmaq təhlükəsi yaradır. Yeganə çıxış yolu bu yabançı təsirləri milli ədəbiyyatın klassik nümunələri ilə, həmin mövzuda çəkilmiş televiziya tamaşaları ilə kompensasiya etməkdir.

İnsanı aşağı çəkən qüvvələr
sərvət və şəhvət, insanı ucaldan yaradıcılıqdır.

Sənətkar ancaq
müəyyən bir məqama yüksələrkən yarada bilir.

Yaradıcı əql məhəbbət kontekstində ortaya çıxır.

Bütün sənət növləri məhəbbət və ağıl
bu və ya digər nisbətdə birləşməsindən yaranır.

Sənətdə yaradıcılıq prosesi o dərəcədə
fərdidir ki, həmmüəllif olmaq mümkün deyil.

Hər bir sənət əsəri
bütövlüyün və vahidin təcəssümüdür.
İki əsər yanaşı olanda bir-birinə kölgə salır.

Sənətin missiyası ilahi gözəlliyi
onun təzahürlərində görə bilməkdir.

Yaradıcı fəaliyyət valideynlikdən daha uca,
daha şərəflidir. Belə ki, bu halda passiv ideyanın
bölünməsi deyil, canlı ideyanın təcəssümü ilə rastlaşırıq.

Sənətdə təsvir olunan
səma deyil, çay deyil, dəniz deyil...
Təsvir olunan qəlbın ənginliyidir.

İnsan cisimlərin

özündə olmayan yeni bir şey yarada bilməz.

Fəradicilik prosesi bu dünyada

öncə gizli şəkildə olanların aşkarlanmasıdır.

Əsl sənət hiss və duyğunu

necə yaranıbsa, eləcə – hələ öz tərəvətini itirmədən,
öz bakirəliyində təqdim edir.

Sənət məmləkətində

bütün məbədlər unikaldir; onlar heç vaxt bir-birinin
üzərinə toplanmır.

Hər bir sənət abidəsi canlıdır.

Onlar üst-üstə toplansaydı, altda qalanlar nəfəs
ala bilməz.

Əsl sənətkarlıq üzdə
sadə görünənin alt qatdakı dərin mənasını üzə
çıxarmaq məharətidir.

Ədii obraz ölçü,
kəmiyyət həddləri ilə məhdudlaşmır.

Duyğular sənətdə,
ağıl – elmdə, ruh – fəlsəfədə özünü ifadə edir.

Sınaq-səhv metodu elm üçündür.
Sənət əsərləri sınaq-səhv metodu ilə yaradıla bilməz,
çünki qəlblərə ünvanlanmışdır.

Əsl sənətkar ancaq
demək istədiyini deyə biləndir. Amma əksər
hallarda əsərdə müəllifin iradəsindən asılı olmayan
çoxlu sayda yan-yörə var.

Demək istədiyini çoxları deyə bilir.

Ən böyük sənətkarlıq demək istədiyindən başqa bir şey
deməməkdir.

Səhifəni axıra qədər

doldurmağa çalışmayın, oxucu üçün də boşluqlar
qalmalıdır.

Bütün sənətkarlar ictimaiyyətə

yaradıcılıq prosesini deyil, onun son məhsulunu
çatdırırlar.

Həyat fəlsəfəsinə gedən

ən geniş yol ədəbiyyatdan keçir.

Ədəbiyyat – əbədiyyəti ana,
anı əbədiyyətə çevirir.

Poeziyada sözün çalarları olar,
elmdə – yox.

Sair uzaq fəlsəfə dağından
camaata sovqat gətirən Simurq quşudur.

Seirlə romanın nisbəti bulaqla dənizin
nisbəti kimidir. Birinin hikməti səmimiliyində, o birinin
hikməti ənginliyindədir.

Sairlər öz dövrünün
sərvətindən gələcəyə ərməğanı durna qatarı ilə,
alimlər – elm qatarı ilə göndərilər.

Poeziya quş kimidir:
tərən kimi süzənlər; qartal kimi zirvəyə qalxanlar;
hətta çəyirtkə kimi tullananlar da var.

*S*airə ilham

sözün közünü üfürmək üçün lazımdır.

*P*oeziya göylərin ab-havasını

yerə ərməğan gətirmək, yeri qanadlandırmaq,
canlandırmaq, ona uçuş əzmi vermək üçündür.

*P*oeziya qanadlarında yüksəyə qalxmaq olar,
amma uzağa getmək olmaz.

*H*ər müəllif sanki öz ömrünü uzatmaq,

hətta əbədiyyətə qovuşmaq üçün yazır; yaxşı əsər
müəllifinə (sağlığında ikən) ölməzlik gətirir, pis əsər
ölməzlik ümidini öldürür.

*Ö*lü doğan müəllif nə vaxtsa

dünyaya diri övlad gətirə bilsə, əvvəl ölənlər də dirilər.

Maksima:

Qatarın pəncərəsindən görünən

və bir-birini əvəz edən mənzərələr – dağlar, meşələr,
çəmənlər – həyatın rəngarəngliyini və dinamikasını ifadə
edir. Bunları təsvir edən şairin söz atı da çaparaq olur.
Amma çəməndə hansı isə boynubükük bir çiçəyin əhvalını
qələmə almaq üçün hərəkətin yox, sükutun ifadə etdiyi
məna üzə çıxarılmalıdır.

Bədii əsərin gücü nə vaxtsa

bir nəfər tərəfindən yaşanmış duyğunun minlərlə
adam tərəfindən dönə-dönə yenidən
yaşanmasındadır.

Klassiklər keçmişlə

bu gün arasında körpüdürlər.

Klassiklər müxtəlif xalqları və millətləri

bir araya gətirən ümumbəşəri məbədin sütunlarıdır.

*Ə*r bir əsər

müəllif ideyasından daha zəngindir.

*K*lassik oxucu sənətkarın yazdığını

onun özündən daha yaxşı başa düşə biləndir.

*Y*axşı tənqidçi əsərdə sənətkarın

özünün demək istəmədiklərini də aşkar edir.

*T*ənqidçi fəlsəfi hazırlıq səviyyəsinə görə

yazıçıdan yüksəkdə durmasa, əsərin həqiqi qiymətini
verə bilməz.

*B*öyük şəxsiyyətlər haqqında yazanda

adam özü onların səviyyəsinə qalxmır, əksinə,
onları öz səviyyəsinə uyğunlaşdırır.

Önəmli o deyil nə haqqında və ya kimin
haqqında yazılıb, önəmli odur ki, kim yazıb!

Ən gerçək portret dahilərin
yazılarında üzə çıxır. Onlar heç kimin görmədiklərini
üzə çıxara bilirlər.

Rəssamın böyüklüyü
çəkməzdən əvvəl xəyalında yaratdığı ilə, sənətkarlığı
isə iç dünyasında yaratdığını kətana köçürə bilmək
məharətində üzə çıxır.

Maksima:

Bəzən böyük həyat səhnələrində
oynamaq üçün yaranmış insanların ömrü kiçik və
yeknəsəq səhnələrdə keçir. Bu halda onlar öz mənəvi
potensialının təcəssümünü ancaq ədəbi qəhrəmanların
həyatında tapa bilirlər.

Əyni alətin çoxlu sayda olmasından
ən yaxşı halda sinxronluq yarana bilər. Yeni keyfiyyət
ancaq simfonikliyin məhsulu ola bilər.

*Azadlıq,
haqq, ədalət*

Heç kimin haqqında bir haqsızlıq edilməz.
Quran 23/62

İdeal və gerçəklik! Arzu, istək və real həyatın özü! İnsanın qəlbində, fikrində yaratdığı və yaşamaq istədiyi xəyali dünya, bir də yaşamağa məcbur olduğu gerçək dünya! Arzular səltənətinin, rüyalar dünyasının isti qucağı, mülayim melodiyaları və gerçək həyatın sərt iqlimi, acı həqiqətləri!

Çox vaxt xoşbəxtliyin də, faciənin də kökündə bu iki dünya arasında uyğunluq və fərq dayanır. İstək nə qədər güclü olsa və onun reallaşması nə qədər əlçatmaz olsa, faciə də bir o qədər qaçılmazdır. Bu iki dünya arasında uyğunluq yaradılmasının bir yolu gerçək dünyadakı fəaliyyətimizi arzularımız istiqamətində yönəltməkdirsə, digər yolu arzu və istəyin özünün reallığın imkanları istiqamətində tərbiyə olunmasıdır. Mötədil insanlar məhz arzularını cilovlayır, «*ayaqlarını yorğanına görə uzadırlar*», bəzən hətta «palaza bürünüb elnən sürünürlər». Burada biz yaşadığımız hadisələr dünyasının reallığı ilə yanaşı arzuların reallığı və əlçatanlığı məsələsi ilə rastlaşırıq. Burada arzu və istəyin nisbiliyi və mütləqləşdirilməsi məsələsi ortaya çıxır.

İnsanla mühit arasında, bir əqidə ilə başqa əqidə arasında, habelə, ayrıca bir insanın daxili aləmindəki müxtəlif fikir və istək yönümləri arasında ziddiyyətlər bir-birini tamamlayaraq büt

tövlükdə dövrün sosial-siyasi və psixoloji-mənəvi səciyyəsinə verir.

Azadlıq nə üçün lazımdır?

Çoxları azadlığı kənarda axtarır. Yəni insanın arzu və istəklərinə və bu istiqamətdə fəaliyyətlərinə mane olan hər şeydən azad bir mühit axtarışından söhbət gedir. Tutaq ki, kənardan maneələr götürülür, bəs daxili maneələr necə?

Azadlıq ilk növbədə insanın öz daxilində öz-ünə mane olan hər şeydən azad olmaq deyilmi?

Bəs daxilə nələrdən azad olmaq lazımdır?

Öz-ə aid olmayan hər şeydən, bütün yad təsirlərdən, kimlərinə təlqinindən, *“palaza bürünüb elnən sürünməkdən”, “başqasının çaldığına oynamaqdan”!*

Azadlıq – təbii olmaqdır, insanın öz təbii halına qayıdış əzmidir. Lakin insanın təbii halı heç də heyvani başlanğıc kimi başa düşülməməlidir. İnsan bütün mənəvi qadağaları min illər ərzində öz əqlinin diktəsi ilə yaratmışdır, öz nəfsini məhdudlaşdırmışdır. Əlbəttə, buna nail olmaq asan məsələ deyil və buna görə də insan özünü heç vaxt instinktlərin ixtiyarına buraxmır. Mədəni insan azadlığı kortəbii, mütləq bir şey kimi başa düşmür.

Mütləq azadlığa can atan insan bütün buxovları qırmaq, bütün qadağaları ləğv etmək, öz əməllərini ancaq şəxsi istəklərinə uyğun qurmaq əzmi göstərir. Lakin, əlbəttə, bu mümkün deyil. Bu, vəhşi azadlıqdır. Müasir insan isə vəhşilərdən məhz öz istəyini, instinktlərini, nəfsini buxovlamaq, dinin, əxlaqın, adət-ənənənin və nəhayət, intellektin və hüququn tələblərinə uyğunlaşdırmaqla fərqlənir. İnsan buna məcburmu olur? Yoxsa insan öz xoşu iləmi öz qarşısında çəpərlər çəkir?

Niyə mənəvi yüksəliş bu qədər çətin olduğu bir halda, bir az boşalan kimi qısa bir vaxtda *həyatın dibinə* enmək mümkün

olur? Fizikadan bəlli olduğu kimi, təbiətdə *enerjinin minimumluğu* prinsipi vardır. Yəni özbaşına buraxılmış istənilən sistem enerjinin ən aşağı olduğu həddə qərar tutur. Min bir zəhmətlə daşı dağın başına qaldırmaq olar, amma bir ehtiyatsızlıq ucundan o dığırlandı yenə dərənin dibinə düşəcəkdir. Bəli, daş zirvəyə asanlıqla qalxmır; onun azadlığı sanki dərənin dibinə enişdədir. Lakin bu, bir anlıq azadlıqdır. Yüksəkdəki daş dərəyə enmək imkanını həmişə özündə saxladığı halda, dərədəki daş öz gücü ilə yenidən qalxmaq imkanına malik deyil. Yəni əslində bir dəfə ləzzətlə dığırlandımaq sayəsində o bütün yüksəliş potensialını xərcləmiş olur. Maləsəf, indi bütün bəşəriyyəti neçə min illər ərzində qalxmış olduğu zirvədən bir anlıq ləzzət üçün dərənin dibinə dığırılmaq istəyənlər var. Hətta bunun “fəlsəfəsini” də yaradırlar və azadlığı dığırlandımaq kimi başa düşənlər məmnuniyyətlə onların ardınca gedirlər. Onları anlamaq çətin deyil.

Bəşəriyyət min illər boyu nəfsin əqlə məhdudlaşdırılması istiqamətində ağır bir yol keçmişdir: yay sıxılmış, əsəblər tarım çəkilmişdir. Günlərin bir günü Nitsşe kimilər insanları bu gərginlikdən və məhrumiyyətlərdən xilas etməyin yolunu “kəşf etmiş” və “gəlin, nəfsimizə azadlıq verək!” demişdir. Bu gərginliyə artıq tab gətirməyən kütlə “dəlidən doğru xəbər” – deyə sanki köks dolusu azad nəfəs almış və babaların min illik mənəvi kamillik yolunun ağır daşını ataraq yenidən vəhşilik dövrünə üz tutmuşdur.

Bəşəriyyətin mənəvi təkamülü müəyyən bir yüksək məqama çatdıqdan sonra, görünür, daha yüksəliş üçün potensial qalmadığından eniş mərhələsi başlanır. Əvvəlki inkişaf mənəvi deqradasiya ilə davam etdirilir. Bir tərəfdən rəşionalizm, əqlin gücü insanları yeni bir inkişaf mərhələsinə qaldırmış oldu. Digər tərəfdən də neçə yüz illər ərzində əqli inkişaf mütəmadi sürətdə mənəvi yüksəlişlə müşayiət olundu. İndi elə bir dövr gəlib

çatmışdır ki, əql yenə də sükan arxasındadır və onun ən böyük töhfəsi olan elm öz inkişafını davam etdirir. Amma mənəvi proseslər daha onu tamamlamaq iqtidarında deyil.

Belə məlum olur ki, sözdə rasionalizmə qarşı çıxan, onu inkar edən cərəyanlar (məsələn, postmodernist hərəkət) əslində ağıl səltənətinə heç nə edə bilməmiş (*“yel qayadan nə aparar”*), amma əvəzində əxlaqa, mənəviyyata külli miqdarda böyük ziyanlar vurmuşdur. Əvvəllər ağılın haqqa, ədalətə xidmət etməsini rəhbər tutan dünyagörüşü indi “ədalət baryerini” keçərək yeni ərazilər fəth etməyə çalışırlar. Lakin əxlaqi qadağaların götürülməsi ilə “kəşf olunan” ərazilərin əslində bir o qədər də yeni olmadığı bəşəriyyətin hələ vəhşilik, barbarlıq dövründə keçib gəlmiş olduğu ərazilər olduğunun fərqinə varmırlar.

Azadlığın əxlaq sferasına transformasiyası bir tərəfdən ağıldan imtina edərək instinktlərə qayıtmaq şüarı altında, digər tərəfdən də “ağıl atını dörd nala çapıb” əxlaqi sədləri aşıb keçmək yolu ilə həyata keçirilir. “Dəli-divanəliyin” tərənnümçüləri həm ağılın yoxluğundan, həm də ağılın çoxluğundan yaranan divanəliyi təhlil edir və insan azadlığını məhz bu iki qadağa bölgəsində həyata keçirməyə çalışırlar.

Haqq, ədalət ağılları tənzimlənir, yoxsa bu hiss insanın təbiətindəmi olmalıdır? Ədalət ürəyinmi səsidir, yoxsa hər şeyi hansı isə mütləq meyarlar əsasında qurulmuş bir tərəzidə - ədalət tərəzində çəkmək və ancaq haqq-hesab əsasında, ölçülüb-biçilmiş şəkildə qərar vermək lazımdır? Lakin nəyin ölçülməsindən söhbət gedir? Yaxşı nədir, pis nədir? Xeyirlə ziyan arasındakı qırmızı xətti kim çəkmişdir? Yoxsa burada tam bir nisbilik hökm sürür?

D.Yum göstərməyə çalışır ki, əxlaqi dəyərlər ağılla müəyyən edilmir; onun əsasında mənəvi hisslər dayanır. Amma nədir “mənəvi hiss”? Haqq-ədalət hissi insana genetik olaraqmı

məxsusdur, yoxsa tərbiyəninmi məhsuludur? Amma tərbiyə verənlər əvvəlki nəslin nümayəndələridir. Başqa sözlə desək, yaşlı nəslin aqlının məhsuludur. Bəlkə gənc nəsil meyarları yenidən müəyyənləşdirməli, əxlaqi dəyərləri yeni düşüncə səviyyəsində nəzərdən keçirməlidir?

Əslində yeni dövrdə hüququn bərqərar olması, hüquqi dövlətlərin qurulması tədricən əxlaqın hüquqla əvəz olunmasına və deməli, nəticə etibarı ilə, ədalətin də ağıl meyarı ilə müəyyən edilməsinə gətirib çıxarır. Halbuki, ənənəvi olaraq insanlar ədalət hissini dini inamın tərkib hissəsi kimi mənimsəyiblər. Yəni haqqın, ədalətin meyarı insan düşüncəsi ilə deyil, ilahi hökmə və deməli, nisbi yox, mütləq şəkildə, əzəli və əbədi olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Müasir dövrdə bütövlükdə əxlaq, o cümlədən haqq-ədalət meyarları sanki din ilə hüquq arasında tərəddüd edir. Bəşəriyyət bütün sahələrdə olduğu kimi, ədalətin meyarı ilə bağlı da öz axtarışlarını davam etdirir.

Əslində isə islamda təlqin olunan itaət heç də total itaət deyil. Nisa surəsində deyilir: «Ey iman gətirənlər! Allaha, peyğəmbərə və (onlar tərəfindən) itaəti sizlərə vacib buyrulan ixtiyar sahiblərinə itaət edin» (Quran 4/59). Lakin burada kimə və nə kimi bir itaətdən söhbət getdiyi həmişəmi düzgün şərh olunur?

Allaha itaət etmək və onun sözlərini çatdıran peyğəmbərin dediklərinə əməl etmək hələ o demək deyil ki, insan özü düşünüb-daşınmadan, kor-koranə surətdə hansı isə bir başqasının; yaşca böyük olanın, vəzifə və ya var-dövlət sahibinin buyruğuna da qeyd-şərtsiz əməl etməlidir. İqtibas gətirdiyimiz ayədə sözüünə itaət edilməsi vacib sayılan şəxslər ancaq Allah və peyğəmbər tərəfindən buyurulmuş şəxslərdir ki, buraya valideynlər və müəllimlər aid edilə bilər; o da ancaq bir şərtlə ki, onların

dedikləri Allah kəlamına zidd olmasın. Deməli, söhbət əslində yalnız Allaha itaətdən gedir. Əsrlər boyu din xadimləri bu ideyanı tədricən öz xeyirlərinə dəyişdirərək, Allah kəlamının təfsir səlahiyyətini mənimsəmiş və bununla da insanları özlərinə itaət etdirməyə çalışmışlar. Bu da Allah ilə insanlar arasında vasitəçilik institutu yaratmaqla, dinimizə xas olmayan bir cəhətdir. Görünür, itaətə çağırışın səhv anlaşıla bilməsini istisna etmək zərurətindəndir ki, Quranın başqa bir surəsində bu məsələ daha konkret qoyulur: «Sizin Rəbbiniz Mənəm. Buna görə də yalnız mənə ibadət edin» (Quran 21/92).

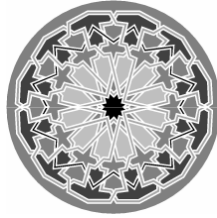
İslam bütün insanları Allah qarşısında bərabər saydığına görə, bir insanın başqa bir insana itaət etməsi əslində yasaqdır. Tam tərsinə, xristianlıqda kilsə və din xadimləri Allah ilə insanlar arasında vasitəçilik missiyasını rəsmən üzərlərinə götürməklə insanın insana sitayişini bir növ qanuniləşdirmiş olurlar. Həlbuki Qərbdə bu missiyaya qarşı böyük bir etiraz dalğası formalaşmışdı ki, bu da əsasən fərdi azadlıq uğrunda mübarizə kimi ortaya çıxmışdır.

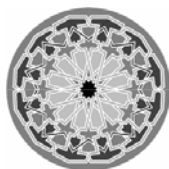
Təsadüfi deyil ki, Qərbin ən böyük prioritetlərindən biri məhz *azadlıq* ideyasıdır. Təkcə fəaliyyətdə yox, həm də düşüncədə azadlıq! Özünürealizasiya hüququ, istədiyini demək, yazmaq, mövqeyini bildirmək hüququ! Biz demirik ki, Şərqdə azadlıq ruhu olmamışdır. Ancaq ayrı-ayrı təzahürlər olmuş, lakin ictimai şüurda yaşaya bilməmiş, unudulmuşdur.

Bu gün fərdlərin hüquq və azadlıqlarından, müstəqilliyindən, fikir plüralizmindən, siyasi plüralizmdən məhz Qərb dünyasında danışılır. Məhz Qərb dünyası artıq neçə əsrdir ki, ayrıca götürülmüş insanların səadətini və xoşbəxt həyatını dövlətin və cəmiyyətin əsas vəzifəsi hesab edir və bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. Şərq ölkələri isə məhz insan hüquqlarının pozulması, fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılması, hamının

bir adamın (padşahın, monarxın) iradəsindən asılı vəziyyətə salınması faktlarına görə tənqid olunur. Və qloballaşmanın əsas pozitiv cəhətlərindən biri də bu ölkələrin sakinlərinə hüquq və azadlıq gətirmək, onlara azad iqtisadi rəqabətdə öz güclərini yoxlamaq şansı verməkdən ibarətdir. O başqa məsələ ki, bu gün bir sıra Qərb ölkələrində hakimiyyətə gəlmiş təsadüfi adamlar (Sarkozi kimiləri) insanların neçə yüz illər ərzində mücadilə edib əldə etdikləri fikir azadlığı məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Yəni bu gün Qərb onu simvolizə edən ən yüksək dəyərlərdən geri çəkilir ki, bu da “Avropanın süqutu”ndan danışanların haqlı olduqlarına daha bir sübutdur.

Qərb dünyasının bu mənəvi sarsıntıları bütövlükdə “insan haqları”nın müdafiəsinə yönəldilmiş beynəlxalq təsisatların sarsılmasından xəbər verir və bəşəriyyəti yeni axtarışlara sövq edir.

*T*əsadüf dərk olunmamış zərurətdir.

*Z*ərurət alt qatda incə quruluşla
yazılanların üst qatdakı həyata daxildən müdaxiləsidir.

*İ*nsanın simasını müəyyənləşdirən onun azadlığı
yox, bu azadlığa özünün qoyduğu məhdudiyyətlərdir.

*H*əddini özü məhdudlaşdıranın
imkanı böyük olar.

*İ*ddialı adam azad ola bilməz.

*Ö*zünü tapa bilmək üçün əvvəlcə
kənar təsirlərdən azad olmaq lazımdır.

*B*əzən insan özünün
qoyduğu qaydaların da quluna çevrilir.

*M*aksima:

*İ*nsan həmişə yeniliyə can atır.
Lakin yeniliyə qarşı ənənəçilikdən doğan daxili
müqavimət hissi də olur.
Müqavimət həddindən artıq olanda – durğunluq, zəif
olanda – özbaşınalıq yaranır.

*V*erilmiş azadlıq dərəcəsindən yetərinə
faydalana bilməyəndə məcburiyyət ortaya çıxır.

Məhrumiyyətlərsiz qələbə yoxdur.

*A*ncaq azadlığın bir qismindən
kənüllü imtina edənlər azad ola bilərlər.

*İ*nsan dünya ilə tərəf-müqabil ola bilmək üçün
öncə bu dünyanın təsirlərindən azad olmalıdır.

*İ*ki azad adam bir yerdə azad ola bilməz.

*A*rtıq yükdən azad
olmadan yüksəlmək mümkün deyil.

*Ö*zünü hisslərin ixtiyarına buraxmaq
vəhşi azadlığın əlamətidirsə, hissləri cilovlamaq şəxsiyyət
azadlığının əlamətidir.

İddiası böyük olanların nəyə nail olacaqları
hələ bəlli deyil, amma bəri başdan azadlıqlarını iddialarına
qurban verirlər.

Ən çətin əldə olunan azadlıq
insanın öz keçmişindən azad olmasıdır.

İnsan öz istəkləri ilə buxovlanır,
bilikləri ilə azad olur.

Karakter insanın
azadlığı üçün təbii qəfəsdir; hər bir insan ancaq
bu qəfəs çərçivəsində yaşaya bilər.

Ruhu azad olanlar əbədiyyətin bir parçalarıdır.

Həm azad olanda heç kim azad olmur.

Maksima:

*A*ncaq hansı isə bir ideya işığında
nizamlananda, bu həyatdan baş çıxarmaq və azad
yaşamaq mümkün olur. Əks təqdirdə insanı qaranlıqda
vurnuxmaq aqibəti gözləyir.

*A*zadlığın ən böyük düşməni
beyindən çıxmayan fikirdir, çünki o, insana daxildən
hakim olur.

*B*irinin tam azad olması üçün
hamının kölə olması lazım gəlir.

*Ə*dalət yolu abadlığa aparır,
amma yolun özü çox vaxt daşlı-kəsəkli olur.

*H*əqsizliğin ilk qurbanları haqq adamları olur.

*Haqq ədalətdən,
ədalət mərhəmətdən yüksəkdir.*

İti qılınc korş qılıncdan daha mərhəmətlidir.

Ədalətli müharibə təhqiramiz sülhdən yaxşıdır.

*Bəzən qan izinin kəsilməsi
naminə də öncə qan tökmək lazım gəlir.*

*Haqqın qoruna bilməsi üçün
hərbə hazır olmaq lazımdır.*

*Haqq yolunun nişangahı
ağlın gücü yox, qəlbin təmizliyidir.*

Ədalətsizlik – mərdin ibadət məqamında
namərdin əlinə qılınc verməkdir.

Şərin qələbəsi əslində
məğlubiyyətdir: xeyirin məğlubiyyəti!

Deyirlər “qalibləri mühakimə etmirlər”.
Görünür, ona görə ki, mühakimə etməli olanlar artıq
susdurulmuş olur.

“Kim güclüdirsə, o, haqlıdır” fəlsəfəsi ilə
“kim haqlıdırsa, o, güclüdür” fəlsəfəsi iki əks qütbdür.
Gerçək həyat bu qütblərin arasındadır.

Həmişə eyni gözlə bax ki,
böyüyü böyük, kiçiyi kiçik görəsən.

Xəyanət insanın öz öhdəliklərini “unutmasıdır”.

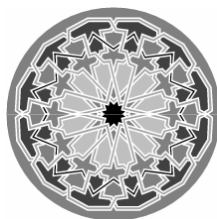
Ancaq qarşısında məsuliyyət
daşdığı adama xəyanət etmək olar.

Xəyanət andın pozulmasıdır.

Hər kəsin aşkarda
and içmədən də üzərinə götürdüyü andlar var,
Vətən borcu və insanlıq borcu var.

Həqiqət və bilik

İnsanların fəaliyyət dairəsi genişləndikcə, biliklərin əhatə dairəsi də genişlənmiş olur. Müxtəlif fəaliyyət sahələrinə uyğun olaraq müxtəlif bilik sahələri yaranır. İnsanların hamısı üçün ümumi və zəruri olan maddi fəaliyyətin nəticəsi kimi əmələ gələn adi biliklər və ya məişət bilikləri, heç şübhəsiz, bilik sahələri içərisində tarixən ən qədimidir. Sonrakı bilik sahələri insanlar arasında əmək bölgüsü sayəsində əmələ gəlir və heç də bütün adamlara deyil, fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq yalnız müəyyən qrup adamlara mənsub olur. Biliklərin bu ilk formalaşma dövründə əmək bölgüsü və ixtisaslaşma yalnız maddi fəaliyyət sahələrini əhatə edir; bu dövrdə bilik əldə edilməsi hələ müstəqil bir məqsədə çevrilmir və yalnız məqsədəuyğun maddi fəaliyyətin zəruri tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Biliklər hələ məxsusiləşməmiş, idrakın müstəqil obyektinə çevrilməmişdi.

Biliklərin nəsildən nəslə ötürülməsi prosesi müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif xalqlarda fərqli üsullarla həyata keçirilmişdir. Fərqlər ötürülməni təmin edən bir neçə mərhələnin hər birində ortaya çıxır. Əvvəla, fikir, bilik başqasına çatdırılmaq üçün hansı isə formada maddiləşməlidir. İkincisi, bilik müvafiq maddi ifadə vasitəsi ilə başqasına çatdırıldıqdan sonra yenidən

ideya, fikir, bilik formasına keçməlidir.

Kiminsə öz bildiklərini başqalarına çatdırması ilk dövrlərdə əsasən şifahi nitq, şərti işarələr vasitəsi ilə və ya təcrübənin bilavasitə bölüşdürülməsi ilə mümkün olmuşdur. Sonralar bu vasitələr getdikcə çoxalmış, yazının müxtəlif formaları, kitablar, sxem və qrafiklər, radio və televiziya, audio- və videokasetlər, kompüter, İnternet və s. də biliyin saxlanması və ötürülməsi vasitələri kimi çıxış etmişdir. Lakin əhəmiyyətli olan biliyin hansı təbii və texniki vasitələrlə ötürülməsi yox, onun necə əldə edilməsi, həqiqətə nə dərəcədə uyğun olması və nə dərəcədə dəqiq ifadə edilməsidir. Ötürülmə mərhələsi fikrin ifadə olunmasından sonra gəlir. Bundan sonra isə ötürülmüş informasiyanın nə dərəcədə adekvat mənimsənilməsi və yenidən insanın fikir dünyasına daxil olaraq öz yerini tutması, aktiv bilik formasına keçməsi problemi gəlir.

İnsanın bilavasitə təbiətlə, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə şəxsi təcrübə sayəsində əldə etdiyi biliklə başqasından hazır şəkildə aldığı bilik nə ilə fərqlənir? Uşaq hələ dil öyrənməmişdən əvvəl hansı isə biliklər əldə edirmi? Nəyə görə sistemli təlim ancaq altı yaşdan sonra başlanır? Yaxud müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif ölkələrdə bu yaş həddi necə olmuşdur? Hansı təhsil sistemində biliklərin şəxsi təcrübə əsasında öyrənilməsinə üstünlük verilir? Bəs biliklərin əsasən hazır şəkildə mənimsənilməsinin də öz üstünlükləri varmı; varsa, nədən ibarətdir?

Hamının elmi biliklərin əsaslarına yiyələnməsi vacibdir-mi? İnsan öz şəxsi həyatında daha çox hansı bilik formalarından istifadə edir? Elmi biliyin digər bilik formaları ilə nisbəti necədir? Tarixən hansı bilik forması ən əvvəl yaranmışdır?

Ən qədim dövrlərdə, insanın özünü təbiətdən hələ tam şəkildə ayırmadığı vaxtlarda, dini və mifoloji təfəkkürün üstünlük təşkil etdiyi vaxtlarda da məhz adi və faktiki biliklər şüurlu

həyatın ilkin zəruri şərtləri kimi mövcud idi. Faktiki biliklərin təkrarlanması və ümumiləşməsindən əməli biliklər yaranmışdır. Bunların hamısının əsasında isə şəxsi hissi təcrübə dayanır. Biliklərin başqalarına ötürülməsi nitqin əmələ gəlməsi ilə paralel surətdə, onun vasitəsi ilə həyata keçmişdir. Əmək nitqi, nitq isə ictimai əməyi, yaxud əməli biliklərin başqalarına ötürülməsini təmin etmişdir.

İnsanın ağılı, düşüncə qabiliyyəti nə qədər çox inkişaf etsə, gerçəklik haqqında o qədər dəqiq, düzgün bilik əldə edir, hiss orqanlarının verdiyi zəhəri məlumatla kifayətlənməyərək, daxili, sabit, zəruri əlamətləri üzə çıxarır, ümumilərin nə dərəcədə əlaqəli olduğunu öyrənir. Ayrı-ayrı konkret hadisələr, təkcələr arasındakı əlaqə adi şüur səviyyəsində də üzə çıxarıla birlər, elmi bilik isə, Feyerbaxın dediyi kimi, ümumilər arasındakı əlaqəni əks etdirir.

Biliklərin əsasında əməli fəaliyyət dayansa da, bilik də öz növbəsində fəaliyyət meydanını genişləndirməyə xidmət edir. Lakin hər bir konkret fəaliyyət üçün müəyyən konkret biliklər tələb olunur. *Esxil* deyir ki, *əsas məsələ çox bilməkdə deyil, lazım olanı bilməkdir*. Bizim kristalloqrafiya müəllimimiz, görkəmli alim *Xudu Məmmədov* öyrədirdi ki, *alim olmaq üçün yadda saxlamaqdan daha çox, yaddan çıxarmağı bacarmaq lazımdır*. Başqa sözlə, elmi fəaliyyət biliyə seçki ilə yanaşılmasını, müəyyən bir fikrin, ideyanın aydınlaşması, kristallaşması üçün zəruri olan ən mühüm biliklərin ön plana çəkilməsini, xüsusi müstəviyə köçürülməsini tələb edir. Fikrin müəyyən problemə fokuslanmasına mane olan, həmin anda “yaddan çıxarılmalı” olan biliklər isə passiv hafizəyə, arxa plana keçir və başqa bir problemin həlli zamanı yenidən ön plana çəkilir.

Çox pulu olan, lakin ondan istifadə etməyi bacarmayan

adamlar olduğu kimi, çox biliyi olan, lakin lazım gəldikdə onu saf-çürük edərək müəyyən istiqamətə yönəldə bilməyənlər də var. Çox bilmək hələ alim olmaq deyil. Elmi xidmət hər bir alimin ümumi bilik xəzinəsindən nə qədər pay götürməsi ilə deyil, bu xəzinəyə nə qədər pay verməsi ilə müəyyən olunur. Əməli xidmət isə götürülən, mənimsənilən biliklərin məqamda necə istifadə olunması ilə müəyyən olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, biliklər iki yerə bölünür. Bilavasitə insanların maddi fəaliyyətinə xidmət edən biliklər (əməli biliklər) olduğu kimi, ancaq aralıq mərhələ vasitəsi ilə tətbiq olunan biliklər də vardır. “İnsansızlaşdırılmış” dünyanın obyektiv qanunauyğuluqlarını əks etdirən koqnitiv biliklərdən praktikada istifadə etmək üçün bir fərdi fəaliyyət miqyasından kənara çıxan xüsusi sosial mexanizm, xüsusi qüvvə tələb olunur. Deməli, yeni bilik əldə etmək insanın güc-qüvvəsini öz-özünə artırır. Əksinə, bu biliyin qüvvəyə çevrilməsi üçün ilkin qüvvə, xüsusi maddi vəsait, məqsədyönlü fəaliyyət lazımdır.

Bəzən maddi fəaliyyət imkanı məhdud olduqda, güc-qüvvə çatmadıqda insanın ən nəcib arzu və niyyəti həyata keçməmiş qalır. Müdrik adam gücsüz olduqda dünyadakı ahəng pozuntularını duyur, dərk edir, amma onları aradan qaldıra bilmir, dünyanı məqsədəuyğun şəkildə dəyişmək üçün nə etmək lazım olduğunu bilir, lakin buna qüvvəsi çatmır. Bu, müdrik adamın faciəsidir. Başqa birisinin isə maddi imkanı, gücü-qüvvəsi var, lakin nə etmək lazım olduğunu bilmir, daha doğrusu, onun lazım bildiyi əsl həqiqətdən çox uzaqdır. Buna baxmayaraq, güclü olan “haqlı” çıxır. Bu – nadan adamın “xoşbəxtliyi”dir. Lakin bu, psevdoxoşbəxtlikdir. Belə adam özünü də aldadır, başqalarını da. El arasında buna “*gözdən pərdə asmaq*” deyirlər.

Əbu Turxan fəlsəfəsində ***müdrik adamın faciəsi nadanın xoşbəxtliyindən üstün tutulur***. Maraqlıdır ki, bu ideya əxlaqi

baxımdan deyil, həm də ümumiyyətlə faydalılıq baxımından irəli sürülür: “*Bilik əməlsiz də faydalı ola bilər, halbuki biliksiz (elmsiz) əməlin faydası yoxdur*”. Burada biliyin, elmin təkcə məhsuldar qüvvə yox, həm də sosial-mədəni sərvət olması fikri çox gözəl ifadə olunmuşdur. Elmə arxalanmayan fəaliyyətin puçluğu ideyası Füzulinin məşhur misralarında öz poetik tərənnümünü belə tapmışdır:

*Elmsiz şeir əsası yox divar olur,
Əsassız divar qətdə bətibər olur.*

Şərq fəlsəfəsi hər bir işin elm, bilik əsasında görülməsini zəruri sayır. Yüz ölçüb bir biçmək hikmətini əsas götürür. *Zira güclə görülmə bilməyən işlər bilik və fərasətlə görülmə bilər*. Əl-Qəzali yazırdı: “*Fəlsəfənin həqiqi məqsədi xoşbəxtliyə aparan yolu göstərməkdir ki, o da elm və əməlin birləşdiyi nöqtədən keçir*”.¹

Sual oluna bilər ki, elm ilə əməl arasındakı əlaqənin həlli kimi mühüm bir problem orta əsr Şərqində düzgün həll olunmuşdusa, bəs nəyə görə sonrakı dövrlərdə Şərq ölkələri elmi-texniki tərəqqi sahəsində geri qaldı?

Nəzərə almaq lazımdır ki, əvvəla, Şərqdə elm, bilik dedikdə daha çox dərəcədə humanitar sahələr: fəh, əxlaq nəzəriyyəsi, didaktika və s. nəzərdə tutulurdu. “İnsansızlaşmış” dünyanın deyil, insan dünyasının öyrənilməsinə üstünlük verilirdi. Məhz bu cəhət elmlə fəlsəfənin, fəlsəfə ilə poeziyanın məqsədini yaxınlaşdırdığından çox vaxt sinkretik formalar yaranır, fəlsəfi və elmi fikirlər də poeziyada ifadə olunurdu. Poeziya fikri insana *bilavasitə* çatdırmaq üçün çox əlverişli idi. Təbiət haqqındakı fikirləri, zehni bilikləri əməli fəaliyyətə tətbiq edərək

¹ Вах: Розенталь Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. М., 1978, с. 243.

təbiət qüvvələrinin praktik istifadəsi şəklində insanların ixtiyarına vermək başqa cür düşüncə tərzini tələb edirdi.

O dövrdə elm, əlbəttə, müstəqil surətdə də inkişaf edir, elmi traktatlar yaranırdı. Lakin belə əsərlər də tətbiq üçün vasitə olmaqdan daha çox özlüyündə dəyərə malik olan müstəqil bir sərvət kimi qiymətləndirilirdi. Bilik bir növ özü özünün məqsədinə çevrilmişdi. Çox bilmək özü bir məziyyət hesab olunurdu. XIV əsrdə Marağalı Əvhədi yazırdı:

*Ağıl-kamal verdi sənə yaradan,
Çalışıb hər sirri öyrən hər zaman.*

Əməl dedikdə isə ilk növbədə insanın insani fəaliyyəti: əxlaqi keyfiyyətləri, özünü insanlar arasında necə aparması, mövcud cəmiyyətdə qərarlaşmış olan mənəvi normalara nə dərəcədə əməl etməsi nəzərdə tutulurdu. Anlayışın əhatə dairəsi məhdudlaşdırılmışdı.

Şərq fəlsəfəsi alimi-biəməlləri ifşa edir və yalnız o adamları həqiqi mənada müdrik hesab edir ki, sözü ilə əməli düz gəlsin. Təsədüfi deyil ki, Sədi öz *dediklərinə əməl etməyən alimi əlində çıraq gəzdirən kora bənzədirdi*. Elm nuru ilk növbədə alimin öz mənəvi dünyasını işıqlandırmaqlı, onun əməllərinə düzgün istiqamət verməlidir.

Lakin bəşəriyyətin keçdiyi tarixi yol əslində elm və bilimin əxlaqla, insani keyfiyyətlərlə çox az əlaqədar olduğunu isbat etmişdir. İnsan nəinki ümumiyyətlə elmlərə, hətta etikaya, əxlaq haqqındakı biliklərə nə qədər mükəmməl yiyələnirsə-yiyələnsin, bu hələ onun real əxlaqi haqqında, insani keyfiyyətləri haqqında heç nə demir. İnsanı tərbiyə etməyin yolları daha mürəkkəbdir. O dövrdə isə (bəzən elə indi də) elm, bilik əxlaqi-mənəvi kamilliyin əsas açarı hesab edilirdi.

Yenə Marağalı Əvhədi:

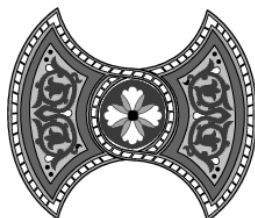
*Nursuz göz kimidir ürək,
Nadan insanlıqdan uzaqdır gerçək.*

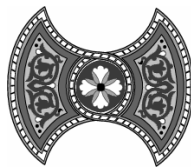
Elmdən əsas məqsəd dünyanı dəyişdirmək deyil, insanı dəyişdirmək, onu daha kamil etmək idi. İnsanı dəyişmək üçün ilk növbədə dünyanı, mühiti dəyişmək lazım olduğu nəzərdən qaçırılırdı.

Həqiqət çox vaxt o qədər sadə olur ki, ona inanmırlar (Levald). Amma bunun əksinə olan bir fikir də var ki, bilik sadə deyilsə, deməli, həqiqət deyil.

Bir adamın öyrəndiklərinin başqalarına da xidmət edə bilməsi üçün ən əsas vəzifələrdən biri onun ictimailəşməsidir. Yəni bilik cəmiyyətə təqdim olunmalıdır. Cübran deyir: *“Biz iki nəfər olmalıyıq ki, həqiqəti kəşf edək: biri onu dilə gətirmək üçün, digəri ona çatmaq üçün.”*

Həqiqətin dilə gətirilməsi, yəni sözlə ifadə olunması ilk baxışda sadə görünə bilər, əslində çox mürəkkəb və incə bir prosesdir. Bəzən insan bütün varlığı ilə əmin olduğu bir fikri, mövqeyi ifadə edərkən əslində müxtəlif yozumlara imkan açdığının fərqlində olmur. Yəni fikrin deyilişi heç də həmişə ona tam adekvat olmur. Ona görə də həqiqəti mənimsəməklə yanaşı, dili də çox gözəl mənimsəməlisən ki, fikir faktını söz faktına çevirərkən çətinlik çəkməyəsən.

*A*yna özünü görə bilsəydi,
başqalarına baxmazdı.

*E*lə əks biliklər var ki, bir-biri ilə
qarşılaşdırılanda çaxmaq daşı kimi qığılcım yaradır
və bu qığılcımın işığında tamamilə
yeni biliklər görünür.

*H*ər bir varlıq ətrafa öz zahiri,
səthi ilə təqdim olunur. Təmələ yaxınlaşdıqca
aydınlıq itir.

Ağ lövhə üzərində qara rənglə,
qara lövhə üzərində ağ rənglə yazırlar.

Səth xarici mühitlə təmasda cilalanır,
ışıqlanır; iç qat içəridə – qaranlıqda qalır,
ta-a o vaxta qədər ki, güclü bir şüa səthdən keçib
dərin qatlara nüfuz etsin.

Maksima:

Fəlsəfi sistemlərin ən böyük naqisliyi daltonizmdir.
Dünyanı ancaq ağ və qara rəngdə görənlər reallığa nə
qədər yaxınlaşırlarsa, ancaq varlıq və yoxluqdan,
xeyir və şərdən, həqiqət və yalandan çıxış edərək bu
kənar hallar arasındakı rəngarəngliyi görməyənlər də
reallığı o qədər mənimsəyirlər.

Uşaqlar yeriməyi
yırıla-yırıla öyrəndiyi kimi, adamlar da həqiqətin yolunu
yanıla-yanıla tapırlar.

*M*əntiq ancaq strukturu açır,
daxili məzmununa tətbiq oluna bilmir.

*H*əqqə çatmağın yolu
Haqq aşiqliyindən keçir.

*M*əlum fəlsəfi metaforaya görə
həqiqəti görə bilməyənlər kor hesab olurlar;
amma əslində “görənlərin” də böyük əksəriyyəti
daltonikdir.

*H*əqiqəti ört-basdır etmək olar,
amma o, gec-tez üzə çıxacaq.

*S*araya üzəcəyini bilmirsənsə,
üzməyi də bilməsən yaxşıdır.

*B*ir suala cavab

axtararkən yüz yeni sual ortaya çıxır.

*H*əmı ağılla anlamağa çalışır.

Həqiqət isə ancaq ürəklə anlayanda üzə çıxır.

*H*əqiqətin bəzənməyə

ehtiyacı yoxdur; onun öz çöhrəsi hər cür bəzəkdən
daha gözəldir.

*Q*aranlığa uyğunlaşan göz

zəif işıqda da görür.

*M*aksima:

*İ*ti bucaq ona görə itidir ki, düzün daxilindədir.

Kor bucaq ona görə kordur ki,
düzə çatdığı məqamı görməyib ondan o tərəfə keçir.

Görünməzlik şeyin yoxluğuna deyil,
ışığın azlığına dəlalət edir.

Qaranlıqların bətnində böyük güc potensialı
var və o özünü ancaq işıqla təmasda büruzə verir.

Qaranlıq quru ağac kimidir,
qığılıcım ancaq onun hesabına oda çevrilir.

Qaranlığı qınamaq olmaz;
o, işıqsızlıqdan xəcalət çəkdiyi üçün üzü qaradır.

Kürənin görünən tərəfi onun səthidir,
yəni mərkəzdən ən uzaq nöqtələrdir.
Ən mərkəzi nöqtə isə onun həm də ən qaranlıq və
məchul nöqtəsi olur.

*İ*drak – dünyanın mübhəmlərini
əqlin işığında görmək cəhdidir.

*İ*ki cür qaranlıq var:

artıq yanıb külə dönmüşlərin qaranlığı,
bir də hələ heç yanmağa başlamayanların qaranlığı!
İkinci qaranlıq əslində potensial işıqdır.

*B*iz işığı görmürük,

ışığı qaranlığın bətnindəkiləri görməkdə bizə
yardımçı olur.

*B*iz çiçək əkirik, amma içərisində

alaq otları da bitir. Ən çətini alaclarsız əkə bilməkdir.

*B*ir var əkəndən sonra alaqıları təmizləyəsən,

bir də var elə əkəsən ki, ümumiyyətlə alaq çıxmaya.

*S*ərqdə idrakın işığı
eşq işığının kölgəsində qalır, Qərbdə – əksinə.

*Ə*zə çıxan adətən nəticə olur, bu nəticəyə
gətirən səbəblər isə yolun qaranlıqlarında qalır.

*B*aşlangıç sonda aydınlaşır.

*B*ütün yarımçıqlar hansı isə bütövün yarımçıqlarıdır.

*Y*arımçığın üstünü doldurmaqla
bütöv yaranmaz. Yarımhəqiqətdən imtina etmədən
bütöv həqiqətə çatmaq mümkün deyil.

*B*əzən adam özü də içində kök atmış gizli
suallardan ancaq cavab bəlli olandan sonra xəbər tutur.

*F*addaş ona görə lazımdır ki,
ışığında gördüklərin qaranlıqda sənə yol göstərsin.

*C*avabı ümitsiz görünən
suallardan hamı qaçmağa çalışır – məqsədə ən inadkar
olanlar çatır.

*İ*nsan öz fərziyyələrinin əsirinə
çevrilməməlidir.

*H*əqiqətin məkanı birdir.
Amma bizim məkanlarımız fərqli olduğundan
həqiqətə aparan yollar da fərqlidir.

*E*yni vaxtda həm yaxını,
həm də uzağı görmək olmaz; gözlər cismani həyat
üçün qapanmasa, ilahi hikmətlər üçün açılmaz.

Nəzərlərini çox uzağa dikənlər
yaxını görə bilmirlər.

Gücü düzgün yönəldə bilmək üçün
öncə həqiqətə yiyələnmək lazımdır.

Bil ki, həqiqət
Üzdə zərifdirsə, dərinə azman,
Son sözü düz sözə verəcək zaman!

Məhəbbətdir işıq saçan, onsuz aləm bir zülmətdir,
Zülmətdə gördüklərin, sanma ki, bir həqiqətdir.

Böyük həqiqətləri görə bilmək üçün qəlbin alışıb-
yanması, ətrafı nurlandırması tələb olunur.

İnsan həqiqətə qovuşanda mənən saflaşır.

*F*eməyi bölüşəndə azalır,
biliyi bölüşəndə – artır.

*İ*ki cür mürşid var:

öz yolunu mənə təlqin edən və mənim öz yolumu
tapmaqda mənə yardım edən mürşid.

*M*ən-ə gedən yolu göstər,
mən-dən gedən yolu özüm seçərəm.

*B*aşqasından alınan biliyin
ancaq özünü istifadə etmək olar; toxumluğa yaramaz.

*B*iliyin “iç üzü”
biliklər sisteminə daxil olanda məlum olur.

*B*ilik iradənin quludur.

“Əsli-nəcabəti” bəlli olmayan
yeni biliyi heç bir nüfuzlu elmi təlim öz ailəsinə qəbul
etmək istəmir.

*M*aksima:

*H*afizə iki cür olur:

hadisələrin ayrı-ayrılıqda yadda saxlanması və ancaq
qaydaların, ümumi prinsiplərin yadda saxlanması.
İkinci olanda birinciyə ehtiyac qalmır.

*Y*addaş da anbar kimidir;

qoyduğunu sonra tapmaq istəyirsənsə, gərək müəyyən
qayda əsasında qoyasan.

*A*damlar öz ixtisaslarına aid mövzuda

ehtiyatla danışır. Bilmədikləri mövzularda isə daha ürəkli
olurlar və onlara elə gəlir ki, bu – fəlsəfədir.

Başqasından alınan biliyin
ancaq özünü istifadə etmək olar; toxumluğa yaramaz.

Canlanması və bar verə bilməsi üçün
biliklər hər dəfə yenidən doğulmalıdır.

Bildiyn şeydən qorxma,
bilmədiklərindən qorx.

Biliksizlikdən utancaqlıq yaranır,
çoxbilmişlikdən – utanmazlıq.

Çox pulu olan, lakin ondan istifadə
etməyi bacarmayan adamlar olduğu kimi,
çox biliyi olan, lakin onu düzgün yönəldə
bilməyənlər də var.

Bütün hissələri mənimsəyib
bütövdən xəbərsiz qalmaq mümkündür.

*Elm,
təhsil, kitab*

*Dünyanı istəyənlər elmə sarılsın,
axirəti istəyənlər yenə elmə sarılsın.*
H. Məhəmməd

Müasir təhsilin məzmununu əsasən elmi biliklər təşkil edir. Əlbəttə, hər bir insana adi məişət bilikləri, əməli bilik və vərdişlər də lazımdır. Lakin bu bilik və vərdişlərin çoxu ailədə öyrədilir. Məktəb isə daha çox dərəcədə nəzəri biliklərin sahələr üzrə və sistemli şəkildə öyrədilməsinə üstünlük verir.

Bəzən elə olur ki, insanın gələcək həyat və fəaliyyətində lazım olan bilik və vərdişlərin bir qismi nə ailədə, nə də məktəbdə mənimsədilmir. İnsan bunları müstəqil surətdə öyrənməli olur.

Məktəbə gedənlərin heç də hamısı gələcəkdə alim olmur. Əksinə, özünü elmə həsr edənlərin nisbi sayı çox az olur. Bəs nəyə görə müasir məktəb nəzəri biliklərin öyrədilməsinə üstünlük verir?

Müasir dövrdə bütün ixtisas sahələri eyni dərəcədə diferensiallaşmışdır. Və əməli fəaliyyət sahələrinin çoxunda müvafiq elmi-nəzəri biliklər tələb olunur. Yəni elm həyatın bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Görünür, təhsilin məzmununda elmi biliklərə üstünlük verilməsi də əsasən bununla bağlıdır.

Bəs elmi biliyin əsaslarını öyrədən müəllimlər ümumiyyətlə elm haqqında, onun mahiyyəti və funksiyaları, praktik əhəmiyyəti haqqında nə bilir və tələbələrə bunu necə izah edirlər? Bir sözlə, elm nədir və onun məqsədi nədən ibarətdir?

İncəsənətin məqsədi insanın emosional-mənəvi dünyasını zənginləşdirmək, onu daha saf, daha təmiz etmək – onun mənəvi imkanlarını artırmaqdır.

Elmin məqsədi isə insanın intellektual dünyasını zənginləşdirmək, onu daha məlumatlı, daha bilikli etmək və bu biliyin qüvvəyə çevrilməsi sayəsində onun imkanlarını artırmaqdır.

Elmi biliyin maddi qüvvəyə çevrilməsi təbiətlə mübarizədə insanı daha güclü edir. Lakin insanın maddi gücü-qüdrəti artıqca bu gücü düzgün yönəldə bilmək üçün onun mənəvi kamillik səviyyəsi də artmalıdır. Zira elm əhli olmaq, hələ kamal əhli olmaq deyil. Kamalın qələbəsi üçün yüksək elmi-texniki səviyyə ona uyğun gələn yüksək mənəvi-əxlaqi səviyyə ilə tamamlanmalıdır.

Nəyə görə insan elmə böyük ümidlər bağlayır, amma elmi onun qarşısına çıxan çətinliklərdən, təhlükələrdən xilas edəcəyini düşünür? Məgər bu gün bəşəriyyət üçün ən böyük təhlükə olan nüvə silahını da, ekoloji böhranı da elm yaratmamışdırmı? Nəyə görə bu aydın həqiqətləri görə-görə insan yenə də bu təhlükələrin «səbəbkərinə» pənah aparır, onun ətəyindən yapışır? Doğrudanmı hər bir çətinlikdən çıxış yolunu, V.Hüqonun dediyi kimi, bu çətinliyi doğuran səbəbin özündə axtarmaq lazımdır?

Hər halda bir şey aydındır ki, insan yaradıcılığının ən ecəzkar məhsulu olan elm getdikcə insandan uzaqlaşır və öz yaradıcılarından asılı olmayan müstəqil qüvvəyə çevrilir. İndi elmin kimin əlində olmasından çox şey asılıdır. Böyük Füzuli elə bil bu gün üçün demişdi: *«Elm pis adamların əlində hiyləgərlik alətidir. Amandır, hiyləgər şəxslərə bilik öyrətmə. Fəsad əhlinə elm öyrətmək xalqı qırmaq üçün cəlladın əlinə iti qılınc vermək deməkdir»*. Lakin, təəssüf ki, tarix bu hikmətə əməl etməmiş, «fəsad əhli» elmə daha tez yiyələnmişdir. Tarixin təkərini geri

döndərmək, elmi «fəsad əhlinin» əlindən geri almaq mümkün deyil. Ona görə də, qarşıda duran böyük vəzifə heç olmazsa bu gün kamal əhlinin elmə daha böyük sürətlə yiyələnməsi və inkişaf səviyyəsinə görə «fəsad əhlini» qabaqlamasıdır. Elm yalnız o zaman bəşəriyyəti həqiqətən xoşbəxtliyə aparar ki, onun ön cəbhəsi etibarlı əllərdə olsun.

“Təmənnasız elm”, “dünyəvi məqsədlərdən uzaq olan elm” bizim dövrün təfəkkür tərzinə, elmə olan utilitar-praktik münasibətə uyğun gəlmir. Bununla belə, bu ideya ayrı-ayrı alimlər tərəfindən indi də irəli sürülür. XX əsrin elm korifeylərindən biri olan A.Eynşteyn əsl elm adamını belə səciyyələndirir: “Elm məbədi mürəkkəb quruluşa malikdir. Buraya gələn adamlar da, onları bura gətirən mənəvi qüvvələr də müxtəlifdir. Bəziləri elmlə intellektual üstünlük hissənin təsiri ilə məşğul olurdular. Bu mənada elm idman kimidir, hansı sahədə isə üstünlüyün üzə çıxmasına – şöhrətə xidmət edir. Başqaları isə öz fikirlərinin məhsullarını utilitar məqsədlərə həsr edirlər. Əgər Allahın göndərdiyi mələk hər iki kateqoriyaya mənsub adamları məbəddən uzaqlaşdırsa idi, onda məbəd kəskin surətdə boşalmış olardı. Lakin burada yenə də tək-tük adam qalmış olardı. Bunlar həmin adamlardır ki, onlarsız elm məbədi mövcud yüksəkliyə qalxa bilməzdi. Onlar maddi dünyanın cari qayğılarından uzaqlaşaraq elm məbədinə tam təmənnasız gəlmiş adamlardır”.¹

A.Eynşteynin göstərdiyi hər üç kateqoriyanın nümayəndələrinə elm aləmində indi də rast gəlmək mümkündür. Lakin müasir dövrün hakim təfəkkür tərzində elədir ki, böyük əksəriyyəti məhz ikinci kateqoriyadan olan alimlər tutur. Antik dövrdə, heç şübhəsiz, *birinci*, orta əsr Şərqiində isə *üçüncü* kateqoriyadan olan alimlər əksəriyyət təşkil edirdilər.

¹ А. Эйнштейн. Мотивы научного исследования. – Собр. науч. трудов, т. 4, 1967, с. 39-40.

Antik dövrdə insanların fiziki imkanları ilə yanaşı, əqli imkanları da bir növ yarış obyektinə çevrilmişdi. Lakin bəzən bu imkanlar bir-birindən ayrılır, ya yalnız fiziki qabiliyyətlərə, ya da yalnız əqli qabiliyyətlərə xüsusi üstünlük verilirdi. Bu bölgü özünün klassik formasını Sparta və Afina məktəblərində tapmışdı.

Qədim Yunanıstanda əqli qabiliyyətləri üzə çıxarmağın, onları müqayisə etməyin xüsusi üsulları da formalaşmışdı. Canlı mübahisə elmin normativləri sırasına daxil olmuşdu. Tamaşaçılar qarşısında fikirlərin toqquşması səhnələri ənənəyə çevrilmişdi.

Lakin antik dövrdə əqli qabiliyyətlərin yarışını elmin yeganə motivi deyildi. Biz həmin dövrün təfəkkür tərzini üçün səciyyəvi olduğu görə bu cəhəti ön plana çəkirik. Əslində qədim yunan mədəniyyəti elmi fəaliyyətin bütün sonrakı dövrlər üçün səciyyəvi olan müxtəlif motivlərini ya aşkar şəkildə, ya da rüşeym halında özündə saxlayırdı. Orta əsr Şərqi hakimi təfəkkür tərzini də antik fəlsəfənin təsirindən kənarda qalmamışdı.

Böyük yunan filosofu Pifaqorun apardığı maraqlı bir müqayisədə o dövrdə elmə və fəlsəfəyə münasibət çox gözəl görünür. Pifaqor adamları məqsəd və fəaliyyətinə görə üç qrupa bölür və onları obrazlı surətdə səciyyələndirmək üçün Olimpiya oyunlarına gələnlərlə müqayisə edir. Burada bir qisim adamlar öz fiziki imkan və qabiliyyətlərini nümayiş etdirərək yarışirlar. Digərləri buraya ticarət məqsədilə gəlirlər. Üçüncülər isə yalnız müşahidə edirlər. Pifaqora görə, həyatda da belədir. Kimlərsə şöhrətin, kimlərsə var-dövlətin qulu olur. Lakin elələri də var ki, yalnız kənardan seyr edirlər və yeganə məqsədləri həqiqəti aşkara çıxarmaqdır. Bu üçüncüləri Pifaqor filosof adlandırırdı. Burada fəlsəfə həm də “təmənnasız elm” mənasında başa düşülür. Son məqsəd əldə olunan biliklərdən hansı sahədə isə istifa-

də etmək yox, həqiqətin özüdür. İnsan həqiqətə qovuşanda mə-nən saflaşır. Dünyanı, təbiəti dəyişmək məqsədini qarşıya qoy-masa da, heç olmazsa dünyanın, təbiətin ahəngini dərk edir və bu ahəngə uyğunlaşmaq imkanı əldə edir. Burada Heraklitin məşhur “təbiətlə həmahənglik” prinsipi yada düşür.

Elm dünyası nağıllardakı qırx qapılı sehrli aləmi xatır-ladır. Lakin burada hər yeni qapıdan daha qırx otağa qapı açılır.

Nağıllarda məqsəd nəhayət qırxıncı qapını açmaq olur. Nağılların sehrli dünyasından daha sehrli olan elm dünyasıdır. Qırxıncı otaq son yox, başlanğıcdır. Ancaq bu məqama çatdıq-dan sonra elmdə indiyə qədər bəlli olmayan çoxlu sayda müəm-malara açar tapılır.

Tədqiqatçı alim qarşısına bir problemin həllini məqsəd olaraq qoyur və nəhayət, problemi həll edir. Dahilər üçün isə hər bir həll onlarca yeni sualın doğuluşudur. Bu məqamda elə bir hadisəni xatırlamaq yerinə düşərdi. Yeni fizikanın təməlini qoyanlardan biri Rezerford həm də öz laboratoriyası ilə məşhur olubdur. XX əsrin əvvəllərində bu laboratoriyada çalışmaq fizi-ka tədqiqatçıları üçün böyük şərəf idi. Amma o, işə qəbul etmək üçün sınaq müddəti təyin etmişdi. Bir gənc tədqiqatçıya sınaq üçün çətin bir problemin həllini tapşırır. Tədqiqatçı cəmi üç-dörd günün ərzində problemin həllini tapır və Rezerfordun qə-buluna düşərək “Mən tapşırığı həll etdim, indi yeni tapşırıq ve-rin!” – deyir. Rezerford isə cavabında: “Yox, daha sənin sınaq müddətin başa çatdı. Bizə sənin kimi işçi lazım deyil,” – deyir. Gənc tədqiqatçının təəccüblü baxışlarını görüb əlavə edir: “Sən o problemi həll edərkən burdan neçə-neçə yeni problemlər çı-xarmalı idin, amma gəlib məndən yeni problem istəyirsən. De-məli, sən hər dəfə yönəldilməyə möhtacsən”.

Başqa bir iddiaçını müşahidə edən Rezerford gündə bir-neçə dəfə yolunu iddiaçının otağından salır və görür ki, gənc

tədqiqatçı heç yeməyə də getmir, hey oxuyur. İkinci, üçüncü gün yenə eyni şey təkrar olunur. Nəhayət, Rezerford onu da yanına çıxırıb: “Sən bizim laboratoriyada işləyə bilməzsən,” – deyir. İddiaçı deyəndə ki, bu neçə gündə o, çox böyük zəhmət çəkib, gecə-gündüz oxuyubdur, Rezerford soruşur: “Bəli, sən hey oxuyursan, bəs nə vaxt düşünürsən?” Bu hekayət Leninin dilimizə “Oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq” kimi tərcümə olunmuş məşhur deyimini xatırladır. Düzdür, biz tərcümə zamanı “öyrənmək” kəlməsini yəqin səhvən “oxumaq” kimi tərcümə etmişik. Amma hətta “öyrənmək” də deyilsəydi, bu tezis qüsurludur, çünki insanın məqsədi sadəcə bəlli olanları öyrənməkdən ibarət deyil. Ancaq öyrənən insan başqalarına heç bir xeyir verə bilməz. Ən azı, öyrəndiklərini gerək həm də ehtiyacı olanlara öyrədəsən. İkincisi, insan öyrənir ki, onu ya tətbiq etsin, ya da öyrəndiklərinin üzərində öz yaratdıqlarını qursun. İnsanın ən böyük şərəfəti oxumaqdır, öyrənməkdir, əməli işdirmi, yaxud yaratmaqdır? Bunlar hamısı birlikdə yaxşıdır. Daha doğrusu, bir-biri üçün şərtidir. Bununla belə, görünür, yaratmaq daha yüksək məqamdır. Səməd Vurğun gözəl demişdi: *“Tarixdə qalacaq yalnız yaradan”*.

Təhsil insanlara öz əcdadlarının əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübə və biliklərə bir neçə il ərzində yiyələnmək imkanı verir. Yaşadığı zamanın tələbləri səviyyəsində durmağa, hər dəfə sıfırdan başlamaq deyil, özündən əvvəlki nəsillərin işini davam etdirməyə insan yalnız təhsil sayəsində müyəssər olur.

Yeni biliklərin əldə edilməsi təhsilin yox, elmin funksiyasına aiddir. Təhsil isə artıq məlum olan bilikləri geniş kütlələrə və ya məqsəddən asılı olaraq əhəlinin müəyyən qrupuna çatdırmaq (öyrətmək, mənimsətmək) üçün təşkil olunmuş geniş miqyaslı ictimai prosesdir.

Xüsusi tətbiqi məqsədlər üçün gizli saxlanan ən yeni biliklər istisna olunmaqla əvvəlki nəsillərin əldə etdiyi bütün biliklər – bəşəriyyətin ümumi bilik xəzinəsi bütün xalqlar və millətlər üçün açıqdır. Məsələn, avropalılar üçün ayrı, afrikalılar üçün isə ayrı bilik bazaları mövcud deyil. Habelə milli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq uşaqların qavrama qabiliyyəti arasında böyük fərq yoxdur. Əsas fərq bu biliklərin yayılması, mənimsə-dilməsi prosesini necə təşkil etməkdədir.

Təhsil öz səviyyə və yönümündən asılı olaraq üç müxtəlif məqsədə xidmət edə bilər.

Birincisi, bilik və təcrübə bu və ya digər fəaliyyət sahəsində istifadə olunmaq, praktikada tətbiq edilmək üçün əldə edilir. Həkimlərin, mühəndislərin, bəstəkarların və s. tətbiqi fəaliyyəti (yaradıcılıq fəaliyyətindən fərqli olaraq hazır bilik və vərdislərə əsaslanan fəaliyyət) bu qəbildəndir.

İkincisi, bilik və təcrübə başqalarına öyrətmək üçün əldə edilir. Müəllimlik sənəti qarşısına heç bir başqa praktik məqsəd qoymadan, yalnız təhsil sisteminin kadrla təmin olunmasına, başqa sözlə, onun öz inkişafına xidmət edir. Fənn müəllimləri əslində fizik, riyaziyyatçı yox, məhz fizika müəllimi, riyaziyyat müəllimi olduğu kimi, müəllim mühəndis, müəllim həkim də peşəsinə görə məhz müəllimdir.

Üçüncüsü, bilik və təcrübənin səviyyəsini yüksəltmək üçün, yeni biliklər əldə etmək üçün lazım olan fəaliyyət sahəsi – elmi iş də ilkin təhsil mərhələsini tələb edir. Yəni ancaq əvvəlki nəsillərdən miras qalan bilik və təcrübə öyrənildikdən sonra hər bir nəsil öz payını bura əlavə edə bilər. Yeni biliklərin alınması istiqamətində fəaliyyət nəzəri yaradıcılıq – alimlik, yeni təcrübə əldə etmək sahəsində fəaliyyət isə əməli yaradıcılıq (yaradıcı həkim və ya alim həkim, ixtiraçı mühəndis və s.) adlanır.

Birinci – bilik və təcrübənin tətbiqinə, ikinci – yayılmasına, üçüncü – artırılmasına xidmət edir. Lakin bu fərqlər təhsilin məqsədində və yüksək mərhələsində özünü göstərən fərqlərdir. İlkin mərhələdə isə hər üç istiqamət eyni geniş yoldan ayrılır, üst-üstə düşür. Yəni bütün hallarda əvvəlcə keçmiş nəsillərin əldə etdiklərini öyrənmək, mənimsəmək lazımdır. Bu isə sözün dar mənasında, məxsusi mənada təhsildir. Bu mərhələdə təhsil hələ başqa fəaliyyət sahələri ilə çarpazlaşmır və xalis təhsil sahəsi kimi mövcud olur.

Bünövrədə və ilk mərtəbələrdə daxili bölgü, şaxələnmə yoxdur. Yalnız məqsədə (müxtəlif məqsədlərə) yaxınlaşdıqca ümumi təhsil prosesində şaxələnmə başlanır və getdikcə dərinləşir. Hansı sahə üçün kadr hazırlanmasından asılı olaraq təhsil bu və ya digər ictimai fəaliyyət sahəsi ilə sıx surətdə əlaqələnməmiş olur.

Elm bir müharibə meydanını xatırladır.

Yaradıcı alimlər ön cəbhədə olur və əsl döyüş də burada gedir. Arxa cəbhədə olanların vəzifəsi öndəkiləri silah-sursat və azuqə ilə təmin etmək, tutulmuş ərazilərdə səliqə-sahman yaratmaqdır.

Elmdə heç bir ideya ehkam deyil;

hər bir adam ən məşhur alimin ən çox yayılmış ideyasını da istənilən vaxt yenidən yoxlamaq səlahiyyətinə malikdir.

Elm əvvəlcədən yazılmış kitabdır.

Və alimlər onu yazmağa deyil, oxumağa çalışmalıdırlar.

Bütöv elm kontekstinə salınmamış ayrıca bir ideya,
nə qədər dərin olsa belə, hələ elmi bilik sayıla bilməz.

Elmi biliklər üst-üstə yığılarkən
bəzən ən qiymətliyə altda qalır, onları tapıb yenidən üzə
çıxarmaq üçün hərdən bütün sistemi dağıdıb yenidən
qurmaq lazım gəlir.

Alimlərin ruhu
elm məbədinə əbədi həyata qovuşur.

Təbiət özü ahəng və gözəllik prinsipləri
ilə qurulubsa, onu öyrənən elm də bu prinsiplərə
sadiq qalmalıdır.

Elm Təbiət kitabını oxuyur və öyrəndiklərini
təbiətin öz üzərində sınaqdan keçirir.

Elmin mənəvi siması
onun kimin əlində olmasından asılıdır.

Elmin dəyirmanına su tökənlər
bəzən bu dəyirmanın kimin üçün üyütdüyünün
fərqiində olurlar.

Problemin düzgün qoyuluşu onun həllinin yarısıdır.

İnsanlar təhsil üçün yox,
təhsil insanlar üçündür və o, insanların konkret
ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Bütün elmlərin bünövrəsi təhsillə qoyulur.

Ən yaxşı kitab sənin qəlbini vərəqləyən kitabdır.

Elm inkişafın ön cəbhəsidir,
mədəniyyət isə onun ictimai həyatda buraxdığı izdir.

Ordu torpaqları, kitab könülləri fəth edir.

İş və əməl

“Gördüyü işə görədir hər kəsin öz qazancı”
Quran 2/2

Bəşər tarixi əmək tarixi ilə birgə başlanır. Əmək ümumiyyətlə fəaliyyətdən fərqli olaraq məhz ilk əməli vərdişlərin və praktik biliklərin formalaşması ilə müşayiət olunur. Zira əmək məqsədəuyğun fəaliyyətdirsə və məqsədəuyğunluq hər bir konkret şəraitdə dəyişdirici təsirlərin istənilən istiqamətlərə deyil, yalnız müəyyən üstün istiqamətə yönəldilməsidirsə, bu həm də o deməkdir ki, həmin istiqamətdəki iş vaxtaşırı olaraq təkrar edilməlidir. Müəyyən işi uğurla təkrar etmək üçün isə bu işə aid zəruri bilikləri yadda saxlamaq tələb olunur. Deməli, əməyin formalaşması prosesi praktik biliyin formalaşması ilə paralel sürətdə həyata keçir.

Beləliklə, məqsədəuyğun fəaliyyət öz-özünə mümkün deyil. Onun icrası müəyyən zəruri vasitələr hesabına mümkündür. İnsan ilə əmək predmetinin əlaqəsi – əmək adlandırdığımız proses ilk növbədə müəyyən əməli vərdişlərə yiyələnmiş əlin fəaliyyəti sayəsində həyata keçir. Əlin imkanlarını artırmaq üçün düzəldilmiş süni vasitələr olmadıqda, xüsusən ilk tarixi dövrlərdə təbii vasitələrdən istifadə vərdişləri mühüm rol oynamışdır. Əlin özünün idarə olunması, onun predmet üzərində ustalıqla əməliyyat aparması əməli fəaliyyətin uğurla nəticələnməsi üçün zəruri şərt idi. Deməli, ustalıq, qabiliyyət, əmək vərdişləri o

dövrün əsas texniki vasitəsi idi. Nəsillərin əvəzlənməsi şəraitində əməyin formalaşması prosesinin bütövlüyünü, kəsilməzliyini təmin edən məhz bu vərdişlərin nəsildən-nəslə ötürülməsi olmuşdur. Vərdişlər ayrı-ayrı fərdlərin məxsusi fəaliyyətlərində müxtəlif məzmun daşımamış, müəyyən sabitliyə və ümumiliyə malik olmuş, bütövlükdə ictimai fəaliyyətin xarakteristikası kimi çıxış etmişdir.

Atalar sözləri və aforizmlərdə bəzən bir-birinə diametral əks olan fikirlərə rast gəlirik. Çünki həqiqət zəngindir və müxtəlif baxış bucaqlarında onun fərqli rakursları görünür.

Məsələn, aşağıdakı atalar sözlərində insanın torpağa münasibətdə fiziki fəallığı, kotanla, xışla və ya bellə yeri qazması, şumlaması nəzərə alınır:

Torpaq deyir: *“Öldür məni, dirildim səni”*; yaxud:

“Əz məni, əzizləyim səni”.

Yəni burada torpaqdan məhsul almaq üçün onu əzmək zərurəti vurğulanır. Amma halbuki torpağın şumlanmasını əzmək deyil, ona sığal çəkmək kimi, öldürmək deyil, nəfəs vermək kimi və əksinə, onu vaxtaşırı şumlamamağı “zülm” etmək kimi də dəyərləndirmək olar. Böyük Nizami də məsələyə məhz bu yöndən yanaşır:

Torpağa mərhəmət xeyirdir, inan

Lütf etsən gül verər, zülm etsən – tikan.

Tənbəllərin də öz fəlsəfəsi var. Dünyaya gedonist münasibət bəsləyənlər *“bu dünya beş günlük dünyadır”* – deyə şənlənməyi, *“kef çəkməyi”* təbliğ edirlər. *“Niyə çalışıb özünü yorursan, bu dünyanı sənmi düzəldəcəksən?”* kimi fikirlər də bəzən nəsihət yerinə səslənir. Bəzən də bu ovqat atalar sözlərində ifadə olunur. Məsələn: *“Bir yatmaq, bir də gəzmək ömürdən deyil”*.

Biz bu cür kəlamları kitaba daxil etməmişik, ona görə ki, ondakı neqativ təsir pozitivi üstələyir. Amma bir müdrik həmin fikri bir qədər başqa cür şərh etmişdir: “Gəzmək və yatmaq ona görə ömürdən deyil ki, əsl ömür düşünmək, çalışmaq, iş görməkdən ibarətdir”. Yəni, ancaq fəal həyat, faydalı, məqsədli həyat ömrə aid edilə bilər.

Hətta bəzən böyük mütəfəkkirlərin də dediyi sözlər ağlabatan görünsə də, biz onları məhz neqativ məzmununa görə aforizm hesab etmirik. Məsələn, Seneka deyir: “*Ömrümüzün ən çox hissəsini axmaq işlərə, çox hissəsini avaraçılığa, hamısını isə lazım olmayan şeylərə sərf edirik*”. Bu sözlərə aforizm kitablarının çoxunda rast gəlmək mümkündür. Lakin burada hikmət yox, sadəcə geniş kütləyə aid olan faktiki müşahidə öz əksini tapmışdır ki, o da yenə həm həqiqətə uyğun deyil, həm də neqativ məzmun daşıyır. Çünki ömrünü qurub-yaratmağa həsr edənlər də var. Və ancaq vaxtını düzgün bölənlər böyük işlər görə bilirlər. Hər gün təkrarlanan, rutin işlər insanın intellektual potensialının reallaşmasına xidmət etmir. Ancaq dərk olunmuş fəaliyyət, yeni ideyaların tətbiqi həyatı daha mənalı edir.

Şərqdə rahat həyat, “başını salamat saxlamaq”, qovğasız, dərd-sərsiz yaşamaq, “ürəyinə salmamaq”, bəzən isə hətta canına cəfa verməmək bir yana dursun, düşünməmək təbliğ olunur:

*Ayağını isti saxla, başını sərin,
Yeməyinə fikir ver, düşünmə dərin.*

Amma məqsəd sadəcə sağlam olmaq və çox yaşamaqdır-mı? Dərd çəkməyən, düşünməyən, yanmayan adamların həyatını nə dərəcədə mənalı hesab etmək olar?

İş, əməl, zəhmət insanın bir peşəkar kimi formalaşmasına təsir etməklə yanaşı, onu mənəvi müstəvidə də cilalayır, daha nəcib edir.

İnsanın əməli fəaliyyəti, gördüyü işlər də əslində xarici aləmin, cismani dünyanın insanla təmasda olan hissəsini dəyişdirilməsinə, yenidən qurulmasına yönəlmişdir. İnsan əvvəl öyrənir – bilir, sonra isə dünyanı öz istədiyi kimi qurmağa çalışır. Və bu məqamda onun “öz istədiyi” ortaya çıxır. O, nəyi istəyir və niyə istəyir?

O, sadəcə malik olduğu quruculuq, yaradıcılıq əzminimi sınaqdan keçirir? Yoxsa hazır dünya onu qane etmədiyindən fikrində qurduğu yeni dünya modelinimi gerçəkləşdirməyə çalışır? Özü üçün daha uyğun bir mühitmi yaradır?

Bir sözlə, iş görən öncə nə iş gördüyünü və nə üçün gördüyünü bilməsə, bu, dərk olunmamış fəaliyyətdir. Müasir dövrdə insanların ictimailəşməsi şəraitində “iş” çox vaxt sadəcə məşğ almaq, maddi təminat üçün görülür. Həyatın mənası işdə deyil, ancaq ondan kənardakı fəaliyyətdə axtarılır. Bu halda işlə həyatın özü qarşı-qarşıya qoyulur. Halbuki, insan öz əməyi ilə əslində nəyə xidmət etdiyini anlayanda və öz işini sevərək görəndə, maddi təminatla mənəvi təminat bir-birini tamamlamış olur. Əlbəttə, ancaq sosial ədalət bərqərar olanda, iş mükəlləfiyyət kimi deyil, həyatın ayrılmaz hissəsi kimi başa düşülür. Ancaq insan öz işindən həzz alarsa, “*iş bədəninin cövhəri*” sayıla bilər.

Əlindən iş gəlməyinin başına iş gələr.

Farımcıq iş
heç iş görməməkdən daha pisdır.

Farımcıqlar toplana bilmir.

Böyük iş kiçik işlərin
toplanmasından yaranmır. Böyük iş üçün
böyük ideya lazımdır.

Böyük məqsədə çata bilmək üçün
kiçik məqsədlərdən imtina etməyi bacarmaq lazımdır.

Bir bütöv iş yüz yarımçıqdan üstündür.

Məqsədə gedən yolda
çox qurbanlar vermək olar; məqsədin özündən başqa!

Kiçik planlar böyük planlardan kənarda yox,
onların tərkib hissəsi kimi qurulmalıdır.

Eyni nəticəyə müxtəlif
yollarla gəlmək olar. Məharət bu yolların ən qısasını
seçə bilməkdədir.

Başlama, başladınsa, başa çatdır.

İnsan işlərini tamamlamaq
barədə dara düşəndə yox, genişlikdə düşünməlidir.

Səhv etməkdən qorxan heç bir işə başlaya bilməz.

İş iki gözlə görülməlidir;
biri “ayağın altını seçməli”, o biri həmişə hədəfə
baxmalıdır.

***Güclü-zəif,
aqil-cahil***

*Allah hər kəsə ancaq
daşıya biləcəyi qədər yük verir.*
Quran 23/62

Sosial fəlsəfi fikrin inkişafı əsasən “*ağıl və gücün vəhdəti*” ideyasını ön plana çəkir. İnkişaf və ya tənəzzül üçün şərait ilk öncə bununla şərtlənir ki, ağılı gücə, gücmü ağıla rəhbərlik edir. Heydər Əliyev isə: “*Ağıl olan yerdə zora ehtiyac yoxdur*”, – deyir.

Bəs zor, güc nə ilə əvəz ediləcəkdir? Bütün məsələ də bundan ibarətdir ki, siyasət dünyasında ağıl elə rəqibin öz gücündən özünə qarşı istifadə etməyə imkan verir. Burada Horatının məşhur fikri yada düşür: “*Hikmətlə cilovlanmayan kobud qüvvə öz məxsusi ağırlığı altında məhvə məhkumdur*”. Lakin kobud qüvvələr düzgün istifadə olunmadıqda və ya başlı-başına buraxıldıqda özləri ilə bərabər, cəmiyyəti də məhvə sürükləyir. Əsas məharət, siyasi ustalığ ondan ibarətdir ki, bu qüvvələr toplusu qaydasız, xaotik prosesdən məqsədyönlü, idarə olunan bir prosesə çevrilsin.

Bəşər tarixi, həyat təcrübəsi göstərir ki, zorakılıq əleyhinə uğurla mübarizə apara bilmək üçün də güclü olmaq lazımdır. XX əsrin böyük mütəfəkkir-şairi H.Cavid ənənəvi Şərq fəlsəfəsini real həyat mövqeyindən nəzərdən keçirərək zorakılıq ideyası ilə yanaşı maddi təməldən ayrılmış həqiqət ideyasını da tənqid etmiş, bütün yaradıcılığı boyu kitabla qılıncın, həqiqətlə

gücün vəhdəti ideyasını bədii şəkildə tərənnüm etmişdir. Ən başlıcası isə budur ki, H.Cavid yaradıcılığında bu ideya orta əsrlər üçün səciyyəvi olan fərdi bilik və əməlin vəhdəti ideyasından fərqli olaraq bir şəxs miqyasından kənara çıxır, ictimai qrup, xalq, ölkə miqyasında irəli sürülür.

Hikmət dünyasında ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri kobud fiziki gücünmü, yoxsa əqli gücünmü daha önəmli olması məsələsidir. Bizcə, ilk növbədə “Kim güclüdirsə, o haqlıdır” məntiqindən “Kim haqlıdırsa, o güclüdür” məntiqinə keçidin dialektikası açılmalıdır.

Orta əsrlərdə insan ən çox mənəvi-intellektual gücü ilə fəxr edir, maddi gücü isə arxa plana keçirir, ona bəzən həqarətlə baxırdı. Kobud fiziki qüvvəyə bu cür münasibətə, əlbəttə, müəyyən mənada haqq qazandırmaq olar. Belə qüvvə insana xas olsa da, əslində yaddır. O həm də fərdi məhdudiyyət üzündən artmır, öz-özünü inkişaf etdirmir və ən başlıcası, sükansız (*ağıl qüvvə üçün sükan olmalıdır*) hərəkət edir və son nəticədə kobud bir qüvvə olaraq *öz məxsusi ağırlığı altında məhv olmağa məhkumdur*. Əksinə, hikmətə istinad etdikdə isə qüvvə qüdrətə çevrilir. H.Cavid gözəl demişdir:

*Qüvvə üstündə varsa əqli-səlim,
Sana həp kainat olur təslim!*

Yaxud S.Vurğun “İnsan”- da deyir:

*Olmazmı qılıncda ağıl tədbiri,
Ağılda bir qılınc kəsəri ola?*

Kobud qüvvənin hikmətlə, qılıncın tədbirlə cilovlanması ideyası müasir dövrdə, nüvə müharibəsi təhlükəsinin dünyanı bürüdüüyü bir şəraitdə, xüsusi aktuallıq kəsb edir. Burada həmçinin yeni təfəkkürün əslində qədim köklərə malik olduğu, lakin

məhz bu gün qlobal miqyas kəsb etdiyi aşkara çıxır. Lakin çox təəssüf ki, antik dövr və orta əsr fəlsəfəsi bilik və əməlin, hikmətlə qüvvənin qarşılıqlı münasibətini ümumən düzgün işıqlandırsa da, bu ideyanı çox vaxt bir fərdin fəaliyyət dairəsi ilə məhdudlaşdırırdı. Böyük ictimai miqyaslarda, dövlət miqyasında elmin maddi qüvvəyə çevrilməsi imkanları nəzərdən keçirilmirdi.

Şərq fəlsəfəsində hər hansı bir qüvvənin biliklə tənzim olunması, idarə edilməsi ideyası ilə yanaşı, biliyin özünün qüvvə kimi çıxış etməsi ideyası da irəli sürülürdü. İnsanı bütün canlıların ən qüdrətli edən fiziki qüvvə deyil, biliyin qüvvəsidir. Sözün geniş mənasında azadlıq qazanmaq, nəinki təbiətdə, həm də öz üzərində hökmran olmaq üçün zərurətləri dərk etmək, elmlərə vəqif olmaq lazımdır. Hələ XII əsrdə böyük Nizami insanın əsl qüdrət və qüvvətini elmlə əlaqələndirərək deyirdi:

*Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.*

Bu misralar F.Bekonun məşhur “bilik – qüvvədir” aforizmindən beş əsr əvvəl yazılmışdı. Lakin o dövrdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi belə bir ideyanın böyük miqyasda həyata keçirilməsinə imkan vermirdi. Ona görə bu ideyanın da məhz bir fərd miqyası üçün irəli sürüldüyünü ehtimal etmək lazım gəlir. Elm həqiqətən F. Bekon dövründən (hətta bir qədər sonra) və məhz Qərb ölkələrində ümumiictimai miqyaslı maddi bir qüvvə kimi çıxış etməyə başlamışdır.

Cəmiyyəti ağılla idarə etməyin iki yolu vardır. Birincisi, hər bir güc mərkəzinin intellektual mənəvi səviyyəsini yüksəltməyə, onun istiqamətini xalqın milli maraqları istiqamətində yönəltməyə çalışmaq. İkincisi, bu qüvvələri sərbəst buraxmaq (yeri gəlmişkən, demokratiya da bunu tələb edir), lakin onların

münasibətlərini elə yönəltmək, elə tənzimləmək və nəticə etibarlı ilə elə idarə etmək ki, onların yekun, əvəzləyici qüvvəsi cəmiyyətə, xalqa, pozitiv ictimai proseslərə qarşı yönəlmə bilməsin, elə öz içərilərində ərisin.

Tarixdə siyasi qarşıdurmaların güc müstəvisinə keçməsinə, silahlı münaqişə və müharibələrə gətirib çıxarmasına misallar çoxdur. Kəbud qüvvə həmişə özü üçün əlverişli şəraitə, münaqişə və müharibəyə meyllidir. Entropiyanın artması qanunu da bunu təsdiq edir. Lakin əks proses, xaosda nizam yaratmaq, hadisələrin artıq güc müstəvisinə keçmiş axarını döndərərək, yenidən siyasi müstəviyə qaytarmaq – tarixdə çox nadir hallarda, ancaq nadir şəxsiyyətlərə qismət olan, misli görünməmiş müdriklik nümunəsidir.

Güc əslində nisbi anlayışdır. Yəni müəyyən bir yanaşmada güclü olan başqa vəziyyətdə zəif kimi çıxış edə bilər.

“Eyni çəki dərəcəsindən olan” tərəf-müqabillərin könüllü döyüşündə kim üstündürsə, o da qalib gəlir. Qalib və məğlub “əzən-əzilən” görüntüsü yaradır. Əslində isə bu bir mübarizədir. Burada şəhid olurlar, məğlub olurlar, əzilirlər, amma əyilmirlər. Burada üstünlük nəticəyə görə yox, motivə görə verilməlidir. Haqq uğrunda mübarizə aparən nəticədən asılı olmayaraq həmişə qalibdir. Onun qalibiyyəti Haqq yolunu seçməsində, Haqqı müdafiə etməsindədir. “*Haqq nazilər, üzülməz*”.

Qeyri-bərabər tərəflərin qarşılaşması: nəticə öncədən bəllidir. Kim isə öz tayı ilə vuruşmaq əvəzinə, özündən qat-qat zəif olanı əzməkdən çəkinmir. Burada da iki halı fərqləndirmək olar. Birincisi, əzənin yaşayışı, həyatının təminatı bunu tələb edir (şirin öz ovuna münasibəti: ac qalmamaq üçün nə qədər lazımdırsa, o qədər ovlayır). İkincisi, sadəcə həzz almaq üçün əzmək (canavar-qoyun; gəlincik-toyuq münasibəti: doymaqla kifayətlənməyib, digərlərini də “əzir”). Burada əzmək prosesi

mübarizəsiz baş verir. “Əzilən gərək özünü qorusun, əzilməsin” məntiqi qüsurludur. Əzilənin mühafizəsini üçüncü tərəf həyata keçirməlidir. Sivilizasiya qoyunu canavardan qorumaqla başlayır. Cəmiyyətin formalaşması, dövlətin yaranması həm də məhz zəiflərin mühafizə olunması ehtiyacından doğur.

Əbu Turxan deyir: *“Dəmir döyülərək qılınca, xəmir yoğrularaq çörəyə, gil əzilərək qaba çevrilir”*. Burada əzilən tərəfin pozitiv perspektivi var. “Müqəssir” həyatın hərəkətverici qüvvəsi olur. Bir cəhətə də diqqət yetirək ki, bu şərəfətli yolun məşəqqəti təkcə əzilməklə, döyülməklə bitmir, gərək həm də oddan keçəsən.

Gücün müxtəlif formalarını nəzərə almaq zərurətindəndir ki, bəzən fiziki gücün və hətta əqli gücün şübhə doğurmadiğı vəziyyətlərdə heç kimin gözləmədiyi zəif rakurslar ortaya çıxa bilər. Məsələn, kiminsə acgözlüyü, kiminsə şorgözlüyü onun zəif məqamı kimi istifadə oluna bilər. Bu baxımdan, fiziki və əqli güclə yanaşı mənəvi-ruhani güc də mühüm şərtidir.

Yaxud tərsinə, hər baxımdan zəif görünən və diqqəti cəlb etməyən insanlar fürsət gözləyib məhz özlərinin üstün olduqları bir situasiyada meydana çıxa bilər və sürpriz edə bilərlər. Erazm Rotterdamlı da, görünür, bunları nəzərə alaraq deyir: *“Çox vaxt heç kəsin sayı salmadığı insanlar qalib gəlir”*. Lakin biz bu fikri “Seçilmiş aforizmlər”ə daxil etməmişik, ona görə ki, o daha obrazlı şəkildə Azərbaycan mütəfəkkiri tərəfindən deyilmişdir: *“Arslanların saymazlığı şikarı tülkülərə qapdırar”*(Cavid). Əlbəttə, kimsə düşünə bilər ki, E. Rotterdamlı daha əvvəldir və üstünlük ona verilməli idi. Amma biz başqa bir hikməti, Əbu Turxanın aşağıdakı fikrini əsas tutmuşuq: *“Fikrin əsl müəllifi onu ilk dəfə deyən yox, daha gözəl deyəndir”*.

Bu kontekstdə başqa bir müdrik fikir də yada düşür: *“Zərbə adətən ən az güman edilən yerdən dəyir”*. Burada da

saymazlıq, arxayınçılıq tənqid olunur. Amma bu fikir həm də onunla əlamətdardır ki, zərbənin öncədən dəyə biləcəyi yerlər mühafizə altına alındığından, ancaq güman edilməyən yerlər mühafizəsiz qalır. Deməli, gümanın xəyal gücü nə qədər böyük olarsa, təhlükəsizlik də bir o qədər çox təmin olunmuş olar.

İkinci mühüm bir kontekst tədbirin, hiylənin, bcliyin, məkrin və s. bir güc amili kimi və ya onun antitezi kimi nəzərdən keçirilməsidir. *“Ehtiyat igidin yaraşığıdır”*; *“Ehtiyatlı igidin anası ağlar qalmaz”*; *“Qaçmaq da igidlikdəndir”* və hət-ta: *“İgidlik ondur, doqquzu qaçmaq”*. Bu sözlərdən biz ancaq birincisini hikmət kitabına daxil etmişik. Çünki bu fikir bütün yığcamlığına rəğmən çox zəngindir. Burada həm ehtiyatın mühüm rolu qeyd olunur, həm də o, igidliyin bir forması kimi deyil, sadəcə onun yaraşığı, yəni igidliyi tamamlayan bir keyifyyət kimi verilir. Digər deyimlər isə bəzi tərtibçilər tərəfindən *“Atalar sözləri”*-nə və *“Aforizmlər”*-ə daxil edilsə də, biz onları neqativ fikir yükü pozitivdən çox ola bilər deyə, seçmələrə daxil etməmişik.

Güclü-zəif müqayisəsində el arasında güclünün haqqını müdafiə edən, zəifi isə öz yerini bilməyə, *“ayağını yorğanına görə uzatmağa”*, güclünün meydanından uzaq durmağa səsləyən bir sıra deyimlər vardır ki, bunları da çox vaxt *“atalar sözü”* hesab edirlər. Məsələn:

“O ki, qorxursan pişikdən, niyə çıxırsan dəşikdən?”

“Arığın nə işi var qoruqda, vurub ayağını qıralar”.

“Ayıdan qorxan meşəyə getməz”.

İndi necə olsun, pişik var deyə, siçan heç vaxt dəşikdən çıxmasınmı? Yaxud qoruğa girməsə, arıq necə kökəlsin? Yaxud meşəyə bəs kim gedər; ayıdan qorxamaynmı? Qorxamayanın aqibəti daha pis olmazmı? Amma qorxmasına rəğmən meşəyə getmək və işini ehtiyatlı tutmaq daha məntiqli deyilmi? Yenə də

neqativi pozitivdən daha çox olduğuna görə, bu cür ifadələri biz kitaba daxil etməyi məqsədəuyğun saymamışıq.

Güclü olmaq hələ haqlı olmaq üçün əsas vermədiyi kimi, zəiflik də adama haqq qazandıra bilməz. “Zəhmət çəkib güclü olmaq lazımdır”. Nitsşe də təxminən bu mövqedən çıxış edir: *“Yaxşı olan nədir? İnsanın hakimiyyət hissini, hakimiyyət əzmini, insandakı gücü artıran. Pis olan nədir? Zəiflikdən gələn hər şey”*. Lakin əlbəttə, zəifliyi sadəcə pisləməklə məsələ həll olunmur. Zəifləri zəif salan səbəbləri bəzən onların özündə yox, mühitdə axtarmaq daha düzgün olur.

Özündən daha qaba gücə
rast gəlməyincə ağıl yada düşmür.

Bəzən ən böyük təhlükəyə
sığınacaqların özü çevrilir.

Ağıl qüvvət üçün sükandır.

Ən güclü insan da mühitin təsirlərinə məruz qalır.

*Z*oru düzgün dəyərləndirəndə,
onu zərərsizləşdirmək də asan olur.

*Z*əif iradələr güclü iradənin
təsir dairəsinə düşəndə tərkislah olur
və insan mənsizləşir.

*Z*əifin əlindən dartıb
yuxarı mərtəbəyə qaldırmaq
birinin öz gücü ilə həmin mərtəbədə yer tutmaq
imkanının qarşısını ala bilər.

*K*əşfiyyat yaxşı işləməyəndə
düşmən gücündən xəbərsiz olursan.
Amma ən pisi öz gücünü düzgün dəyərləndirə
bilməməkdir.

*Z*əiflərin faciəsi üçün güclülər məsuliyyət daşıyır.

*N*aşı ox dosta dəyər.

*F*əd minnəti yamandır.

Hər tənəsi tikandır.
Təkanın ən güclüsü
Bil, daxili təkandır.

*F*avallı olmaq

kimə isə haqq qazandıra bilməz;
zəhmət çəkib güclü olmaq lazımdır.

*İ*stədiklərini ancaq Allahdan istəyən
başqalarına boyun əyməz.

*Ə*sl qalib yüz dəfə qalib gələn yox,
axırncı qalib gələndir.

Ən böyük iradə özünü yenidən
yaratmaq əzmində təzahür edir.

Güc qaranlıqda qorxunc görünür;
onun nəcabəti ancaq xidmət etdiyi
amalın işığında üzə çıxır.

Hikmət və nadanlıq
insan zəkasının iki nəhayətsiz qütbüdür.

Bu dünyada sevinc və pərişanlıq
iç-içədir. Sadələvh adamlar bunların gah birini,
gah da o birini görürlər. Aqillər isə həyatın
hər iki üzünü görürlər.

Ayağı yerdə olmaq ayıb deyil,
ayıb – başını yerdə qoyub ayağı ilə göyə çıxmaq
cəhdidir.

Bəziləri Günəşin işığında
dünyaya baxmaq əvəzinə, gözlərini
Günəşin özünə zilləyib kor olur.

Silah zəiflə güclü arasında
fərqi aradan götürür.

Ruh və bədən

“Ruh” dedikdə ara söhbətlərində ilk növbədə ölənlərin bədənindən azad olmuş ruhları nəzərdə tutulur. Bədii ədəbiyyatda və filmlərdə də ruhlardan çox vaxt məhz bu mənada bəhs olunur. Belə əsərlərdə diqqəti çəkən ruhların ölümündən sonrakı həyatıdır. Sual da çox vaxt bundan ibarət olur ki, ölənlərin ruhu bizim dünya ilə nə dərəcədə əlaqə qura bilir? Bunlar, əlbəttə, maraqlı məsələlərdir. Amma elmi cəhətdən daha böyük maraq kəsb edən insanın hələ sağlığında onun ruhunun oynadığı rol, ruhun təbiəti, mahiyyəti məsələsidir. Ümumiyyətlə, insanın bədənindən fərqli olan, onun həddlərindən kənara çıxan və insanı böyük dünya ilə, kainatla, kosmosla əlaqələndirən hadisələr əsasən üç anlayışla ifadə olunur; bunlar *ruh*, *nəfs* və *əql* anlayışlarıdır.

Bir sıra tədqiqatçılar əqli nəfsin strukturuna daxil edirlər. Ruh isə fərqli keyfiyyət kimi izah olunur. Əql ənənəvi olaraq nəfsdən ona görə fərqləndirilir ki, onun bədənə heç bir əlaqəsi olmadığı güman edilir. Lakin düşünən konkret bir insandır, fərddir. Düşüncənin nəticəsi, yəni biliklər ümumi olsa da (dildə də ümumidir), düşüncə aktlarının özü fərqlidir.

Ruh nəfsdən fərqli olaraq kosmik hadisə hesab oluna bilər. Onun bir damlası insana daxil olmaqla insanla ruhlar aləmi

arasında yol açır.

Fəlsəfi ədəbiyyatda ən çox ruh və bədən, yaxud nəfs və bədən problemi öz əksini tapmışdır. Ruh-nəfs-bədən məsələsi isə demək olar ki, qoyulmamışdır.

Nəfs və bədən problemini «Timey» əsərində sistemli şəkildə tədqiq edən Platon ümumən idealist mövqedə durmasına baxmayaraq, əlaqələndirici orqan kimi beyini götürür. Platona görə, həyat rişəsinin daşıyıcısı olan beyinin yaranması bədənle ruh arasında əlaqəni təmin edir. Bəşər cinsinin kökləri də beyində axtarılmalıdır.¹ Lakin beyin sadəcə materiya kimi götürülmür. Həm bədən, həm də nəfs beyindən yaradılmışdır. Allah onu od, su, hava və torpaqdan yaratsa da, bütün nəfs növlərini bura daxil etmişdir. İlahi başlanğıc toxumu baş hissəsində qalsa da, qalan hissədən bədən yaradılmışdır.² Platonun təsvirində beyin və bədənə yaradılması proseduru müasir təbiətşünaslıq baxımından bəsit görünsə də, əslində ruh, nəfs və bədənə vahdət baxımından çox önəmlidir. Platonun təsvirindən belə görünür ki, bədənə ayrı-ayrı hissələrində də nəfs vardır. Burada nəfs anlayışı yəqin ki, canlı olmaq mənasında işlədilir. Belə ki, Platon bədənə daha canlı hissələri ilə yanaşı, cansız hissələrin də olduğunu qeyd edir.

Daosizmdə olduğu kimi, Platona görə də cansız şeylərdən fərqli olaraq canlılar ölümə məhkumdurlar. Yəni hər doğulan ölməlidir. Doğum məqamı ölümü də özündə saxlayır.³ Bunu daosizm deyir. Platon isə ümumiyyətlə orqanizmin daha mürəkkəb və daha kamil olması ilə onun ömrü arasında tərs mütənasib əlaqə olduğunu iddia edir. O, məsələni özünəməxsus ritorik şə-

¹ Платон. Собрание сочинений в 4-х т. Т 3. М., «Мысль», 1994, с. 479.

² Yenə orada, s. 479-480.

³ Вах, мөс.: Антология даосской философии. М., 1994.

kildə qoyur: «Bizi yaradanlar seçim qarşısında qalıblar. Yaratdıqları növü daha sadə etməklə ona daha uzun ömür versinlər, yoxsa onu daha kamil, lakin az ömürlü etsinlər? Onlar bir səsə qərara gəlirlər ki, hər kəs qısa, lakin mənalı ömrü uzun, lakin pis ömürdən üstün tutmalıdır».¹

Platonla daosizm arasında ruh və bədən problemi ilə əlaqə qədər uyğunluqlar çoxdur. Hər iki mənbə həyat üçün nəfəsin xüsusi rolunu qeyd edir. Canlılığın meyarı kimi götürülən nəfəs bədənə fəaliyyəti üçün açar rolunu oynamaqla yanaşı nəfəsin mövcudluğu üçün bir şərt olur. Platonda nitq də cismani və ruhani hadisələrin arasında dayanır. Nitqin nəfəsdən başladığını qeyd edən Platon heç şübhəsiz onun düşüncə üçün də önəmli rolunu nəzərdən qaçırmır. Nəticədə nitq də bədənə nəfəs arasında körpü kimi çıxış edir.

Bəzən belə düşünülür ki, bədən maddi olmaqla tam passivdir və heç bir ideyanın daşıyıcısı deyil. Ancaq nəfs ideya daşıyıcısı hesab olunur. Düşüncə də ancaq nəfəsin strukturuna daxildir. Hər bir insan özünəməxsus nəfsə malikdir. Yəni nə qədər insan varsa, o qədər də nəfs vardır. Əlbəttə, nəfslərin də ümumi cəhətləri var. Lakin məhz fərqli cəhətlər hər bir fərdi başqalarından ayırır, onun özəlliyini təmin edir. Böyük filosoflar nəfsi *mənlik şüuru* kimi dəyərləndirir. İnsanın siması, məni onun malik olduğu, daha doğrusu ona malik olan, onu idarə edən nəfslə müəyyənləşir.

Nəfs də bədən kimi lokaldır. Mənəvi varlıq olmaqla məkan-zaman müəyyənliyindən yüksəkdə dursa da, bədənə müəyyən əlaqəsi vardır. Məqsədimiz bu əlaqənin nədən ibarət olduğunu açmaqdır.

¹ Платон. Собрание сочинений в 4-х т. Т 3. М., «Мысль», 1994, с. 481.

Birinci tezis: Nəfs ruhun bədənə «çəpərlənərək» konkretləşdiyi, fərdiləşdiyi haldır.

İkinci tezis: Nəfs ruhla bədən arasındadır. Aşağıdan bədə-nə, yuxarıdan ruha bağlıdır.

Üçüncü tezis: Bədən ruhla canlanır və nəfsin mövcudluğu təmin edilir. Ruhun təsir dairəsində olan bədən hələ canlıdır və nəfslə birlikdədir.

Dördüncü tezis: Sonsuz, əbədi, əzəli ruhun sonsuz, əbədi, əzəli materiya ilə görüş məqamlarında lokal nəfs və lokal bədən yaranır. Və nə qədər ki, onlar bir-birinə tən gəlir və bir-birini tamamlayır həyat davam edir.

Həyat ruhla materiyanın görüşündən doğan və nəfslə bə-dənin ittifaqı, bir-birini tamamlaması şəklində davam edən bütöv prosesdir.

Beşinci tezis: Hər bir bədənənin əsasında müəyyən ideya dayanır. Bədənənin ideyası ilə nəfsin ideyası adekvatdır.

Altıncı tezis: Adekvatlıq pozulduqda həyat qüruba sarı gedir.

Nəfs bədənənin ideyasına köklənmiş lokal ruhdur. Bədən dünya ideyasının, təbiətdə əks olunmuş ideyanın bir parçasıdır, passiv ideya daşıyıcısıdır. Ruh onu aktivləşdirir və həyat əmələ gəlir.

Nəfs lokal və fərdi olsa da düşüncə imkanını əhatə etməklə insanın əql dünyasına qatılmasına imkan verir. Passiv ideya daşıyıcısı olan bədən (insan) düşüncəli nəfs sayəsində fəal ideyalar dünyasına daxil olur.

İnsan yatarkən nəfs bədənədən müvəqqəti ayrılır, çərçivə-dən, zaman-məkan müəyyənliyindən çıxaraq amorflaşır və ruh-lar aləminə qədəm qoyur. Bu zaman, onun bir tərəfdən digər bə-dənlərdən ayrılmış *ruh-nəfslərlə* görüşməsinə, digər tərəfdən də zaman müəyyənliyi itdiyinə görə keçmişə və gələcəyə səfər

etməsinə imkan yaranır.

Ruh aləmində keçmiş, bu gün və gələcək birgə (eyni zamanda) mövcuddur. Yuxuda insanın gələcəyi görmək şansı da bununla əlaqədardır.

Qədimdə də, indi də – bütün tarix boyu insan qarşısında eyni fəlsəfi problemlər dayanır. Bunlar ilk növbədə insanın cismi, nəfsi və mənəviyyatı arasındakı münasibət və mücadilənin şəxsi və sosial prizmada, ailə və tarix miqyasında müxtəlif təzahürləridir. Bir tərəfdən, cismani tələbat, nəfs və onun ödənilməsinə yönəldilmiş fiziki-bioloji üstünlüyə, var-dövlət, əmlak üstünlüyünə və hökm, rəyasət, taxt-tac üstünlüyünə meyli. Digər tərəfdən, maddi yükləndən azad olmaq, imtina etmək hesabına daxili mənəvi yüksəliş, intellektual və əxlaqi üstünlük. Sosial müstəvidə nəfs iqtisadi və siyasi prizmalardan keçərək başqa donlara girsə də, mahiyyəti eynidir.

Ruh, nəfs və bədən arasındakı münasibətlərə dair Şərqdə və Qərbdə fərqli yanaşmalar vardır.

Şərq düşüncəsinə görə isə, əsas olan ruhdur, bədən isə onun bir aləti, vasitəsidir. Lakin bu münasibət çox vaxt ifrat həddə çatdırılır; instinktə (heyvani nəfsə) və nəticə etibarilə həm də bədənə qarşı bir aşağılayıcı və inkarçı mövqe sərgilənir.

Halbuki nəzərləri ancaq ruh üzərində kökləmək və ruhani yüksəliş naminə cismani varlıqdan və onun həyatı tələbatından sərf-nəzər etmək günahdır. İnsan bu dünyaya müəyyən bir missiya ilə gəlmişdir. Onun öz yarandığı palçıqdan imtina etməyə haqqı yoxdur.

Qərbdə bədən yox, ruh aşağılanır, onu rəşional yolla dərk etmək, təbiətlə, maddiyyatla bir sıraya qoymaq təşəbbüsləri göstərilir. Qərb ən çox elmə istinad etdiyinə görə, ya ruhu tamamilə inkar etmək, ya onu bədənə (beyinin, materiyanın və s.) xassələrindən biri kimi nəzərdən keçirmək, ya da nisbi müstə-

qilliyini qəbul etsə də, bədəndən asılı bir şey kimi anlamaq mövqeyindən çıxış edir. Məsələn, Husserl deyir: *“Ruhun sirləri təbiət elmlərinin metodları ilə açılmalıdır”*. Amma düz demir. Çünki ruhun dünyası maddi dünyadan, təbiətdən fərqlidir. Təbii-elmi metodlar ruh aləmi üçün deyil. Ümumiyyətlə ruh aləmində məkan və zaman olmadığı kimi, formal məntiq də yoxdur. Bu aləmin həqiqətlərinə insan ancaq meditasiya ilə, müqəddəslik duyğusunun açdığı yolla çata bilər. Bəs Husserl niyə belə deyir? Çünki onun üçün elmdən yüksək heç nə yoxdur və fəlsəfəni də, hətta dini də elmləşdirməyə çalışır.

Bizim dünyamızda ruhun missiyası bu dünyadan ayrılaraq səmalara yüksəlmək deyil, əksinə, bu dünyanın bütün qaranlıqlarına işıq saçmaq, yerdəkilərin üzünü göyə yönəltməkdir. Bəli, həyatın hərəkətverici qüvvəsi ruhdur. Lakin ruh özü üçün yersiz, torpaqsız da yaşaya bilər. İnsan ona görə yaradıldı ki, ruhla cismin birbaşa təması mümkün olsun və ruh öz həyat enerjisini təbiətə bilavasitə bəxş etməklə yanaşı, həm də insan vasitəsilə bəxş etsin.

Necə ki, güclülər zəifləri də xilas etməyə məsuldurlar, eləcə də güclü ruhlar zəif ruhların yönləndirilməsində, haqqın bərqərar olmasında məsuldurlar.

İnsanın özünü, öz maddi və mənəvi potensialını maksimum reallaşdırma bilməsi üçün ona ilk növbədə fiziki sağlamlıq lazımdır. Məşhur *«sağlam ruh sağlam bədəndə olar»* kəlamı da təsadüfən yaranmamışdır. Doğrudur, bu fikir mütləqləşdirilə bilməz; belə ki, fiziki sağlamlıq mənəvi sağlamlıq üçün hələ kifayət deyil. Lakin bu şərt kafi olmasa da, zəruri şərtədir. Hər bir adam müəyyən mənəvi zənginlik əldə etmək, əxlaqi cəhətdən saf olmaq, yüksək estetik zövqə malik olmaq üçün ilk növbədə fiziki cəhətdən mövcud olmalıdır, həm də kifayət qədər sağlam

şəkildə mövcud olmalıdır ki, həmin keyfiyyətləri əldə etmək, yaşatmaq və təkmilləşdirmək üçün mübarizə edə bilsin.

Sağlam bədənə sağlam ruh üçün şərt olması haqqında çox deyilmişdir. Lakin nə üçün sağlamlıq sağlamlıq ruhun da öz növbəsində bədən sağlamlığı üçün şərt olduğu yaddan çıxarılır. Halbuki, bu tezis fəlsəfi fikir tarixində daha qədim köklərə malikdir. Təsadüfi deyil ki, Şərq təbabəti ruhu bədən vasitəsilə deyil, bədəni ruh vasitəsilə müalicə etməyə çalışır. Bədənin fiziki enerji ehtiyatları məhdud olduğu halda, mənəvi enerji potensialı çox böyükdür. İnsan təbiətlə ahəngdar əlaqəyə girə bilsə, mənəvi enerjini idarə etmək və istədiyi istiqamətə yönəltmək sayəsində qeyri-məhdud güc əldə edə bilər. Lao Tszı təlimində deyilir ki, mənəvi kamillik – dao səviyyəsi əldə edildikdə, «zəif və yumşaq olan güclü və möhkəm olana qalib gələ bilər».¹ Daosizm kimi, Yoqa təlimi və digər ənənəvi Şərq təlimləri də ruh və bədənin ahəngdarlığı, vəhdəti prinsipinə əsaslanır.²

Platon deyirdi: «*Mən belə hesab etmirəm ki, insanın bədəni qaydasında olduqda o öz-özünə könül xoşluğu yaradır; mənə əksinə, könül xoşluğu bədənin daha yaxşı vəziyyəti üçün şərtidir*».³ Ən müasir texnoloji-eksperimental psixologiyanın və psixoterapiyanın daosizm, dzen-buddizm müraciət etməsi də əsla təsadüfi deyil. İnsan ruhunun kosmik enerji ilə əlaqəyə girməsi bədəndə rüşeym halında kodlaşdırılmış strukturun realizasiyası üçün əlavə imkanlar açır. Əksinə, mənəvi səbətsizlik, ruhun heyvani nəfs səviyyəsinə enməsi, mənfi emosiyalar bədəni

¹ Лаоцзы. Обрести себя в дао. М., 1999. с. 158.

² Вах, тәс.: С.Вивекананда. Философия йоги. М., 2003. 400 с.; Антология даосской философии. М., 1994. 447 с.; Байнфилд Г. Корнголд Е. Между небом и землей. Справочник по китайской медицине. М., 1997. – 448 с.

³ Платон. Аристотель. Пайдея: Восхождение к доблести. М., 2003, с.157.

gücsüzləşdirir, onu kosmik ahəngdən ayırır, özünüqoruma instinkkini və immuniteti, kənar təsirlərə müqavimət qüvvəsini aşağı salır.

Bəli, sağlam bədən sağlam ruh üçün kafi şərt ola bilməz. Bunun üçün ən azı sağlam ictimai mühit də lazımdır. Cəmiyyət üçün, sosial mühit üçün meyarlar isə birqiymətli müəyyən edilməmişdir. Cəmiyyət xəstə olanda onu müalicə etməli olan insanlar da xeyli dərəcədə həmin ictimai mühitin məhsulu olduğundan vəziyyət mürəkkəbləşir. Kimin kimi müalicə etmək səlahiyyətinə malik olması şübhə altına alınır. Xəstə sanılan tərəf də qarşı tərəfi xəstə zənn edir və s. Digər tərəfdən, ruhi-mənəvi sağlamlığın meyarları da vahid tarixi-coğrafi invariantlara malik deyil. Yəni müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif xalqlarda bu meyarlar fərqli olur.

Bu baxımdan, həm fərdlər üçün, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün «sağlam ruh» atmosferinin yaradılması dövlətin əsas funksiyalarından biri hesab edilə bilər.

Özünü nəfsin ixtiyarına

buraxanlar – ağıla, ancaq ağılla yaşayanlar isə
özünə xəyanət edir.

Mütləqi də, mahiyyəti də,

sonsuzluğu və əbədiyyəti də insan ancaq ruhunun
ənginliyində tapa bilər.

Qüdrət əqlə ruhun ittifaqındadır;

ayrılıqda əql ağıla, ruh – ehtirasa çevrilir.

*B*ədənə birləşəndə ruh

əqldən ayrılmış olur; bu məqamda əql insanı
tərk etməsə, yenidən əlini uzadıb ruhu öz məqamına
qaldıra bilər.

*R*uhun əqldən ayrılması iki cür ola bilər:

birincisi, ruh göylərə yüksəlir və öz ilahi mənşəyinə
qayıdır; ikincisi, yerə enir və bədənə onu bağlayan
məqamda qərar tutur.

*İ*nsanın ruhun iki qütbü arasında

hansı məqamda qərar tutması əqldən asılı olur.

*Ə*qlə yiyələnmək yox,

əql vasitəsilə biliklərə yiyələnmək lazımdır.

*B*əsirət gözü açılana qədər

insan dünyanı bədənə gözə ilə dərk etməyə çalışır.

Ruhun sabitliyi

ancaq ağıl ilə nəfsin müvazinəti sayəsində
mümkün olur.

*Hər*ənin öz əqli olmur;

əql universaldır, sadəcə kim onun qanadlarında
daha uzağa uça bilirsə, o da yeni biliklər fəth edir.

*İn*san bədənə dünyanın,

kainatın bir zərrəsi olduğu halda, insan ruhu dünyanı,
kainatı ehtiva etmək qüdrətindədir!

Ruhu yenməyin ən asan yolu

nəfsə meydan açmaqdır.

*Bə*dən ən sədaqətli dostdur;

hətta biz ona zülm edəndə də, o bizi tərk etmir,
ta-a biz onu tərk edəndək.

*İ*stəklər əhvaldan və şəraitdən

asılı olaraq dəyişir. Məqsəd isə ağla əsaslandığı üçün
sabit qalır. Ona çatmaq üçün isə neçə-neçə istəklərdən
imtina etmək lazım gəlir.

*B*ədən ruhsuz qalanda

ayrılığa dözməyib xiffətdən çürüyür.

*R*uhun təntənəsi

bədənin inkarı üzərində qurulmamalıdır.

*K*önüllərin birləşmək əzmi

insani mahiyyətin, bədənlərin birləşmək istəyi isə heyvani
başlanğıcın əlamətidir.

*N*əfsi bir dəfə boğmaq asandır,

amma o, səni zəif məqamda yaxalayana qədər hər dəfə
yenidən qaydır.

Güclü ehtiras o vaxta qədər faydalıdır ki,
insan onu idarə etmək əzmində olsun; nəzarətdən çıxanda
onun ilk qurbanı insan özü olur.

İradə zəif olanda,
ağıl başqasının qulluqçusuna çevrilir.

Ehtiras – bədənə ruha,
ruhun bədənə çevrilmək əzmidir.

Ehtiras ona görə yaradıcılığın
mənbəyidir ki, ruh ilə bədən ehtiras məqamında
birləşir.

Bütün ömür boyu ruh yandıqca
səpələnir, paylanır və onun qıgılcımları
münbit mühitlərə düşərək neçə-neçə yeni həyatların
başlanğıcına çevrilir.

İnsanı onun cəsədində axtaranlar
alovun nişanələrini küldə axtaranlar kimidir.

Qorxu qədər əsrarəngiz bir duyğu yoxdur.

Bütün şüurlu həyat boyu ətrafı işıqlandırmış,
səpələnmiş, paylanmış ruh kifayət qədər yüngülləşir və
onun bədəndən ayrılması, uçub getməsi də çox rahat olur.

Sağlamlıq təvazökardır,
xəstəlik isə özünü tez biruzə verir.

Ən pis xəstəlik “qorxaq” xəstəlikdir;
həkimini görəndə gizlənir.

Mədə çox dolanda ürəyi sıxışdırır.

Qarının toxtluğu müvəqqəti, gözün toxtluğu daimidir.

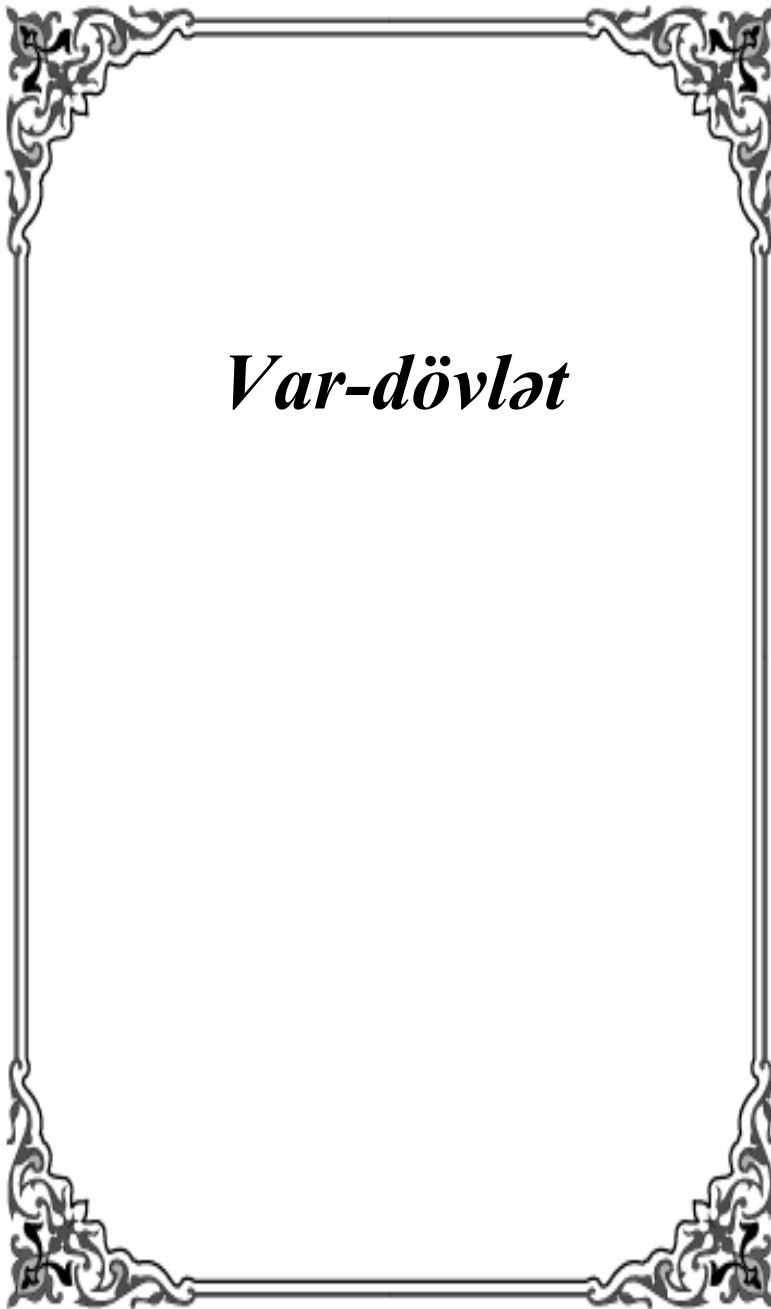

*Ehtiras damla-damla toplanır
və əgər damla ikən uzaq dura bilməsən, selə çevriləndə
qarşısında durmaq çətin olur.*

*Maddi dünyanın «sifarişlərinə» həddindən artıq aludə
olanda insan öz ruhani başlanğıcını unudur.*

A decorative rectangular border with ornate, symmetrical corner designs and a double-line inner frame.

Var-dövlət

Fəlsəfə maddiyyatı, var-dövləti, pulu, rəyasəti, gücü, şöhrəti həyatının mənası hesab edənlərdən, dünyada hər şeyi bu meyarlar baxımından ölçüb-biçənlərdən fərqli olaraq fani dünyanın aldadıcı cazibəsindən xilas olub bir qədər yüksəklərə qalxan və bu dünyaya daha ali məqsədlər prizmasından baxan insanlar tərəfindən yaradılmışdır.

Maddi dünyanın öz «həqiqət» anlamı var; öz *xeyiri*, öz *gözəlliyi*, öz *ədaləti* var. Meyarlar həmin dünyanın hüdudu daxilində seçildiyinə görə, burada hər şey nisbidir. Bir gözəllik ancaq başqası ilə nisbətdə gözəldir. Bir halda ədalətli sayılan hadisə başqa halda ədalətsizlik ola bilər. Yəni hər şey nisbi imiş...

Lakin harada isə mütləq meyarlar varsa, mütləq ədalət, mütləq həqiqət, mütləq gözəllik və nəhayət, mütləq xeyir varsa, onlara ancaq bu nisbi həqiqətin, bu nisbi ədalətin, gözəlliyin, xeyirin fəvqünə qalxmaqla çatmaq olar.

Biz indi bu mütləq dünyaya necə yüksəlməyin yollarını araşdırmayacağıq. Biz bu mütləq dünyada bərqərar olan ideallar içərisində hansının daha ilkin və daha universal olduğunu aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Qədim yunan fəlsəfəsində Sokrat, Platon belə bir ideal kimi, varlığın ali mərtəbəsi olaraq Xeyiri önə çəkirdilər. Mütləq

aləmdə, ruhun Haqqa qovuşmaq məqamında ancaq Xeyir var, Şər naqis dünyaya enəndə ortaya çıxır.

Müdrilər əsasən iki meyardan çıxış edirlər. Birinci müstəvidə nadanlıq və aqillik, ikinci müstəvidə – pislik və yaxşılıq ölçülür. Yəni meyar bilik olanda və meyar əxlaqi dəyərlər olanda qiymətlər fərqli olur. Lakin sual olunur ki, bunlardan hansı daha vacib və ya üstündür? Əlbəttə, ilk ağlagələn budur ki, onları qarışdırmaq olmaz, bilikli adam pis də ola bilər və ya yaxşı adam savadsız da ola bilər. Amma müdrilərin çoxu biliyi Xeyir kimi səciyyələndirirlər. Yəni bilik pisliliyə yox, yaxşılığa, Xeyirə aparan bir dəyər kimi götürülür. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün biliyi az olan adamın, nadanın xoş niyyəti və yaxşılıq etmək istəyini nəzərdən keçirək. Külli miqdarda faktlar məlumdur ki, kim isə kiməsə gerçəkdən yaxşılıq etmək məqsədilə addım atır, amma məhz bilməzliyindən pislik etmiş olur. Ruslar buna “ayı xidməti” deyirlər. Biz isə buna “*qaş düzəltdiyi yerdə göz çıxartmaq*” deyirik.

Bu iki keyfiyyət ancaq bir yerdə olduqda sözün böyük mənasında Xeyir adlandırıla bilər. Yəni ancaq bilən adamın yaxşılıq istəyi faydalı olur. Ən pis variant isə pis adamın bilən olmasıdır, çünki bilən daha böyük pislilər edə bilər və gizli qalır.

Əbu Turxan təsadüfən demirdi ki, “*nadan adamın yaxşılığı ilə pisliliyi arasında niyyət fərqi olsa da, nəticə fərqi olmaz*”. Əsas olan isə məhz nəticədir. Gözəl niyyət başlanğıcdır və ancaq bilik və əməllə tamamlanarkən gözəl nəticə hasil olur.

Maddi güzaran üçün özünü oda-suya vuran, avtomatlaşmış sosial sistemin vintinə çevrilən, cəmiyyətin, mühitin axarına atılıb öz “mən”ini unudan, “mən”sizləşən, qəlbətsizləşən insanın istirahətə olan ehtiyacını klassik musiqi və ya lirik şeirlə ödəmək mümkündürmü? Onun lirikaya, romantikaya ehtiyacı

qalmışdır mı?

İnsanın istirahəti, həzzi də yaşadığı həyata uyğun olmalıdır.

O yolla qazanılan pul o yola da xərclənməlidir.

Bəs heç bir zəhmət çəkmədən, fiziki və ya zehni əmək sərf etmədən böyük pul qazananlar necə, onlar könül rahatlığı ilə istirahət edə bilirlərmi? Xeyr. Onlara da məhz kəskin duyğular, bayağı həzlər lazım olur. Öz həyatından heç olmasa bir anlıq uzaqlaşmaq üçün, nəyi isə unutmaq üçün... Bəs nəyi? Bu necə bir həyatdır ki, onu unutmağa ehtiyac var? Onların nəyə görə rahat anları olmur? Onların ruhunu qıcıqlandıran və könülün normal vəziyyətindən məhrum edən nədir?

Nəzərə alsaq ki, heç bir iş görmədən, heç nə satmadan pul qazanmaq mümkün deyil, onda sual ortaya çıxır ki, bu “rahat milyonlərin” satdığı nədir?

Onların maddi yüksəlişi mənəvi eniş hesabına mümkün olur; satdıqları – dövlətin, cəmiyyətin maraqları, vicdan, ədalət və s.-dir.

Var-dövlət ancaq vasitə kimi yaxşıdır, məqsədə çevriləndə isə xeyirdən çox ziyan verir; insana məxsus olduğu halda, insanı öz alətinə çevirir.

Əgər fəni dünyadan ikiəlli yapışanlar bir cür ifrata varırlarsa, asketlər, tərki-dünyalar da başqa cür ifrata varırlar.

Maddiyyatı, var-dövləti, vəzifə və rəyasəti həyat amalına çevirən insanlar dini-fəlsəfi düşüncə qabiliyyətindən məhrum olan insanlardır.

Öz nəfsi üzərində qələbə çala bilməyən, bu fəni dünyanın nemətlərindən ikiəlli yapışan, ən böyük hissi yaşantıları da maddi dünya ilə bağlı olan insanların necə dindar olduqlarını təsəvvür etmək çox çətinidir. Lakin bir sıra təbiətşünas alimlər kimi pul hərisləri, ehtiras düşkünləri, kef əhli də bəzən özünə din-

dar imici yaratmağa çalışırlar. Haram yolla qazanılmış pulla Həcc ziyarətinə getməyin, birindən rüşvət alıb başqasına sədəqə verməyin, bütün gün ərzində axşam necə yeyib-içəcəyini düşü-nərək oruc tutmağın mənası və motivi nədir? Hətta namaz qı-lanlar da, əgər hər dəfə qəlblərini təmizləyə bilmirlərsə, maddiyyata bağlılıqlarından ayrılıb, saf, təmiz, ülvəi hisslər keçirmir-lərsə – sadəcə əyilib-qalxmaqda və əzbərlənmiş sözləri demək-də məqsəd nədən ibarətdir? Ürəyində kin-küdurət, qəzəb və ya riyə olmaqla, dilində Allah kəlamını zikr etməyin faydası nədir? Əslində ömrü boyu bu dünya üçün, maddiyyat üçün çalışaraq, qazandıqlarının kiçik bir qismi ilə o dünyanı da satın almağa cəhd edənlər, əməllərində şeytana, dilində Allaha qulluq edənlər, görəsən nəyə bel bağlayırlar, yoxsa Allahı da aldatmağa çalışırlar?

“Yüksələ bilmək üçün yüklərdən azad olmaq lazımdır”, – deyir Əbu Turxan. Lakin mənəvi kamillik heç də yalnız maddi dünyanın fəvqünə qalxmaqla əldə edilmir. Məqsəd maddiyyata nifrət, bu dünyaya etinasızlıq deyil. Əsas məsələ imtina qabiliyyətinin olub-olmamasındadır. Yeri gəldi-gəlmədi, həmişə bu dünyadan qaçmaq əslində Allahın insan qarşısında qoyduğu və-zifələrdən də uzaqlaşmaq deməkdir. Ancaq özünü düşünmək, hətta bu, mənəvi kamilləşmə istəyindən doğsa belə, eqoizmin bir formasıdır. Halbuki biz yalnız özümüz üçün, öz şəxsi etiqa-dımız üçün deyil, həm də Allah yolunu tutan və haqqa qulluq edən digər insanlar üçün, onların rifahını yaxşılaşdırmaq üçün yaşayırıq. Əks təqdirdə, Quran dönə-dönə ehtiyacı olanlara əl tutmaq, zəkat vermək, yolunu azanları düz yola dəvət etmək tövsiyə olunmazdı.

Maddiyyatla mənəviyyatın bir araya sığmadığını, cari hə-yata aludə olanların mənən kiçildiyini iddia edənlər öz mövqe-

yini əsaslandırmaq üçün bir sıra hədislərə istinad edirlər. Belə gözəl hədislərdən biri aşağıdakı kimidir:

«İki qonşu var imiş. Biri var-dövlət dalınca qaçar, qazanc üçün istənilən vasitəyə əl atar, yalan deməkdən, böhtan atmaqdan da çəkinməzmiş. Nə oruc tutar, nə namaz qılarmış. Amma var-dövləti aşıb-daşarmış. O biri qonşu isə gecə-gündüz ibadət edər, haqqı nahaqqa satmazmış. Amma kasıb yaşıyarmış. Bir gün o, Allaha sual ilə müraciət edib soruşur ki, bəs necə olur ki, ömrü boyu düz yolla getdiyi halda belə kasıbdır, qonşusu isə günah sahibi olsa da var-dövlət içində yaşayır? O, öz aləmində bu cür vəziyyəti ədalətsizlik hesab edir. Amma Allahdan belə bir səda gəlir: – İstəsən, yerinizi dəyişə bilərəm. Sənin qismətini ona, onun qismətini sənə verərəm; sən də onun kimi yaşa və onun var-dövləti sənin olsun. Amma dindar adam bunu heç cür qəbul etmir. Onun istədiyi təmiz qalmaqla bərabər, var-dövlət sahibi olmaq idi. Amma bu cavabdan sonra, «dilini dişləyir»: «Ay dili qafil, mənim qismətim onunkundan uca, mənim payım onunkundan çox imiş. Heç bu cür qəlb rahatlığımı mala- dövlətə dəyişmək olarmı?»

Dünya malına göz dikməyin, var-dövlət dalınca qaçmağın mənəviyyət üçün çatışmazlıq olması haqqında milli ədəbiyyatımızda da az yazılmamışdır. Mal-dövlət ilə müqayisədə həmişə əqlə, kamala, mənəviyyətə üstünlük verilmişdir. Aşıq Ələsgər belə deyir: *«Min batman zərin olunca, bir misqal kamalın ola»*.

Həmişə ictimai mühitin ən böyük nöqsanlarından biri zər ilə kərəm arasındakı əksliyi aradan qaldıra bilməməsi olmuşdur. Mütərəqqi cəmiyyətlərdə isə kamal özü var-dövlət üçün açar hesab olunur. Başqa sözlə, cəmiyyət elə ona görə mütərəqqi hesab olunur ki, burada rəyasət, var-dövlət, imkan ağılsızların yox, ağıllıların əlində olur. Yəni ağılı olan, biliyi olan, müəyyən

bir ixtisasa yiyələnən insan üçün özünü maddi cəhətdən təmin etmək mütərəqqi cəmiyyətdə problemə çevrilə bilməz.

Digər tərəfdən, hətta qabaqcadan varlı olan adam da əgər ağıllı deyilsə, özü mütəxəssis deyilsə və mütəxəssislərə arxalanmırsa, var-dövlətini və rəyasətini itirməyə məhkumdur. Çünki pulla çox şeyi satın almaq olar; amma əql-kamal, bilik və əməli vərdişlər pulla alınə bilmir. Düzdür, naqis cəmiyyətdə belə cəhd göstərilir, amma onların pulla aldıkları əslində bilik yox, biliyi təsdiq edən formal sənəddir. İş o yerə çatır ki, vəzifəsi və pulu olan adam heç yalançı ali təhsil diplomu ilə də kifayətlənməyə-rək, elmi dərəcə də alır və rəsmən «alim» olur. Pulun yeganə meyar sayıldığı cəmiyyətdə belə təşəbbüslər təbiidir. Pul və rəyasətlə qazanılmış alimlik vəzifə tutmağa, yenə pul qazanmağa xidmət edir. Bu, əslində qanunauyğundur. Cəmiyyət bundan, əlbəttə, ziyan çəkir; amma ən böyük ziyan bu rəsmi «alimlərin» sonradan həqiqi elm adamları qarşısında maneəyə çevrilməsidir. Başqa sözlə, zər özünü artırmaqla kifayətlənməyərək, dönüb kərəmi də yeməyə başladıqda, misilsiz bir disbalans yaranır. Bu isə dövrənin qapanması (tsiklin) tamamlanması deməkdir.

Zənginlər və kasıblar bütün cəmiyyətlərdə vardır. Kapitalizm quruluşunun əsas ideyası da insanları kor-koranə bərabərləşdirməmək, onların öz əqli və fiziki potensialını reallaşdırmasına, hər kəsin cəmiyyətdə öz səriştəsinə uyğun mövqə tutmasına imkan verməkdir. Bəli, kapitalizm cəmiyyətinin gücü, ilk baxışda onun qüsuru kimi görünən bu cəhətdə – qeyri-bərabərlikdədir. Yəni daha qabiliyyətli olanların cəmiyyətdə mövqeyi, var-dövləti və fəaliyyət imkanları böyük olduğundan, cəmiyyətin inkişaf potensialı artmış olur. Var-dövlətin ağıllı adamda, kamal əhlində çox olmasının heç bir ziyanı yoxdur. Çünki bu pul, bu dövlət hansı yolla isə mütləq cəmiyyətə qaytarılacaqdır. Təsadüfi deyildir ki, kapitalizm cəmiyyətində kapital ilk növbə-

də istehsalın, sənayenin, təsərrüfatın inkişafına qoyulur. Böyük sənaye isə ancaq böyük elm müqabilində inkişaf edə bildiyindən, kapital dolayısı ilə elm və təhsilə sərf olunur.

Vay o gündən ki, ictimai sərvətin, var-dövlətin arxasına keçməyin başqa yolları peyda olur. Ağilla, fərasətlə qazanılmayan pul da təbii ki, iqtisadiyyatın, elmin, təhsilin inkişafına yox, əyləncəyə, narkotikaya və s. sərf olunur ki, bu da ictimai inkişafa ləngidici təsir göstərir. Bir çox Şərqi ölkələrinin geri qalma səbəbləri, nə qədər paradoksal görünsə də, təbii sərvətlərin bol olmasından və asan yolla pul qazanmaq imkanından irəli gəlir; bu, sanki milləti tənbelləşdirir, əqli potensialın işə salınmasına mane olur.

Lakin problem bununla da bitmir. Rüşvətlə, korrupsiya vasitəsilə pul qazanan adamların əksəriyyəti savadlı adamlardır. Onlar özləri bəlkə də bu pulu pis bir işə xərcləməzlər. Buna heç vaxtları da qalmaz. Lakin onlar öz biznesi ilə bilavasitə məşğul ola bilmədiyindən, bu varlı elitanın ətrafında yeni bir təbəqə formalaşır və kapital onların əlindən keçir. Buna görə də optimal ictimai təşkilatlanmanın ən mühüm şərtlərindən biri korrupsiya ilə mübarizə və yaradıcı əməyə, qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə maneələrin aradan qaldırılmasıdır.

Kamal əhli olmadan əli böyük pula çatanların fəallaşması cəmiyyət üçün, mədəniyyət və mənəviyyat üçün yaxşı heç nə vəd etmir. Bu problemin həlli üçün ilk növbədə *zər-kamal* dilemması aradan götürülməlidir. Görünür, məhz kapitalizmin hələ bərqərar olmadığı Şərqi ölkələrində zər və kamal problemi həll edilə bilmədiyindəndir ki, mənəvi ilə maddi arasındakı fərqi qarşıdurma səviyyəsinə qaldırılması, biri artarkən o birinin mütləq azalacağı, yəni tərs-mütənasibliyi, hətta bunların cəminin sabitliyi haqqında fikirlər də ortaya çıxmışdır. Atalar da belə deyir: «*Zər əhlində kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər*».

Bu məsələnin bədii təhlili öz əksini Əbu Turxanın məşhur qılfbəndində və onun açmasında da tapmışdır:

*Həyatda saxlanma qanunu varmı,
Pak admı üstündür, dövlətmi, varmı?
Biri azalanda o biri artsa,
Məcmuyu bunların sabit qalarmı?*

Cavabında Əbu Turxan dünyada mənəvi qütbləşmənin mövcudluğunu təsdiqləsə də, yeni saxlanma qanununun kəşf edilməməsini mənəvi sərvətin ölçülə bilməməsi və müqayisənin adekvat olmaması ilə izah edir:

*İsməti qismətə satanlar çoxdur,
Kamil adamınsa, gözləri toxdur.
Böyük kəşf olardı, amma nə yaxşı,
Mənəvi sərvətin ölçüsü yoxdur.*

Beləliklə, mənəvi kamillik yolunun ancaq dərvişlikdən, kasıblıqdan keçməsi haqqında fikir inkar olunur. Çünki var-dövlət ancaq mənəvi deqradasiya sayəsində əldə edilmir. Ağıllı adam mənəvi simasını saxlamaqla da var-dövlət sahibi ola bilər. Lakin bu varidat özlüyündə məqsədə çevrilməməli və cəmiyyətin mədəni-mənəvi kamilləşməsi yolunda bir vasitə kimi istifadə olunmalıdır. Yox, əgər cəmiyyət “mərdi qova-qova namərd edərsə”, onda balans pozulur və azlıqda qalan mərdlərin üzərinə həddindən artıq yük düşür.

Kapital elə bir sinkretik hadisədir ki, o hər hansı bir diyəyə təşrif gətirəndə özü ilə bərabər tək-cə maddi nemətlər deyil, həm də bu maddiliyin hökmranlıq iddiasını gətirir və mənəvi müstəvidə ənənəvi olaraq qərarlaşmış nə varsa, hamısını alt-üst etməyə çalışır. Şüurda təhkimçiliyin, ehkamçılığın, pis mənada ənənəçiliyin qoyduğu qadağalar aradan götürülür, buxovlar qırılır, şlüzlər açılır, işgüzarlığın və inqilabi təfəkkürün köpüklənən

dalğaları, maləsəf, mənəvi çəpərləri də çör-çöp kimi qabağına qatıb aparır. Yeni bəndlərin, şlüzlərin tikilməsi, yeni ictimai meyarların, yeni mənəvi qadağaların formalaşması isə xeyli vaxt tələb edən ağırlı bir proses olduğundan gələcəyə ümid azalır.

Sözün böyük mənasında azadlığa gedən yol, təəssüf ki, əvvəlcə azad iqtisadiyyatın bazar labirintlərindən keçir. Buna müqavimət göstərə biləcək yeganə qüvvə isə milli ruh və onun daşıyıcıları olan ziyalılardır. Bütün ağırlıq məhz həqiqi ziyalıların üzərinə düşür. Belə cəmiyyətlərdə kapital və rəyasət ziyalılığı da saxtalaşdırmaq istiqamətində geniş miqyaslı dəyişikliklər yaradır; yeni elita – psevdoziyalılar peyda olur (*“Kor atın kor da nalbəndi olar”*). Və kapital onları *zər suyuna çəkir*. Onlar hər yerdə ziyalıların yerini tutduğundan, həqiqi ziyalıları fərqləndirmək də müşkülə çevrilir və onlar tədricən unudulurlar. Kapital taxta çıxanda *“pula əl çirki”* kimi baxanlara dözə bilmir və onları *gözündən iraq* etməyə çalışır.

Görünür, məhz belə bir perspektivin qarşısını almaq üçün uzaqgörən siyasətçilər *“neft kapitalını insan kapitalına, intellektual kapitala çevirmək”* zərurətini vurğulamaqla, cəmiyyəti məhz bu istiqamətdə səfərbər olmağa səs-ləyirlər.

*İ*nsanın ən böyük varı –
özünün var olmasıdır.

*V*ar-dövlət –

Haqq yolunda xərclənəndə fəzilətə,
əks halda rəzalətə vəsilə olur.

*M*üəyyən bir həddə
çatanda pul öz sahibini də satın alır.

Çox zəngin adam harın ola bilər,
qürurlu ola bilməz, çünki var-dövlətini itirmək qorxusu
qürurlu olmağa imkan vermir.

Maksima:

Var-dövlət çox olduqca,
onun fəvqünə qalxmaq üçün daha böyük ruhani
enerji tələb olunur.
Günlərin bir günü ruh daha varlığın ağırlığını,
cazibə gücünü dəf edə bilmir və insan öz
var-dövlətinin içində itib batır.

*P*ul qazanmaq qabiliyyət tələb edərsə,
onu düzgün xərcləmək iqiqat qabiliyyət və mədəniyyət
tələb edir.

*A*ncaq ruh taxtdan salınanda
pul hakim ola bilər.

*P*ul şərab kimidir. Müəyyən həddə qədər
adamı hala gətirir, bir az ondan artıq olanda cuşa gətirir,
lap artıq olanda isə huşunu başından alır.

*P*ul da silah kimi ağıllı adamda
olanda onu qoruyur, naqis adamda olanda həm özü,
həm də ətraf üçün təhlükəyə çevrilir.

*C*əmiyyət o zaman çiçəklənər ki,
onun zənginləri səxavətli olsun.

Mündəricat

<i>Ön söz</i>	5
<i>Giriş: Fəlsəfə ilə hikmətin görüş məqamı</i>	11
<i>İnsan</i>	39
<i>Mənəviyyat</i>	61
<i>Din, inam, iman</i>	79
<i>Yer-göy, zaman-məkan</i>	93
<i>Tale, həyat və ölüm</i>	117
<i>Gözəllik</i>	135
<i>Məhəbbət</i>	147
<i>Ailə, qadın, kişi</i>	173
<i>Dostluq</i>	183
<i>Tarix, cəmiyyət, şəxsiyyət</i>	197
<i>Dövlət, millət, vətən</i>	215
<i>İdeya, hikmət, fəlsəfə</i>	229
<i>Ziyalılıq, müdriklik, dahilik</i>	255
<i>Zəka, ağıl, hiss</i>	275
<i>Dil, nitq, söz</i>	297
<i>Ədəbiyyat və incəsənət</i>	315
<i>Azadlıq, haqq, ədalət</i>	335
<i>Həqiqət və bilik</i>	353
<i>Elm, təhsil, kitab</i>	375
<i>İş və əməl</i>	389
<i>Güclü-zəif, aqil-cahil</i>	399
<i>Ruh və bədən</i>	413
<i>Var-dövlət</i>	431

